

O. TAFRALI

.....

IZVOARELE
ISTORIEI
GRECILOR ȘI ROMANILOR

:: PRIVIRE GENERALĂ ::

Curs de istorie antică ținut la Facultatea
de Litere din Iași în anul școlar 1920 - 1921

IAȘI
TIPOGRAFIA „ART A” D. MILNITZER, I. C. BRĂTIANU 101
1928

O. TAFRALI

IZVOARELE ISTORIEI GRECILOR ȘI ROMANILOR

:: PRIVIRE GENERALĂ ::

**Curs de istorie antică ținut la Facultatea
de Litere din Iași în anul școlar 1920—1921**

I A Ș I
TIPOGRAFIA „A R T A” D. MILNITZER, I. C. BRĂTIANU 101
1 9 2 7

Precuvântare

In anul școlar 1920—1921, am ținut la Facultatea de Litere din Iași o serie de lecțiuni privind izvoarele istoriei Grecilor și Romanilor.

Ele au interesat atât pe studenții secțiunii istorice, cât și pe specialiștii în istorie, cari mi-au cerut, în repetate rânduri, să le public.

Astăzi, completându-le, în ceea ce privește bibliografia nouă, le dau la lumină.

Biografiile diferiților autori antici și multe din aprecierile asupra lor sunt luate în mare parte atât din operele clasice de istorie a literaturilor grecești și latine—mai ales din a fraților Croiset—cât și din diferite studii speciale. Ele sunt completate cu știri privitoare la alte izvoare, ca epigrafia, numismatica, geografia veche și arheologia.

Nădăjduiesc că lucrarea de față va fi utilă cercetătorilor, cărora le va pune la îndemână numeroase știri bibliografice, vechi și noi, și le va atrage atențiunea asupra unor puncte, la care spiritul lor critic trebuie să fie cu deosebire vigilant.

Autorul.

42 12

1921

Izvoarele istoriei Grecilor și Romanilor

În istoria poporului grecesc deosebim mai multe epoci.

I.—*Epoca de formațiune* a rasei, care se întinde de la a. 2500 până la a. 1000 a. Chr.

Săpăturile din Creta au dat la iveală o civilizațiune cretană sau egeană, care a avut o strălucire deosebită între a. 2500—1000 a. Chr. Ca o ultimă fază a acestei civilizațiuni, se prezintă cea cunoscută sub numele de miceneană, ale cărei urme s'au descoperit la Mycene, Tyrins, Troia, Orchomenos, Vafio, etc.

Aceste două perioade ale civilizațiunii egeene alcătuiesc *epoca prehellenică*, epoca de pregătire a civilizațiunii grecești.

II.—*Epoca istorică*, adică epoca pentru care avem texte poetice, istorice sau epigrafice, începe de la anul 1000 aproximativ încoace.

În această epocă, deosebim mai multe perioade:

1.—*Perioada arhaică*, care ține dela anul 1000 până la primul războiu medic (a. 490);

2.—*perioada clasică*, care începe dela războaiele medice și ține până la lupta dela Cheronea (338) sau până la căderea Greciei sub Macedoneni;

3.—*perioada hellenistică*—numită greșit alexandrină, care ține dela Alexandru cel Mare până la căderea Grecilor sub Romani (146);

4.—*perioada romană*, care începe de la această dată întinzându-se până la mutarea capitalei la Constantinopol de către Constantin cel Mare (328 d. Chr.);

5.—*perioada bizantină*, care începe dela această din urmă dată și ține până la căderea Constantinopolului sub Turci (1453 d. Chr.).

Să examinăm izvoarele fiecărei din aceste perioade.

Pentru epoca prehellenică, avem în primul rând săpăturile făcute în Creta, Troia, Mycene, Tyrins, Spata, Orchomenos, Menidi, etc., precum și diverse legende, conținute mai ales în poeziile primitive, în poemele homerice, în Hesiod, în poemele ciclice sau în autori de mai târziu, a căror mărturie totuși trebuie riguros controlată.

Perioada arhaică.

BIBLIOGRAFIE.

Angelo Mosso, *Escursioni nel Mediterraneo e gli scavi di Creta*, Milano, 1907.

Ronald M. Burrows, *The Discoveries in Crete and their bearing on the history of ancient civilisation*, London, 1907.

Lagrange, *La Crète ancienne*, Paris, 1908.

Phoestos și Haghia Triada.

Fr. Halbherr, *Resti dell' eta micenea scoperti ad Haghia Triada presso Phoestos* (Săpături din 1902) în *Monumenti ant. dei Lincei*, t. XIII.

Idem,—*Rapporti... negli scavi... ad Haghia Triada et a Festo nell' anno 1904*, în *Memorie del R. Istituto Lombardo*, XXI, Milan, 1905.

Idem,—*Lavori eseguiti della Missione arch. italiana* (1903—1905) în *Rendiconti d. r. Accad. dei Lincei*, 1905.

Luigi Pernier, *Scavi... a Phoestos* (1900—1901) în „*Monum. ant. dei Lincei*, XII, (1902—1903) și XIV.

Idem,—*Il palazzo, la villa et la Necropoli di Phoestos* în „*Atti del congr. intern. di science storiche*“, V.

Paribeni, *Rendiconti dei Lincei*, (1903) și *Monum. ant.* XIV.

Savignoni, *I lavori della missione arch. ital. in Creta*, în „*Atti del congr. intern. di sc. stor.*“ V, p. 611.

Excavations at Phylakopi in Melos, de Atkinson, Bosanquet, Edgar, Evans, etc., London, 1904.

Duemmler, *Reste vorgrichischer Bevölkerung auf den Cycladen*, în „*Athenische Mittheilungen*“, 1886.

Tsountas, *Κυκλαδικὰ* în *Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική*, 1898.

Opere privind în general civilizațiunea egeeană și miceniană :

G. Glotz, *La civilisation égéenne*. Paris, 1923.

René Dussaud, *Les premières civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Egée*. Paris, 1910; ed. a II-a 1914.

Julius Beloch, *Griechische Geschichte*, 2-a ed. t. I, 1, Strasbourg, 1912.

Opere speciale:

Wolf Aly, *Der Kretische Apollonkult. Vorstudie zu einer Analyse der Kretischen Götterkulte*. Leipzig, 1908.

Carl W. Blegen, *Korakou, A prehistoric settlement near Corinth*, Boston—New-York, 1921.

H. Th. Bossert, *Alt-Kreta. Kunst und Kunstgewärbe im ägäischen Kulturkreise*, Berlin, 1921.

Heinrich Bulle, *Orchomenos I* (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, I. Klasse, t. XXIV, II) München, 1907.

P. Cavvadias, *Προϊστορική αρχαιολογία*, Atena, 1909.

Waldemar Deonna, *Les toilettes modernes de la Crète minoenne*, Genève, 1911.

Wilhelm Dörpfeld, Hubert Schmidt, Alfred Götze, *Troja und Ilion, Ergebnisse der Ausgrabungen 1870—1914*, t. I, Atena, 1902.

Arthur Evans, *Cretan pictographs and prae-phoenician script*, extras din *Journal of Hellenic studies*, t. XIV, 1894, p. 270 sq. London, 1895.

Idem, *Mycenaean tree and pillar*, *ibid.*, t. p. XXI, 99—204, London, 1901.

Idem, *Minoan weights an medium of currency* dans *Corolla numismatica* in honour of Barclay V. Head, p. 336—367, Oxford, 1906.

Idem, *The prehistoric tombs of Knossos*, extras din *Archaeologia*, t. LXI, II, p. 391—562, London, 1906.

Idem, *The „Tomb of the Double Axes“ and associated groups, and the pillar rooms and ritual vessels of the „Little Patace“ at Knossos*, extras din *Archaeologia*, t. LXV, p. 1—94, London, 1914.

Idem, *The nine Minoan periods*, London, 1914.

Idem, *The palace of Minos*, t. I: *The neolithic and Early and Middle Minoan ages*, Oxford, 1921.

A. Fick, *Vorgriechische Ortsnamen*, Göttingen, 1905.

Idem, *Hattiden und Danubier in Griechenland*, Göttingen, 1909.

Dietrich Fimmen, *Zeit und Dauer der Kretisch-mykenischen Kultur*, Leipzig, 1909.

D. Fimmen und Reisinger, *Die Kretisch-mykenischen Kultur*, Leipzig, 1921.

Fouqué, *Santorin et ses éruptions*, Paris, 1879.

L. Franchet, *Rapport sur une mission en Crète et en Egypte* (1912—1913) in *Nouvelles Archives des Missions scientifiques et littéraires*, t. XXII, fasc. I, Paris, 1917.

A. Furtwaengler, *Antike Gemmen*, Leipzig—Berlin, 1900.

Furtwaengler und Loeschke, *Mykenische Thongefässe*, Berlin 1879.

Idem, *Mykenische Vasen*, Berlin, 1886,

Botho Graef, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, I, Berlin, 1909.

Gropengiesser, *Die Graeber von Attika*, I, Atena. 1907.

Miss Edith H. Hall, *The decorative art of Crete in the bronze age*, Philadelphia, 1907.

Idem, *Excavations in Eastern Crete, Sphoungaros (Antiro-pological publications of the Pennsylvania University, t. III, 2)*, Philadelphia, 1912.

H. R. Hall, *Oldest civilisation of Greece*, London, 1901.

Idem, *The ancient history of the Near East*, London, 1913.

Idem, *Aegean archaeology*, London, 1915.

I. Hatzidakis, *Tylissos à l'époque minoenne*, tr. du grec avec la collaboration de L. Franchet, Paris, 1921.

Charles Henry Hawes et Harriet Boyd Hawes, *Crete the forerunner of Greece*, London—New-York, 1909.

Harriet Boyd Hawes, Blanche E. William, Richard B. Seager and Edith H. Hall, *Gournia, Vasiliki and other prehistoric sites on the isthmus of Hierapetra (Crete)*, Philadelphia, 1908.

L. P. Keramopoulos, *Θησαυρά*, Atena, 1917.

L. P. Lagrange, *La Crète ancienne*, Paris, 1908.

Andrew Lang, *World of Homer*, London, 1910.

Walter Leaf, *Homer and history*, London 1915.

R. von Lichtenberg, *Beitrag zur aeltesten Geschichte von Kypros in Mittheilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, 1906, No. 2.

Idem, *Einflüsse der aegaeischen Kultur auf Aegypten und Palaestina, ibid*, 1911, No. 2.

Idem, *Die Aegaeische Kultur in colection Wissenschaft und Bildung*, Leipzig, 1911.

Lolling, *Kuppelgrab von Menidi*, Atena, 1880.

G. Maraghiannis, *Antiquités crétoises*, avec introduction par L. Pernier et bibliographie par G. Karo, 2 serie, Viena, 1907 și 1911.

Eduart Meyer, *Aegyptische Chronologie*, 1904; *Nachtraege zur Aegyptischen Chronologie*, 1907. Trad. par A. Moret, *Chronologie égyptienne in Annales du Musée Guimet*, t. XXIV, II, Paris, 1912.

Idem, *Geschichte des Altertums*, ed. II, t. I, II: *Die aeltesten geschichtlichen Völker und Kulturen bis zum sechszehn-ten Jahrhundert*, p. 759—808, Stuttgart—Berlin, 1913.

L. A. Milani, *L'arte e la religione prehellinica alla luce dei bronzi dell' antro Ideo cretese e dei monumenti hetei in Studi e materiali di archaeologia e numismatica*, t. I, p. 161—234; t. II, p. 1—96; t. III, p. 1—142. Florența, 1899—1901, 1902, 1905.

B. Modestov, *Introduction à l'histoire romaine*, Paris, 1907.

Jacques de Morgan, *L'humanité préhistorique, Esquisse de protohistoire générale (L'évolution de l'humanité, t. II)*, Paris, 1921, 1924.

Angelo Mosso, *La preistoria. I: Escursiuni nel Mediterraneo e gli scavi di Creta*, ed. II, Milano, 1910.

Idem, *La preistoria. II: Le origini della civiltà mediterranea*, Milano, 1910.

- A. S. Murray, A. H. Smith and Walters, *Excavations in Cyprus*, London, 1901.
- Gilbert Murray, *The rise of the greek epic*, ed. II, Oxford, 1911.
- John L. Myres and Max Ohnefalsch-Richter, *Catalogue of Cyprus Museum*, London, 1899,
- Ferdinand Noack, *Homerische Palaeste*, Leipzig, 1903.
- Idem, *Ovalhaus und Palast in Kreta*, Leipzig, 1908.
- Ohnefalsch-Max Richter, *Kypros, die Bibel und Homer*, 2 vol., Berlin, 1893.
- Γ. Α. Παπαβασιλείου, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, Atena, 1910.
- T. Eric Peet, *The stone and bronze ages in Italy and Sicily*, Oxford, 1909.
- G. Perrot et Chipiez, *Historie de l'Art*, t. I, Paris, 1894.
- Wolfgang Reichel, *Ueber homerische Waffen*, ed. II, Viena, 1901.
- Ernst Reisinger, *Die Kretische Vasenmalerei von Kamares bis zum Palast-Stil*, Leipzig, 1912.
- Gerhart Rodenwaldt, *Tiryns*, t. II: *Die Fresken des Palastes*, Atena, 1912.
- Idem, *Der Fries des Megarons von Mykenai*, Halle, 1921.
- H. Schliemann, *Mykenai*, Leipzig—London, 1878; trad. de J. Girardin, Paris, 1879.
- Idem, *Orchomenos*, Leipzig, 1881.
- Idem, *Ilios*, Leipzig, 1881; trad. de D-nul E. Egger, Paris, 1885.
- Idem, *Troja*, Leipzig, 1884.
- Idem, *Bericht ueber die Ausgrabungen in Troja im Jahre 1890*, Leipzig, 1891.
- Idem, *Tirynthe*, Paris, 1885.
- Hubert Schmidt, *Schliemann's Sammlung trojanischer Altertuemer*, Berlin, 1902.
- Dr. Karl Schuchard, *Schliemann's Ausgrabungen in Troja, Mykene, Tiryns, Orchomenos, Ithaka*, ed. II, Leipzig, 1891.
- Idem, *Orchomenos, Ithaka in Lichte der heutigen Wissenschaft*, Leipzig, 1891.
- Richard B. Seager, *Vasiliki*, Philadelphia, 1907.
- Idem, *Excavations on the island of Mochlos*, Boston-New-York, 1912.
- G. Sergi, *Europa, l'origine dei popoli europei*, Torino, 1908.
- Clon Stephanos, *Antiquités cycladiques*, Comptes-rendus du Congrès international d'archéologie à Athènes, 1905, p. 216 și urm.
- E. von Stern, *Die „praemykenische“ Kultur in Süd-Rusland*, Moscova, 1905.
- Mary Hamilton Swindler, *Cretan elements in the cults and ritual of Apollo*, Bryn-Maur (Pennsylvania), 1913,
- Le P. Hugues Vincent, *Canaan d'après l'exploration récente*, Paris, 1907.

A. T. B. Wace et M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912.

Waldstein, *Excavations at the Argive Heraeum*, 2 vol. Cambridge, 1902. 1905.

Sotiriadis, Ἐφημερίς ἀρχαολογικῆς, Athena, 1900, p. 161-211.

Chr. Tsountas, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηγίου καὶ Σέσκλου. Atena, 1908.

Chr. Tsountas et J. A. Manatt, *The mycenaean age*, Boston, 1897.

Xanthoudidis, Ἀρχαολογικῆς Ἐφημερίδος, 1906.

Pe povârnișul septentrional al muntelui Olimp, în regiunea numită *Pieria*, tradițiunea pune locul de naștere al Muzelor. În adevăr, aici aflăm leagănul poeziei hellenice. În epoca preistorică, locuiau în această regiune un grup de triburi tracice, rude de aproape cu Frigienii și cu Grecii. În timpurile în cari hellenismul nu eră încă constituit, aceste triburi nu erau despărțite prin nici o limită de vecinii lor de mai la sud.

Triburile acestea, venind din Orient, aduseseră cu ele imnurile lor mai mult sau mai puțin asemănătoare cu cele ce se găesc în India și în general la toate popoarele primitive de aceeași origină.

În cele din urmă secole ale perioadei preistorice, pe măsură ce sanctuarele se multiplicară și cultul deveni mai pompos, această poezie religioasă luă o mai mare însemnătate și se perfecționă. În acest timp, probabil, cultul Muzelor, plecat din localitățile pierene, se coborî în Beoția și în regiunea Heliconului, unde luă o nouă strălucire. Influența ei se exercită în depărtare și poeții, cari o celebrară, făcură școală. Muzele deveniră astfel hellenice, fiicele lui Zeus, pe care îl adorau în mod constant.

Din timpul lui Hesiod, noțiunea acestei origini e fixată într'o formulă aproape invariabilă: „O Muze ale Olympului, fiice ale lui Zeus, care ține egida“. Poeții primitivi cântau pe zeii poporului grec și pe muze, povestind în poeziile lor credințele populare destul de confuze și creînd la rândul lor alte legende privitoare la istoria casei divine a Olympului.

Cântecele lor erau simple, duioase, cu lungi nariațiuni și priciniau un adînc sentiment în sufletul triburilor primitive grecești.

În „*Theogonia*“ lui Hesiod, găsim de pildă următoarea descripție despre cântecul Muzelor: „Din gura lor, cântecul își ia zborul, încântător și suav. Bucuria se împrăștie surâzătoare în locuința lui Zeus, care face să tremure lumea. Bucuria se împrăștie cu vocea lor, dulce, desmerdătoare. Ecoul o repetă în depărtare pe vârfurile ninse ale Olympului și în palatul nemuritorilor“ (Theog. v. 39 sq.)

Din nenorocire, din toți acești poeți primitivi al căror rol a fost foarte mare în progresul civilizațiunii și cari puteau să ne servească ca izvoare istorice, nu știm nimic. Antichitatea însăși nu i-a cunoscut mai bine. Dar pentru a ascunde ignoranța ei, ea a creat un oarecare număr de personalități mitice, Orfeu, Lineu, Museu, Eumolpos, Pamphos etc.

Pe dealtă parte, poezia în onoarea lui Apollon, creată în alte regiuni, pătrunse în Grecia și de la nord și de la est. Pytho, care luă apoi numele de Delfi, o primise probabil din Tesalia, pe când la Delos, care fu un centru religios pentru Grecia orientală, ea venise din Asia.

Ea făuri imnuri noi. Se produse astfel o mișcare poetică.

Unele mărturii par totuși a stabili, ca în partea orientală a Greciei se născu o poezie apoliniană mai strălucită.

Această poezie are ca reprezentant, mai mult sau mai puțin legendar, pe licianul Olen.

La Delfi, s'au contopit influențele venite din răsărit și dela nord într'o nouă mișcare poetică, care avea drept obiect pe Apollon și pe Muze. Dintre poeții legendari, sunt doi mai renumiți: Philamnon și Tamyris, care eră socotit ca fiul celui dintâi. Ei sunt poeți veniți din Tracia, dar grecizați la Delfi.

Dar și din producțiile acestora nu știm aproape nimic.

În Asia, pe dealtă parte, se alcătui o poezie epică interesantă, care capătă o însemnătate din ce în ce mai mare.

Această poezie se îndeletnicea să glorifice faptele eroice ale contemporanilor sau ale unei lumi, deja stinse,

ale cărei ecouri răsunau încă în mințile și sufletele grecești.

Cântecele acestea, mai vechi și mai noi, se grupau și se repetau de *aezi* și de *rapsozi*. Gruparea definitivă a lor a produs poemele homerice: Iliada și Odiseia.

Aceste două poeme conțin un ciclu de legende privitoare la așa numitul războiu contra Troiei.

În ele, găsim o sumă de știri foarte însemnate, privitoare la lumea greacă din perioada arhaică. Însemnătatea lor ca izvor istoric e nespuse de mare, deși aventurile eroilor greci, ce ni se povestesc acolo, sunt din domeniul legendar.

Deși nu cunoaștem, dacă a existat în adevăr un Achille sau un Ulise, dacă chiar asediul Troiei a avut vreodată loc, poemele homerice, Iliada și Odiseia, ne permit cel puțin să vedem cum trăiau Grecii în timpul când ele au fost făurite (pe la 1000 a. Chr. după unii, după alții pe la 800).

Din poemele homerice, aflăm de pildă că Grecii locuiau în case foarte simple, unele izolate în câmpie, altele grupate alcătuind orașe sau orașele, întărite cu ziduri. În ele locuiau un popor, care se dedea la cultura pământului, la creșterea vitelor, la cultivarea viei sau la comerțul pe mare. Proprietarul țării era regele, stăpânul poporului, dirigitorul adunărilor lui. El era respectat ca un personaj sacru și era socotit ca un descendent al unui erou sau zeu. Puterea i-o dăduse însuși Zeus.

Alături de el, trăiau alți mari proprietari, prinți, cari erau respectați tot atât ca și regele. Ei erau invitați la consultare de rege, când era chestiune de a se lua o hotărâre ce interesa poporul. Consultarea se făcea la sfârșitul unui banchet. Prinții luau cuvântul și părerea lor era aprobată prin aclamații sau dezaprobată prin tăcere.

Tot prinții prezidați de rege judecau procesele.

Viața acestor conducători ai poporului era foarte simplă. Ei erau îmbrăcați cu o lungă tunică de in și cu o mare bucată de stofă de lână drapată în formă de mantă. În picioare, aveau sandale și umblau cu capul gol. Soțiile lor aveau o tunică lungă de in, reținută de o largă cingătoare la mijloc și pe cap purtau o broboadă ușoară.

Locuința regelui era mai mare, având aspectul unei mari ferme.

Vedem din aceste exemple câte informațiuni putem căpăta, privitoare la viața Hellenilor din timpurile arhaice. Obiceiurile în familie, în piețe, instituțiile, credințele, armamentul și felul de luptă, totul ni se explică în ele cu multe amănunte.

Cât privește chestiunea autorului poemelor homerice, ea e foarte controversată. Păreră celor antici era că Iliada și Odiseia erau operele unui singur mare poet, ale lui Homer.

Critica modernă însă a împărțit lumea savanților în două tabere. Unii cred, ca cei antici, că aceste două poeme se datoresc unui poet genial, lui Homer, alții socotesc că ele nu sunt decât reuniunea mai multor cântece, privitoare la aceleași fapte, renumite în societatea hellenică primitivă, într'un singur tot.

Iliada și Odiseia se întemeiază pe o legendă de origine eoliană.

Iliada, în particular, unește tradițiile acheene din Argos cu cele din Phthiotida tesaliană. Ea e deci un fel de poezie naturală a acestor Acheeni, cari s au adunat într'un moment dat ca să întemeeze colonii eoliene în Asia Mică.

Dintre toate orașele, care revendicau onoarea de a fi dat naștere lui Homer, cele mai multe sunt eoliene, ca Kyme și Smirna.

Probabil că primele cântece eoliene, care au putut inspira pe cele homerice, au fost alcătuite la Smirna. Critica însă admite, că acestea din urmă au fost create la Chios.

În adevăr, mărturii vechi irecuzabile atestă că există în această insulă în timpurile istorice o rasă, care se numea rasa homerizilor. Ei se dădeau drept descendenți ai poetului Homer. La acești homerizi, s'au născut poeziile homerice. Mulți dintre ei au fost aezi, unii creatori, alții continuatori, cărora trebuie să li se atribue o întreagă elaborație lungă poetică. În această mare familie, opera personală a fiecăruia a fost anonimă. Mai târziu, s'a atribuit opera lor celebră strămoșului lor comun: lui Homer.

I. TEXTELE AUTORILOR

Bibliografie sumară homerică

ILIADA:

- 1.—*W. Christ*: Homeri Iliadis carmina sejuncta, discreta, emendata, prolegomenis et apparatu critico instructo, Leipzig, 1884.
- 2.—*Ed. A. Rzach*: Hom. II. carm. Leipzig, 1886—87.
- 3.—*J. Van Lecuwen et Da Costa*, Leyde, 1889.
- 4.—*Caner*. Leipzig, 1892.
- 5.—*Ediția Ameis*, revăzută de C. Henze, mai multe ediții, încep dela 1868.

ODISEIA:

- 1.—*G. Dindorf* (1824), reproducă în ed. Didot la 1871 și cea dela Oxford, 1855.
  - 2.—*Ā. Pierron*, Paris 1875.
  - 3.—*A. Kirchoff*, Berlin, 1879.
  4. *Ameis*, revăzut de C. Henze.
- Traduceri: în franțuzește de *Emile Pessonneaux*; în românește de *G. Murnu*.

Ediția I-a (princeps) a fost publicată la Florența în sec. al XV (*Homeri carmina*, 2 vol. în folio 1488) de către grecul Demetriu Chalcocondyllis. În secolul al XVI au fost cea a lui Alde 2 vol. Veneția, 1504; ed. II-a la Veneția, 1519; a treia Veneția, 1524: O alta este cea a lui Junta, 2 vol., Florența 1519; apoi ed. lui Henri Estienne, Geneva, 1566. F. A. Wolf ediția în 1794 în 2 vol. la Halle.

În secolul al XIX sunt numeroase ediții: Una foarte interesantă este a lui Heyne *Homeri carmina cum versione latina et annotatione*, 9 vol. Leipzig, 1802—1822; apoi ediția *Dugas-Montbel*, însoțită de o traducere și comentarii, în 9 vol. Paris, 1828—1834 cu o istorie a poemelor homerice. Apoi edițiile lui Payne Knight, *Carmina homerica Ilias et Odysseia*, London 1820. Ed. Bekker, 2 vol. Berlin, 1843 și 1858; Ediția A. Koechly, Leipzig, 1861.

Bibliografie critică: *Höhere Kritik*, 1902—1912 de D. Muelder în *Jahresbericht über des Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, vol. 182, p. 1—164; *Homerische Realien*, 1902—1920, de H. Muchan *ibid.*, p. 165—318.

Bibliografie critică privitoare la limba lui Homer de Helbing până la 1912 în Chr. Harder, între 1907—1912, *ibid.*, vol. 166 (1914, p. 3—81): *Grundlagen der Textkritik*, II: *Textkritische Arbeiten (grammatiker der Altertums, Neue Beiträge zur Kritik)*.

P. C. de Brouwer und E. Sljper, *Vademecum homericum*, Groningen, 1923.

Ediții: Ἰλιάς und Ὀδυσσεύς ed. de P. Cauer, Leipzig, Insel-Verlag 1921.

Homère illustré: *Iliade, Odysée, poèmes homériques* par Ch. Georgiu. Paris, Hutier, 1921, 446 p.

Ilias und Odyssee, ed. Hartmann (Meisterwerke der Literatur, No. 17), Leipzig Klinekhurt, 1915 235 p.

Ilias ed. J. Bach, ed. II-a, Muenster Aschendorf, 1916, p. 173—462.

Odysseé, ed. Church-Philippon, Paris, Vuibert 1915.

Comentarii:

The story of the Iliad, retold by F. S. Marvin, R. J. G. Mayr, F. M. Stawek, New-York, Dutton, 1922, 224 p.

The homeric catalogue of ships, edited with a commentary by Th. W. Allen, Oxford, Clarendon, 1921, XI—191 p.

Dictionare:

Fr. Bechtel, *Lexilogus zu Homer, Etymologie und Stammbildung homerischer Wörter*, Halle, Niemeyer, 1914, VIII—341 p.

Studii:

A. Andreades, *Les finances de l'Etat homérique*.

A. Audinet, *Traces de droit international dans l' Iliade et l'Odyssee*.

V. Bérard, *La question homérique* în *Revue égyptologique*, 1914, XLVI.

Idem, *A propos de l'Odyssee*, *ibid*, 1914, XLVII—XLVIII.

Idem, *La liaison des épisodes dans les poèmes homériques*, *ibid.*, 1914, XLVIII—XLIX.

Idem, *Les récits chez Alkinoos*, *ibid.*, 1914, L.

Idem, *La question des ports jumeaux* (Odyssee, IV, 846—7) *ibid.*, 1914, LIV.

Idem, *Un mensonge de la science allemande. Les „Prolégomènes à Homère de Fr. Aug-Wolf*. Paris, Hachète 1917, 288 p.

Idem, *Le geste de l'aède et le texte homérique*. *Rev. Egypt*, XXXI 1—38.

Idem, *La messe noire de Circé*, *ibid*. 1919, p. 16—28.

Idem, *Instruments et bâtisses homériques* în *Revue archéologique* 1919, II, 90—132.

Idem, *L'unité de l'Odyssee. Discussion de textes*. *Rev. Egypt*, 1921, XLVIII—XLIX.

Idem, *Pisistrate rédacteur des poèmes homériques*, *Revue de Philologie*, 1921, 194—233.

Idem, *Le mégaron d'Ulysse et le meurtre des prétendants*, *Rev. Egypt*, 1923, XLVI—XLVII.

F. Boll, *Zur homerischen Presbeia* în *Zeitschrift für oesterreichischen Gymnasien*, 1917, 1—6 și t. L XIV, 414—416.

A. Boucher, *L'Iliade et les lois éternelles de la guerre*, *Rev. Egypt*, 1923, LVII—LVIII.

M. Bréal, *L'Iliade d'Homère. Les origines*: *Revue de Paris*, XII, 702—738.

O. Buonocore, *L'isola d'Ischia nell' Odissea di Omero*, Napoli. La Cultura I, 4, 1920, 50 p.

A. Claussing, *Kritik und Exegese der homerischen Gleichnisse im Altertum*. Freiburg i. Br. Parnheim 1913, VI, 111 p.

A. Croiset, *La scène judiciaire représentée sur le bouclier d'Achille*, *Rev. Egypt.*, 1919, 96—99.

W. Dörpfeld, *Homer und die Ausgrabungen in Humanistisches Gymnasium*, XXXIII, 11.

K. G. Gardikas, *Le droit pénal et criminel chez Homère*.

W. Leaf, *Homer and history*, London, Macmillan, 1915, 375 p.

A. Loerscher, *Wie, wo, wann ist die Ilias entstanden*, Halle, Niemeyer, 1920, 132 p.

O. Maas, *Die Irrfahrten des Odysseus im Pontos*. Prog, Gütersloh, 1915, 40 p.

M. Pohlenz, *Un mensonge de la science allemande* în *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, 1919, 340—375. Răspuns studiului lui V. Bérard.

J. A. Scott, *The sources of the Odyssey* în *Classical Journal*, XII, 119—130.

Idem, *Sidon and the Sidonians in Homer*, *ibid.*, XIV, 525—526.

A. Shewan, *The dominion of Peleus*, *Classical Review*, 1916, 184—186.

Idem, *The assembly at Aulis*, *ibid.*, XXXI, 7—9; 37—39.

J. A. K. Thomson, *Studies in the Odyssey*, Oxford, Clarendon, 1914, 250 p.

E. Tiburce, *Etudes homériques*, Paris, Leroux, 1923.

H. Wirth, *Homer und Babylon; ein Lösungsversuch der homerischen Frage vom orientalischen Standpunkte aus*. Freiburg i. B. Herder, 1921, XII, 235 p.

Pentru mai multe știri bibliografice, vezi J. Marouzeau, *Dix années de bibliographie classique*, 1914—1924. Paris, t. I 1927, p. 163—185.

Hesiod. Un alt izvor pentru cunoașterea epocii arhaice a istoriei grecești, e poezia *hesiodică*.

Spre deosebire de cea homerică, poemele lui Hesiod sunt de gen didactic.

Poemele aceste sunt: *Muncile și zilele* (Ἔργα καὶ ἡμέραι) și *Theogonia* (Θεογονία). Cea dintâi e cea mai originală și cea mai autentică din operele, atribuite lui Hesiod.

Ea se împarte în patru grupuri principale: 1° (de la început până la versul 382), e o exhortațiune morală la muncă, presărată de diferite sentințe; 2°. (de la versul 383—694) sfaturi asupra agriculturii, urmate de altele asupra navigațiunii; 3°. (de la versul 694—764) precepte cu subiect pe jumătate religios; 4°. (de la v. 765—sfârșit) un fel de calendar, unde sunt notate zilele fericite și cele nenorocite.

În această poemă, găsim o sumă de știri prețioase, privitoare la starea culturală, morală și materială a societății hellenice arhaice.

În ea, vedem că avem de a face cu o populație stabilă, care se interesează de lucrările câmpului, de navigație, de creșterea vitelor și care e în acelaș timp temătoare de divinitate.

Lăsăm la o parte discuțiunea chestiunii unității poeziei hesiodice, atacată de unii ca, *Twæsten (Commentatio critica de Hesiodi carmine quod inscribitur opera et dies*, Kiel, 1815) și *K. Lehrs (Questiiones epicae*, III, Koenigsberg, 1837) și susținută de alții, precum sunt *Croiset (Histoire de la littérature grecque*, I, p. 471, 1896).

Edițiuni: 1) *F. Dübner*, Bibl. Didot, Paris, Traducere în franțuzește de Lecomte de Lisle, Paris, ed. Lemerre 1840.

2) *Hesiodæe quæ supersunt omnia*, de Armin., Koechly et God. Kinkel, Leipzig, 1870, operă de critică foarte însemnată, reprodusă în unica edițiune a lui Koechly din Bibl. Teubner,

Ediții și traducțiuni noi:

Theogonia, Opera et dies ed. P. Friedlaender, Berlin, Offic. Serpentis, 1921, 59 p.

Carmina, rec. A. Rzach, ed. III. Teubner, 1913, VI, 267 p.

Esiodo, ed. 2-a G. Setti (Profili IV), Genua, Formiggini 1915.

Les Travaux et les Jours, texte et commentaire par P. Mazon, Hachette, 1914, XI+161 p.

Les travaux et les jours, trad. nouv. de P. Mazon, suivis de: *La terre et l'homme* par A. France, Paris, Pelletan 1912 éd. d'art. 149 p.

Comentarii și studii:

W. Hartmann, *De quinque aetatibus Hesiodæis*. Freiburg, 1915. 63 p.

P. F. Kretschmer, *De iteratis Hesiodæis*. Breslau 1913, 72 p.

P. Mazon, *Le mythe des races*. *Rev. égypt.* 1914, LIV.

A. Salac, *Le mythe de Prométhée et Pandore chez Hésiode* în *Listv Filologicke X L III*, 81—91, 190—204.

Idem, *Le mythe d'Hésiode sur les cinq générations humaines (Travaux et jours*, v. 109 sq.), *ibid*, XLIV, 385—404.

J. Marouzeau, *Dix années de bibliographie classique*, I, p. 151—154.

Ceace distinge opera lui Hesiod, e simplitatea morală, care e trăsătura caracteristică a ei, simplitate profundă, populară, mișcătoare, deși n'are ca scop de a mișcă.

Poema aceasta e oglinda sufletului arhaic grec: pu-

terea divină este pretutindeni, ea e suverană; nimic nu oprește, nici nu-i înlătură voința.

În fond, aceste idei nu sunt diferite de cele pe care le conțin poemele homerice, dar aspectul ce-l iau în „*Εργα και ημέραι*” e diferit. Zeii de pildă ai lui Homer, revelați de geniul poetului, ni se arată pe față în descripțiuni cunoscute de toată lumea; ei vorbesc, ei lucrează sub ochii noștri; prin acțiunile lor, deși înconjurați de o aureolă strălucită, ei se apropie de omenirea comună. Zeii lui Hesiod, însă puși în scenă într’un mod mai puțin dramatic, sunt mai misterioși și prin aceasta chiar par mai mari. Ei sunt niște puteri ascunse, care observă totul și sunt cu atât mai de temut.

„Prezenți—zice Hesiod, v. 249-255—în mijlocul oamenilor, nemuritorii supraveghează pe cei cari prin judecăți nedrepte își fac nedreptate lor înșiși, fără să se îngrijească de zei. Căci sunt pe pământ 30.000 de nemuritori, păzitori ai oamenilor în numele lui Zeus. Ei observă judecățile date și acțiunile rele, fiind acoperiți de întuneric, rătăcind pe ici și colò pe pământ”.

Vedem aici, că ideea însăși despre panteonul grecesc a evoluat dela Homer la Hesiod.

Simplicitatea poeziei hesiodice e gravă. Credința hesiodică e serioasă și practică. Cea a Ionienilor pare a fi fost mai exterioară, mai înclinată spre discursuri, mai sensibilă la plăcerea ochilor și a urechilor. La poetul-țăran din Ascea întâlnim mai multe profunzime și stăpânire de sine.

Spirit drept și net, mai viguros decât simplu, atașat la noțiunile simple și solide și mai mult preocupat de acțiune, decât de speculație, el pune această religie în serviciul justiției, care e pentru dânsul condițiunea însăși a vieții sociale.

„Justiția—zice el (v. 276—280)—este legea, pe care flul lui Cronos a dat-o oamenilor. Peștii, fiarele sălbatece și păsările, care sbor în aer, pot să se mănânce între ele, căci justiția nu e între ele. Dar omului, Zeus i-a dat dreptatea, care este primul dintre bunuri”.

Zeii lui Hesiod nu sunt nici buni, nici indulgenți, dar sunt drepți.

Oamenii, cari sunt drepti, sunt recompensați de zei, cei sperjuri sunt pedepsiți.

Din aceste exemple, vedem că societatea arhaică evolua în sensul moralei, care va găsi mai târziu atâți reprezentanți străluciți în poporul grec.

Theogonia.— Poezia genealogică n'are o însemnătate mai mică în opera, atribuită lui Hesiod, ca poezia practică. Aceasta din urmă anunță ivirea apropiată a filozofiei, cealaltă face să se presimtă prima licărire a istoriei. În cea dintâiu, reflexiunea în mersul ei înainte caută regulele vieții, cealaltă întreprinde să fixeze ordinea în timp.

Epopea ioniană, deși bogată în povestiri frumoase, nu putea singură să dea satisfacție dorinței de a cunoaște trecutul. Poezia epică reprezintă într'un mod dramatic acțiunile personajilor ilustre, dar ea nu se ridică la origina tradițiilor și continuitatea familiei. La gustul de ordine și de aranjare, care a distins totdeauna spiritul hellenic, această înviere parțială a lucrurilor vechi nu era suficientă; cu cât miturile și legendele se multiplicau și se complicau, cu atât devenea necesară coordonarea lor. Această lucrare de coordonare a dat naștere poeziei de genealogie.

Aceasta crescù deci alături de poezia epică narativă, pe care o completează. Ea se înfățișă, fie sub forma de cronică locală, insistând exclusiv asupra tradițiilor unui singur trib sau a unor triburi vecine, fie sub forma mai generală hellenică, îndrăznind să se ridice deasupra prejudecăților și amintirilor tribului pentru a întreprinde adunarea legendelor divine și umane în mari grupuri, pe care Grecia întreagă le-a adoptat. Aceste două forme se găsesc împreună în *Theogonia*, care fixă *genealogia zeilor* și *cataloagele*, în care se vorbește de eroi.

Din aceste două numai *Theogonia* a ajuns până la noi.

În starea actuală, aceasta e o operă mai întinsă, decât *Ἔργα καὶ ἡμέραι*.

Asupra acestei opere iarăși critica modernă face multe rezerve. Cu toții sunt de acord a nu recunoaște în ea opera autorului *Ἔργα καὶ ἡμέραι*. *Theogonia*, care se recunoaște că e o lucrare a unui poet posterior lui Hesiod, are de scop de a unifica, de a simplifica mitologia. În ea,

întâlnim o idee din ce în ce mai clară de organizație progresivă a lumii. În ea, istoricul va găsi informațiunile cele mai însemnate asupra credințelor religioase la Grecii primitivi, căci toată genealogia zeilor e trecută în revistă. Panteonul grecesc, ideile ce circulau în lumea greacă despre facerea lumii până târziu, iată subiectul Theogoniei.

Ca o completare a poemelor homerice și hesiodice trebuie să amintim și *hymnurile homerice* în număr de 34, care au servit ca preludii pentru recitațiuni epice, fie în simplele adunări ale Grecilor, fie la concursuri; căci aezii și rapsozii aveau obiceiul de a invoca un zeu sau o muză înainte de a începe recitarea poemii lor. Aceste imnuri au un caracter liturgic. Istoricul și mai ales mitograful trebuie să fie seamă de ele într'un studiu despre religia Grecilor.

LOGOGRAFII.

Ediție: Carol și Theod. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, Didot, Paris, 1841, vol. I.

Primii istorici greci sunt numiți de ordinar logografi—*Λογογράφοι*— termen pe care îl găsim des întrebuintat în Thucydide (I, 21, 2). Se întrebuintă mai rar și *ἱστογράφοι*. Herodot (II, 143) numește în schimb pe predecesorii săi *Λογοποιοί*, care se opune direct lui *Ἱστοποιοί*. Numele de istorie și de istoric pare a nu fi intrat în uz, decât prin Herodot. Diferența de nume corespunde de altfel la o diferență de înțeles.

Logograful este, din punctul de vedere etimologic, cel care scrie un discurs în proză, *Λόγος*, în opoziție cu poetul, care numește poezia sa *Ἔπος* sau *μῦθος* și nu *λόγος*.

Pindar opune (*Nem. VI, 51; Pyth., I, 183*) adesea pe *λόγιοι* celor numiți *ἄοιδοι*, adică pe logografi cântăreți; căci *λόγιος* e sinonim cu *λογογράφος*.

Numele de logograf nu arată, decât calitatea de prozator. Numele de istoric are o altă semnificare: *ἱστορία* însemnează cercetare; *ἱστορικός* este deci, după etimologie, cel care caută adevărul, care călătorește, care întreabă, care nu se mărginește a transcrie materialul ce-i stă la îndemână, ci urmărește o adevărată cercetare pentru a lumina chestiunile obscure sau îndepărtate.

Această diferență de nume e instructivă. Artă logografilor, în adevăr, se deosebește de cea a poezilor mai mult prin forma scrierii, care e proză, decât prin spiritul științific. Strabon, care putea să citească încă multe din aceste scrieri, ne zice că ele erau aproape niște epopee în proză, având caracterele poetice, afară de metru. Ele erau lipsite de critică și aveau înclinațiune pentru legende, cași scrierile poetice.

Dionisiu din Halicarnas în judecata sa asupra lui Thucydide (cap. 5 și 23), vorbește de asemenea de logografi și ne dă în privința lor câteva știri destul de precise.

Subiectele, tratate de dânsii, sunt împrumutate din trecutul cel mai îndepărtat: ei vorbesc de întemeierile de orașe (Κτίσεις), de genealogiile în mare parte mitice (γενεαλογίαι). Ei scriu pentru a perpetua gloria rasei nobile, pentru a onora orașul căruia aparțin, pentru a încânta curiozitatea naivă a unui public cu puțin spirit critic. Ei povestesc sentimentele naturale sau supranaturale, a căror amintire era păstrată în analele vechi ale templelor și ale cetăților, mărginindu-se de a redacta aceste amintiri prea scurte în chip mai viu și a le înfrumuseța cu amănunte, împrumutate de la tradiția orală.

Lor le plac peripeziile romantice, cum ne spune Dionisiu din Halicarnas (Judecată asupra lui Thucydide, c. v). La dânsii nu se întâlnește o privire generală asupra istoriei lumii antice, nici chiar a lumii grecești. Povestirile lor au un caracter local, cași arhivele, pe care le consultau sau tradițiile, pe care le repetau în scris. Povestirea lor e făcută în chip simplu, fără filozofie, fără elocvență, fără patetic, dar nu și fără grație.

Logografii, cași filozofii ionieni contemporani, scriau într'un dialect ionic vulgar, dar mânuiau limba lor cu ușurință plastică, într'un stil plăcut, care putea să încante pe contemporanii rafinați în literatură ai lui Dionisiu din Halicarnas.

Istoria înțeleasă astfel, nu conține încă un tablou larg al vieții naționale, așa cum îl întâlnim la marii istorici clasici. Ea nu e operă de știință, pentru că îi lipsește critica; ea nu e decât o cronică naivă care alcătuiește un preludiv al adevăratei istorii.

Totuși se pot stabili diferențe între logografi, și se poate urmări un progres între cei din veacul al VI-lea și al V-lea. Mai trebuie să facem o diferență între cei ce repetă cronicile fabuloase, sau fac operă de genealogie, și între cei ce sunt și geografi, cum e cazul lui Hecateu din Milet. Geografia, în această epocă, cerea cercetări personale și călătorii. Acestea deșteptau spiritul critic. De aici, logografii-geografi se apropie mai mult de istorici.

Logografii au fost foarte numeroși, mai ales în veacul al V-lea. Acest fel de povestiri încântă curiozitatea Grecilor. Thucydide însuși ne-o spune, indignându-se de această stare de lucruri (I, 21 și 22, 4). Ni s'a păstrat numele a vreo 30 de logografi. Din nenorocire, operele lor au pierit, afară de câteva fragmente.

Cel mai vechiu logograf cunoscut, e *Cadmos din Milet*, care pare a fi trăit prin mijlocul veacului al VI-lea. I se atribuie opera despre *întemeierea Miletului* (Κτίσις Μιλήτου) și după Suidas, despre *Ionia întreagă*, în 4 cărți. Despre aceasta din urmă, știrea nu pare verosimilă. Dionisiu din Halicarnas socotea întreaga operă, ce se atribuie lui Cadmos, drept apocrifă. El însă e un judecător câteodată prea sceptic în chestiuni de autenticitate. Strabon și Diodor din Sicilia par a fi mai puțin sceptici.

Acusilaos e ceva mai bine cunoscut. El eră originar din micul oraș al Beoției, Argos, aproape de Aulis. Mai tânăr decât Cadmos, el a trăit probabil în a două jumătate a veacului al VI-lea. A scris o *genealogie* în mai multe cărți. Din fragmentele ce ne-au rămas, Acusilaos se vede că eră un mitograf, care colecționa legende locale. *Scholiaștii* îl menționează adesea alături de Hesiod, când e vorba de a explica origina unui mit.

Apropiindu-ne de războaiele medice, întâlnim două nume mari. Unul e *Scylax*, care propriu zis nu-i tocmai un logograf. Scylax, născut la Caryanda în Caria, a fost amiral în serviciul lui Darius. El fu însărcinat de această să cerceteze țărmul oceanului Indian, în vederea unei expediții persane în India (Herodot, IV, 44). La întoarcere, Scylax a expus rezultatul cercetărilor sale într'o operă pe care Aristotel a consultat-o adesea (Aristotel, *Polit.*, VII, c. 14). Din pasagiile citate de Aristotel, se vede că Scylax

a făcut observații nu numai asupra geografiei fizice, dar și asupra moravurilor popoarelor, pe care le vizitase.

Celălalt mare logograf e *Hecateu din Milet*, care se poate socoti ca primul istoric și geograf. Hecateu, fiul lui Hegesandros, aparține unei familii ilustre, care pretindea că se coboară din zei. Pe la an. 500, în momentul când Ionienii preparau revolta lor contra Perșilor, Hecateu îi sfătuia să rămână liniștiți, enumerând, zice Herodot (II, 143), toate popoarele, care erau supuse lui Dariu și făcându-le cunoscut puterea sa cea mare. În această epocă, Hecateu terminase probabil toate călătoriile sale. Se poate dar presupune, că s'a născut cam pe la 540 a. Chr. Nereușind să determine pe concetățenii săi să rămână liniștiți, el continuă să le dea sfaturi înțelepte. După primele lor neizbânzi, el încercă să-i determine să ocupe insula Leros pentru a face din ea centrul rezistenței lor (Herodot, V, 125). Dar nu fu nici de data aceasta ascultat. Când înfrângerea compatrioților săi fu definitivă, se întrepuse între ei și Perși și obținură de la satrapul Artaxerxes condițiuni mai puțin dure, decât cele ce fuseseră impuse. Conduita sa se vede că eră a unui spirit ferm, prudent și judicios, care nu se exaltă nici nu se descurajează.

Hecateu a scris două opere: *Genealogii și Descripțiunea Pământului* (Ἡεκατέου γένεσις γῆς), care avu o reputație imensă. Heraclide, câțiva ani mai târziu, cită pe Hecateu alături de Hesiod, de Pythagora și de Xenofon, printre savanții Grecilor. Herodot are mereu sub ochi cartea sa.

Geneologia, după titlu și după subiect, face parte din operele logografilor. Ea cuprinde cel puțin 4 cărți. Povestirea începe cu mitul lui Deucalion. Apoi veneau toate legendele familiilor mitice: Hellen și fiii săi, Heracles și Heraclizii; eroii străini, Egyptos, Danaios, Cadmos, etc. Cu Geneologiile lui Hecateu suntem în plin domeniu al fabulei. Totuși e o diferență între Hecateu de o parte, poezii și logografii anteriori, pe de alta. Hecateu introduce un spirit nou critic, care lipsește celorlalți.

Spiritul acesta critic, științific se întâlnește în mai mare măsură în *Descripțiunea Pământului*, care coprinde două cărți, intitulate *Europa și Asia*. Din ele, ne-au rămas vreo 300 de fragmente, dar toate aproape alcătuint

câte un nume propriu sau câteva cuvinte. Cea mai mare parte au fost conservate de geograful Ștefan din Byzanț.

Importanța științifică a cărții lui Hecateu a fost considerabilă. Cu toate fabulele ce se găsesc într'însa, ea constituie o vastă cercetare (ιστορία) geografică, cea mai întinsă din câte a cunoscut Grecia. În ea, faptele pozitive sunt foarte numeroase.

Hecateu nu e numai părintele geografiei grecești, dar a jucat un rol însemnat în creșterea unui spirit istoric, a unei istorii așa cum a înțeles-o urmășul său Herodot.

În perioada, care urmează imediat războaielor medice, trei nume sunt de reținut: *Charon din Lampsaca*, *Xanthos din Lydia* și *Pherekyde din Leros*. Acesta din urmă pare a fi trăit câtvă timp la Atena, prin mijlocul veacului al V-lea. El a scris o carte, intitulată probabil *Genealogii*. Din ea, ne-a rămas vreo 100 de fragmente. Eră o lucrare analoagă celei a lui Acusilaos, dar mai completă.

Charon din Lampsaca a trăit cu puțin înainte de Herodot, după cum ne informează Plutarh. Atâtă știm despre biografia lui. Se cită de el mai multe scrieri: *Persicele*, *Hellenicele*, *Intemeerile* (Κτίσεις), *Analele Lamp-sacului* (ἄροι Λαμψακκίων). Evident că în toate acestea intrau multe elemente mitologice și anecdote romantice. Ni s'au păstrat câteva fragmente.

Xanthos din Lydia a trăit de asemenea cu puțin înainte de Herodot; trăia însă încă sub Ataxerxe. El a lăsat o scriere, *Historia Lydienilor* (Λυδιανά) în 4 cărți. Și în opera lui, intră multe elementele mitologice și romanticul, alături de fapte interesante, de pildă observațiuni asupra limbii popoarelor. Spiritul critic pătrunsese și la dânsul.

Alți doi logografi, contemporani cu Herodot, sunt *Hellanicos din Mytilene* și *Antiochos din Syracuse*. Hellanicos eră în plină activitate în timpul războiului peloponesiac și trăia încă după bătălia de la Arginuse (406).

Operele lui au fost numeroase. Din nenorocire nu cunoaștem nici numărul lor exact, nici titlurile. Totuși ni s'au transmis vreo douăzeci de titluri. Unele (*Phocenea*, *Atlantis*, *Deucalionea*, etc.) indică opere mitice la fel cu cele ale celorlalți logografi. Altele (*Preotesele Herei*, *Argienele*, *Invingătorii la sărbători*) aveau drept bază lis-

tele oficiale (*ἀναγραφαι*), comentate fără indoială de autor. Altele (*Călătoria la templul lui Amon, Persicile, Sciticile*) prezentau un caracter geografic și conțineau descrieri de țări, studii de moravuri în acelaș timp și istorii propriu zise.

Cea mai interesantă operă este „*Atthida*“ sau „*Historia attica*“, menționată de Thucydide. Marele istoric reproșează lui Hellanicos de a fi prea sec și a nu avea destulă precizie în cronologie.

Fără indoială că Hellanicos a tratat originile Atenei și a condus povestirea sa până în timpurile, în care a trăit dânsul.

Hellanicos rupând astfel cu tradiția logografilor, se coboară până în epoca contemporană și se poate dar socoti ca un cronograf, dacă nu ca un istoric.

Antiochos din Siracuza e și mai uitat decât Hellanicos. Nu se cunoaște nimic despre viața sa. El e menționat de vreo 15 ori în autorii antici. Totuși el a servit drept călăuză lui Thucydide în privința antichităților Siciliei (cu cartea VI-a). Antiochos a compus două opere: una asupra *Siciliei* (*Σικελιώτις συγγραφή*) în 9 cărți, care începeă cu originile și mergeă până la confederația orașelor siciliene în 424; alta asupra *Italiei*, unde se povesteă întemeierea principalelor orașe italiene. În această carte, figură, pentru prima oară la un istoric grec, numele de Roma.

Totuși trebuie să menționăm, că după Suidas, înaintea lui Antiochos, un oarecare *Hippys din Rhegium* compusese o operă despre *Κτίσις Ἰταλίας* și *Σικελικά* (*Intemeierea Italiei și istoria Siciliei*).

Opera lui Antiochos asupra Siciliei a fost urmată de Thucydide și chiar e citată de Aristotel, ceace e o garanție, că Anthiochos eră un spirit judicios în critica sa. Din ópera sa, nu ne-a rămas decât câteva linii, din care se vede că acest autor a scris în dialectul ionic.

HERODOT.

- Ediții* : 1) Boehr, Lpz. 1830—35 (adesea reimprimată);
 2) Dindorf, Paris, 1844, (Bibl. Didot; ameliorațiuni de amănunte);
 3) Bekker, Berlin, 1845 (2-a ed.);
 4) Krueger, Lpz. 1855—57 (bun comentariu explicativ).

Edițiile lui Abicht și Stein, cari au deschis o nouă perioadă în istoria textului lui Herodot. Abicht a semnalat cel dintâiu manuscrisul Mediceus ca cel mai bun dintre manuscrise (*Philologus*, t. XXI, p. 79 și urm.). Stein, după câteva ezitări, l-a urmat. În 1869, au apărut la o laltă o ediție critică a lui Abicht (Lpz.) și una de Stein (Berlin). Aceasta din urmă e foarte însemnată prin întinderea și preciziunea colajunilor. Deja Abicht și Stein dăduseră excelente edițiuni exegetice și șco'are (Stein, 1852—1862; Abicht 1861—1866). Semnalăm și ediția de la Teubner a lui Henric Rudolf, Dietsch. 1840).

Historiarum libri IX ed. H. R. Dietsch, ed. II cur. H. Kalenberg, Il. Teubner 1912, XVIII—421 p.

Bibliografie critică de J. Sitzler pentru anii 1909—1905 în *Jasresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertums wissenschaft* vol. 170, p. 291—363; pentru 1915—1920, ibid, vol. 191, p. 1—25.

Studii și comentarii :

H. Richards, *Further notes on Herodotus* în *Classical Review*, 1913, p. 157—158.

J. Hartmann, *Ad Herodotum* I, 11, în *Mnemosyne*, N. S., 41, 395—396; M. P. Nilson, *Herodot. IX, 85 und die Iraner* în *Klio*, XIII, p. 313. M. Hutton, *Notes on Herodotus (IV, 77) and Thucydides* în *Jahresbericht des Philologischen Vereins* 1914, 30 sq.

A. Gercke, *Themistokles*, *List* în *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum* 1913, p. 617—626.

K. J. Beloch, *Noch einmal Psyttaleia* în *Klio* XIII, p. 128—130.

F. W. Dodd, *The tactics at Salamis* în *Classical Review*, 1913, p. 117—120.

U. Kahrstedt, *Nachlese auf griechischen Schlachtfeldern I: Pausanias Rückzug bei Plataea* în *Hermes* XLVIII, p. 283—286.

C. F. Lehman, *Haupt, Historisch-metrologische Forschungen, I: Herodotos Berechnung der persischen Tribute* în *Klio* XIII, p. 119—127. F. H. Weisbach, *Zu Herodots Steuerliste* în *Philologus* N. F. XXV, p. 479—490.

C. Clement, *Herodot als Zeuge für den Mazdäismus* în *Archiv für Religionswissenschaft* XVI, p. 101 sq.

P. Corsen, *Zu Herodots Erzählung von den goldgrabenden Ameisen* în *Berliner Philologische Wochenschrift* 1913, col. 285.

S. Casson, *Herodotus and the Caspian* în *Annual of the British School at Athens* XXIII, 173—193.

V. Ehrenberg, *Zu Herodot, 2: Die Quelle der skytischen Stammsage in IV 8—10* în *Klio* XVI 327—331.

C. F. Lehmann — *Haupt, Herodots Arbeitsweise und die Schlacht bei Marathon* în *Klio* XVIII, 65—79, 303—335.

D. Muelder, *Die Demaratoschrift des Dikaios* în *Klio* XIII, 39—69.

Th. Reinach, *Le roi Skolotos* în *Rev. Egypt* XXIX, 11—13.

A. Rosenberg, *Herodot und Cortona* în *Rheinisches Museum für Philologie* 1914, p. 615—624.

F. Vanek, *Hérodote și bătălia de la Plateea* în *Listu Filologicke*, 1917, 335—346; 401—421.

F. Windberg, *De Herodoti Scythiae et Libyae descriptione* Göttingen, 1913, 67 p.

C. Wunderer, *Die drei grossen Historiker Herodot, Thukydides und Polybius in ihrem Verhältnis zur Kunst* în *Blätter für das Bayerische Gymnasial-Schulwesen*, 1912, 490—536.

H. Zijderhand, *Herodotus IV und die uralischen Völker* în *Tidskr gesch. Land en Volkeni*, 1914, 222—241.

Pentru o bibliografie mai completă, vezi J. Marouzeau, o. c., p. 147—151.

Ca traduceri sunt:

1) În franțuzește: Larcher, Paris, 1802 (2-a ed. 1840).

2) În englezește: Rawlinson, Londra, 1855, cu comentarii și apendice foarte importante.

3) În nemțește semnalăm pe cea a lui Lange, Berlin, 1811—12 (2-a ed. 1824).

4) În românește: *Istoriile lui Erodot*, trad. de Dimitrie Ion Ghica. Vol. IV privește ținuturile astăzi locuite de noi.

Herodot a fost adesea numit „părintele istoriei“, cuvântul fiind rostit pentru prima oară de Cicerone în *De legibus*, I, i. În realitate însă, nu se poate spune că dânsul e creatorul istoriei așa cum o înțelegem astăzi.

În general, toți scriitorii vechi au scris istorii într'un fel, care se deosebește de cel al modernilor. Cei mai buni dintre istoricii antichității scriu un fel de istorie, care nu e nici complexă, nici profundă cum e cea a istoricilor de azi. Ea nu prezintă acelaș respect, în expozițiunea ei, pentru documentul autentic, pentru faptul istoric, scos direct din izvoare și transmis fără intermediar; ea ignorează savoarea realității, cu totul curate. Ea dă realitatea trecută prin ochiul și spiritul unui artist. Cu un cuvânt, ea simplifică și idealizează.

Această diferență provine și din acea că lumea veche eră mai restrânsă și mai simplă, decât cea modernă. Diferența această însă e mai ales în sufletul de artist.

Spiritul antic, zice Croiset, își reprezintă viața universală ca o serie de existențe paralele. Când scrie istoria, el izolează și desparte două sau trei ordine de fapte (politice, militare, morale), pe care le studiază aparte în șirul lor logic și dezvoltarea lor în linie dreaptă. Spiritul

modern din contra, are un sentiment profund și mereu crescând al continuității lucrurilor și amestecul nesfârșit al acțiunilor și reacțiunilor. El observă că totul este în tot, sau cel puțin că totul se ține de tot, că lanțul efectelor și cauzelor e ilimitat.

O artă mai savantă știe să păstreze la lucruri complexitatea lor naturală, fără a le încurcă. Ea le arată în realitatea lor, fără a le face de neînțeles.

Istoricii antichității, produse ale unui alt spirit, ale unei alte civilizațiuni, nu puteau ajunge la această concepție. Un Thucydide, un Polybiu, un Tacit, au reușit să facă capodopere fără a depăși totuși nivelul, la care a parvenit spiritul antic. Herodot n'a atins chiar acest nivel. Perioada de maturitate în istorie nu începe decât cu Thucydide. Herodot sfârșește cece putem numi perioada creșterii artei istorice. El ocupă un grad intermediar între încercările logografilor și perfecțiunea relativă a lui Thucydide.

Dacă Herodot a putut fi numit părintele istoriei, e că a fost cel dintâiu, care a deschis calea spiritului critic în istorie, în felul cum l-a înțeles mai târziu Thucydide. Lucrarea ce ne-a lăsat însă, e un monument unic. Informațiunile sunt numeroase. Ea e un isvor minunat pentru cunoașterea istoriei diferitelor popoare din Asia, din Africa și din Europa.

Herodot s'a născut pe la 480 a. Chr., în orașul de origine cariană, colonizat în urmă de Dorieni, Halicarnas, care a suferit totuși influența civilizațiuni superioare a marilor cetăți ionice. Familia sa eră nobilă și bogată, inteligentă și instruită. Relațiunile rudelor sale îl angajează în luptele politice. Halicarnasul eră guvernat de o dinastie nu de origina hellenică, poate cimeriană. Celebra Artermisa aparțineă acestei rase. Prinții ce o guvernau erau infeodați Persiei, după cum s'a văzut din conduita Artemisei în timpul războaelor medice.

Sub Lygdamis II, un partid național se formă. Poetul Panyasis, rudă cu Herodot, făcea parte din el, cași Herodot. Într'o revoluție, Panyasis pieri. Herodot trebui să se retragă la Samos. Partidul său reușind să facă un compromis cu Lygdamis, Herodot se reîntoarse la Halicarnas.

Totuși dânsul nu rămase multă vreme aici. Nu se știe de ce, probabil din cauza unor noi dificultăți politice, trebuî să se expatrieze. Poate cu această ocazie a făcut cel puțin o parte din marile sale călătorii în Asia, în Africa și în Europa. El călători în Egipt până la Elefantina, în Persia până dincolo de Suza, la nord până la Bosforul cimerian. El vizită de asemenea Fenicia, Cirenaica, Ciprul și diferite regiuni ale lumii grecești. Ideia scrierii unei istorii a trebuit să-l obsedeze de timpuriu.

O tradiție ne arată că pe la 446, la Atena a făcut lectură publică și primi ca răsplată, în urma propunerii lui Anytos, 10 talanți; această din urmă aserție poate fi pusă la îndoială.

Herodot a vizitat Atena, a cărui admirator eră.

La 444, în urma distrugerii orașului Sybaris de către Crotoniați, Atenienii deciseră să trimeată acolo o colonie panhellenică. Herodot deveni un cetățean al Thuriilor, nouă cetate hellenică. Această însă nu l'a împiedicat să se re-întoarcă la Atena, unde aveă atâtea relațiuni.

Data morții sale nu ne e cunoscută. Probabil că ea trebe pusă în primii ani ai războiului Peloponesului, în orice caz după 430; poate pe la 426—425. Atenienii i-au ridicat un monument alături de al lui Thucydide. Probabil că acesta nu eră decăt un cenotaf, căci tradiție cea mai răspândită spuneă că a murit la Thurium, unde se păstrau resturile sale într'un mormânt, ridicat în agoră.

Opera sa. — Istoria lui Herodot alcătuieste astăzi nouă cărți, din care fiecare poartă numele unei muze. După Lucian, această denumire s'a dat de Greci la Olimpia, în urma unei lecturi complete a operei lui, ceace pare a fi o legendă.

Mai probabilă e părerea, că această împărțire nu se urcă până la Herodot și că e datorită Alexandrinilor.

Opera lui Herodot se prezintă ca un lung șir de povești. Mai întâiu avem istoria lui Cresus, și cu prilejul acesta, o ochire asupra trecutului Lydiei și a cetăților grecești din acest timp; în urmă lupta lui Cresus contra lui Cyrus, cu o întoarcere asupra istoriei anterioare a Grecilor și sfârșitul istoriei lui Cyrus, adică cucerirea Ioniei, cucerirea Babylonului cu o digresiune asupra acestui oraș,

războiul Mesageților. Apoi vine istoria Perșilor: cucerirea Egiptului cu o lungă digresie asupra acestei țări; războiul în Scytia cu o digresie asupra Sciților; revolta Ioniei, care e un preludiv la războaiele medice; războiul lui Dariu contra Grecilor; în sfârșit, Xerxes și al doilea războiu medic.

Chestiunea dacă opera lui Herodot e sfârșită, e foarte contraversată. Ultimul eveniment, povestit de Herodot, este luarea orașului Sestos de către Greci în 478.

Unii savanții, ca Kirchoff, pretind că acest eveniment nu termină nimic, că războiul continuă până pe la 447 și că Herodot n'a putut să se oprească cu voință la un fapt neînsemnat. Alții însă răspund că la această dată războiul cel mare eră sfârșit și că ultimul capitol al operei are toate caracterele unei concluzii, conforme cu obiceiurile artei lui Herodot.

Să vedem acum ce concepție are Herodot despre istorie.

Când un Thucydide sau un Polybiu scriau istoriile lor, obiectul ce și-l propuneau eră clar: să facă o operă utilă. În ochii lor, legile ce guvernează lucrurile omenești, sunt mereu aceleași; studiind trecutul, cinevă învață a prevedea viitorul și a-l dirige.

Această concepție practică și pozitivă nu e încă cea a lui Herodot. Cași poeții, ceace il atrage este mai ales strălucirea faptelor înalte. Pe dânsul il preocupă mai puțin tendința de a degajă o lecție utilă. Această o declară de la început: „Vreau—zice el—să povestesc „acțiunile mari și curioase (*Ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά*) ale Grecilor și Barbarilor, ca amintirea lor să nu se șteargă cu timpul“.

Prin această, el ține încă de predecesorii săi, de logografii, cari, după cum am văzut, sunt succesorii poeților epici.

El se distinge însă de dânsii prin următoarele: Subiectul preferat al logografilor eră întemeierile de cetăți, genealogiile divine sau eroice. Subiectul lui Herodot este lupta Greciei contra Asiei, de la Cresus, adică de la o epocă recentă, aproape contemporană cu autorul. Dacă vorbește și de legende, relative la luptele între Greci și barbari, aceasta o face în treacăt, ca să fie complet. El își plimbă mai ales povestirea în plină perioadă istorică.

Alături de anecdote romantice, faptele pozitive devin mai numeroase. Trăsăturile asupra moravurilor, datele geografice precise se multiplică, ceace întră în gustul contoporanilor.

O altă noutate este introducerea în istorie a politicei și a războiului, nu în felul logografilor, ci în chip pozitiv.

Herodot, în sfârșit, e cel dintâiu, care caută legea faptelor. În ochii săi, istoria nu e un joc caprițios de pe-ripeții amuzante sau teribile: evenimentele se explică prin cauze, prin care mintea poate să le descopere. Aceasta constituie un adevărat progres spre o înțelegere științifică a istoriei. Herodot are spiritul de cercetare și de critică, ceace o spune la începutul operei sale: ἱστορίης ἀπόδειξις ἦδε (ἱστορία=cercetare).

Herodot recunoaște, că această cercetare trebuie să fie circumspectă. El nu vrea să ia informații din toate părțile, la întâmplare, fără un control prealabil (ἀπερισκέπτως). El proclamă deci necesitatea criticei. Reușit-a el în totdeauna în această? Dejà în antichitate, veracitatea lui Herodot a fost pusă la îndoială. Ctesias îl acuză de miniciună. Plutarh și Lucian l-au atacat de asemenea. Dar reputația lui Ctesias însuși e mediocră. Lucian este un ironic, de care nu trebuie să se țină prea mult seamă; cât privește pe Plutarh, pasiunea sa e evidentă și critica sa e atât de frivolă, încât modernii, în general, nu iau prea mult în seama părerea sa. Printre aceștia, Curtius are o mare admirație pentru Herodot, despre care spune că opera sa are „un caracter netăgăduit de veracitate“.

Lucrările orientalistului Sayce (*The ancient empires of the East; Herodotos I—III, etc.*, Londra 1883) au readus pe tapet chestiunea aceasta.

Teza lui Sayce, care a vizitat toate ținuturile descrise de Herodot, poate să se rezume în aceasta: Herodot e mincinos; călătoriile pe care pretinde, că le-a făcut, sunt în mare parte imaginare; pentru a-și da aparența unui martor ocular, el copiază cu nerușinare pe înaintașii săi, mai ales pe Hecateu, față de care se conduce ca un rival de rea credință și ca un plagiator gelos.

Argumentele aduse pentru susținerea acestei teze sunt numeroase, dar puțin solide. Croiset le combate cu suc-

ces. A susține că Herodot, cu toate afirmațiunile sale, n'a putut să meargă la Elefantina, pentrucă el numește aceasta o cetate, pe când ea erà în realitate o insulă, e să uiți că în această insulă erà o cetate, menționată de Strabon, și ale cărui ruini se văd încă. A susține că Herodot n'a văzut Egiptul de sus, pentrucă, dacă l'ar fi văzut, ar fi vorbit mai mult despre dânsul, înseamnă să uiți că dânsul nu vorbește nimic despre Fenicia, țară pe care nimeni nu contestă, nici chiar Sayce, că Herodot n'a vizitat-o, etc.

Totuși fără a merge așa departe ca Sayce, e permis să ne întrebăm, dacă nu cumvã sentimentele lui Herodot n'au alterat câteodată adevărul povestirilor și schimbat judecata personală, cum îl acuză deja în antichitate Plutarh.

Dacă se examinează lucrurile cu îngrijire, chiar în privința aceasta nu s'ar putea susține că Herodot a fost parțial. Una din trăsăturile cele mai însemnate ale caracterului său este o curiozitate, o generoasă, o vie simpatie intelectuală pentru tot ce e mare, nobil, extraordinar.

El e foarte mândru de a fi grec, dar n'are nici-un dispreț pentru barbari. El spune la începutul cărții sale, că marile fapte ale Barbarilor vor găsi loc în opera sa alături de cele ale compatrioților săi.

El a rămas încântat de toate minunile Egiptului și ale Orientului. Admiră pietatea Egiptenilor și antichitatea tradițiunilor lor. De altfel, nici-o particularitate de moravuri, oricât de stranie, n'a putut să-l scandalizeze. El se minunează de tot și nimic nu i se pare straniu.

Herodot e un filozof surâzător, care se amuzează de diversitatea lucrurilor și nu le judecă cu patimă. El blamează Sparta pentru încetineala spiritului ei, pentru egoismul și calculele ei meschine; dar când Leonidas moare în chip eroid la Thermopyle și când Pausanias e victorios la Plateea, nu vede în aceasta decât gloria lor și o proclamă sus și tare.

Convins că Atena a mântuit Grecia de Perși, el declară aceasta cu sinceritate, cu toate că în acel timp amicii Atenei nu erau bine priviți.

Nu exagerează însă. Vorbește de Marathon și de Salamina în mod simplu, deși sunt victorii ateniene. El nu ascunde nici rivalitățile, nici ezitățile, care amenințară să-i compromită izbânda.

Pe Tebanii însă îi prezintă într'o lumină odioasă, și din cauza aceasta, Plutarh, care e din Beoția, îi e ostil.

Dar nu-i de vină Herodot, dacă Tebanii s'au purtat rău. Thucydide în privința aceasta e de acord cu Herodot. Veracitatea acestuia nu poate fi pusă la îndoială.

Bine înțeles, în cartea lui sunt erori, pe care critica modernă le-a înlăturat sau le va înlătura. Dar nu se poate susține, că cu știința Herodot le-a strecurat în cartea lui. Impresiunea generală de candoare, de sinceritate, de moderație, care se degajează din opera lui, sunt un gaj aproape sigur despre această.

Metoda și critica lui Herodot. — Herodot face o deosebire între faptele sau lucrurile, pe care le-a văzut el însuși și cele, pe care le cunoaște din auzite. La acesté, adaugă pe cele pe care le stabilește prin raționament sau prin conjectură.

Faptele, pe care le cunoaște din observație personală, sunt numeroase: așa e cazul descripțiunii monumentelor, a țărilor, a obiceiurilor, nu însă pentru toate, căci pe unele le împrumută dela alții. Uneori însă greșește. Aceasta e foarte explicabil, căci se poate întâmplă oricărui călător savant, modern.

Totuși Herodot e un spirit observator foarte bun, dar un călător din veacul al V-lea, care trece în mijlocul unor mulțimi de lucruri, fără să aibă educație științifică, fără cărți, fără instrumente, fără obiceiurile noastre moderne de precizie și care, cu cea mai mare bună-credință, amestecă unele lucruri aproximativ studiate cu alte indicațiuni, foarte juste. Ceace i se întâmplă de pildă la descrierea Egiptului, ilustrează observațiile de mai sus. El se înșeală, când spune că Sfînxul pare un vultur, dar e foarte exact, când ne dă aspectul general al Deltei, al Piramidelor, când ne vorbește de papirusul, de câmpia Babilonului, etc.

Problema e mai complicată însă pentru informațiunile, pe care le-a împrumutat de la alții.

Pentru istoria Greciei, Herodot putea face cercetări personale. Pentru istoria Egiptului și a Persiei, el n'avea la îndemână mijloacele științei moderne, care știe să descifreze hieroglifele și cuneiformele.

El n'avea, decât un singur mijloc: să întrebe pe oa-

menii acestor țări, de preferință pe savanți și în particular pe preoți, păzitorii celor mai vechi tradițiuni și amintiri, apoi pe interpreți.

În privința aceasta, multe erori au putut să se strecoare în opera lui; dar ne-a păstrat multe știri din cele mai însemnate.

Herodot a cules cu răbdare tot felul de materiale. Belșugul știrilor sale este foarte mare.

În acest noian de știri, el încearcă să introducă spiritul critic, științific. Adesea ocupându-se de tradiții sau de multe fapte, el voiește să degajeze responsabilitățile lui, zicând: „trebuie să povestesc aceasta, dar n'o cred fără rezerve“. Adesea între două sau trei forme divergente ale unui acelaș fapt, critica sa ezită și nu știe, pe care s'o aleagă. Atunci declară, că nu se pronunță și face judecător pe cititor.

În toate acestea, trebuie lăudată prudența și bunul simț al istoricului.

Asupra valorii operei lui ca exactitate trebuie să constatăm următoarele:

În privința geografiei, în multe puncte depășește cunoștințele predecesorilor săi, mai ales pe ale lui Hecateu. Totuși el a fost acuzat de a fi inferior Ionienilor și aceasta mai ales din cauza opiniei sale asupra *izvoarelor Dunărei* și ale *insulelor Cassiteride*. El nu crede că acestea există; cât privește Dunărea (Ἰστρος), el așeză izvorul său lângă orașul Pyrena, la Celți. În ce privește insulele Cassiteride, în realitate Herodot nu-i vinovat, decât de prea mare prudență. El dă dovadă de spirit de știință. Când pe de altă parte, nu primește părerea lui Eschil și a lui Pindar, despre izvoarele Dunărei, iarăși e de lăudat pentru spiritul de neîncredere, relativ la tradițiile mitologice.

Asupra istoriei vechi a Orientului, care dealtfel nu e decât o parte accesorie a subiectului său, se poate caracteriza cu un cuvânt lucrarea lui Herodot: *el a descris istoria legendară și populară*. Pentru a scrie istoria reală a Egiptului, trebuie să cunoască bine limbă țării respective și să descifreze scrierile ei. Maspéro nu regretă aceasta.

„Monumentele, zice el, (*Annuaire des études grecques*, 1878, p. 172) ne vor zice într'o zi cine au fost

Kheops, Ramses, Thoutmes al lumii reale: Herodot ne învață ceace se zicea despre ei în străzile Memfisului“.

Acelaș lucru se poate spune și de Asiria și de Babilonul.

Pentru istoria Grecilor, pentru perioada mai veche, Herodot n'avea, decât rare documente de consultat.

Pentru perioadele recente, cu începere cu secolul al VI-lea și mai ales cu războaiele medice, lucrurile se schimbă. Mărturiile contemporane se multiplicară; faptele pozitive devin numeroase. Istoria lui Herodot câștigă aici în soliditate. Totuși dacă în totalitate e adevărată și neatacabilă, în amănunt e câteodată falsă.

Herodot are filosofia sa de istorie: el crede în existența unei legi, care guvernează evenimentele. Legea aceasta e însă religioasă; ea e mai mult morală, decât politică.

Istoria e domnia cauzelor finale și a Providenții.

Istoria lui Herodot e un foarte bogat și indispensabil izvor de informațiune pentru istoricul lumii antice. Trebuie însă consultat, ca oricare alt izvor, cu spirit critic și la lumina altor izvoare, care il completează, sau pe care el le explică și le întregește.

THUCYDIDE.

Ediții :

- 1.—*Poppo*, Lpz. 1821—1851, II vol. (noua ediție prescurtată și publicată de J. N. Stahl, 1883, 4 vol.)
- 2.—*Bekker*, Berlin, 1821, 3 vol. și 1868, 1 vol.
- 3.—*E. Haas*, Bibl. Didot, Paris, 1842.
- 4.—*J. Classen*, Berlin, Weidemann, 1886 (2 ed. 1875—1878; 3 ed. 1885—1897).
- 5.—*Boehme*, Lpz. 1856 (2-a ed. 1864—1876), 1892—94.
- 6.—*H. Van Herwerden*, Utrecht, 1877—88.
- 7.—*Croiset*, Paris, 1886.
- 8.—*C. Hude*, 1898, Lpz., Teubner, 8°.

Traduceri.

În l. germană: Boehme, 1854 și A. Wahrmund, ed. III, Berlin, 1914.

În l. engleză: Jowett, Oxford, 1884 și Forster Smith, London, 1921.

În l. franceză: Ambroise Firmin-Didot (conștiincioasă); Zévort, Bétant (bune).

Essen a publicat la Berlin (Weidmann) în 1887, un foarte util *Index Thucydideus*.

Bibliografie critică pentru 1908—1918 de S. P. Widmann în *Jahresbericht ueber die Fortschritte der Klassiscsen Altertums-wissenschaft* vol. 178, p. 205—271; 1919—1922, vol. 195, p. 193—220.

Studii și comentarii:

L. Bodin, *Thucydide et la bataille de Naupacte* în *Rev. Egypt.* 1914, XLX.

P. Corsen, *Der Charakter der perikleischen Politik im Lichte der Darstellung des Thucydides*, în *Zeitschrift für das Gymnasialwesen*, 1915, p. 321—332.

A. von Domaszewski, *Eine Urkunde bei Thucydides* în *Sitzb. Heidelb. Akademie*, 1920.

G. Fougères, *L'art et la vérité (dans Thucydide); l'intérêt dramatique; les nationalisme et la science* în *Revue des Cours et Conférences*, 1914. 20. 6.

V. Guercio, *Tucidide e Antioco di Siracusa*. Napoli-Milano, 1921, 89 p.

S. Melikowa, *Toparcha Gothicus și Thucydide* în *Buletinul Academiei de științe din Rusia*, 1919.

E. Meyer, *Thucydide und die Einstellung der wissenschaftlichen Geschichtsschreibung* în *Mitteilungen aus Historischen Literatur*, 1916, 9.

E. Mpotsakas, *La peste d'Athènes*, 1915.

M. Pohlenz, *Thucydidesstudien* în *Nachrichten von Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen* 1919, 95—138; 1920, 56—82.

P. Roussel, *Thucydide et les Barbares* în *Revue des Etudes Anciennes*, 1922, p. 281—292.

E. Schwartz, *Das Geschichtswerk des Thucydides*. Bonn, Cohen 1919, 365 p.

A. Thibaudet, *La campagne avec Thucydide*. Paris, 1922, 262 p.

H. von Wilamowitz-Moellendorf, *Der Waffenstillstandsvertrag von 425 v. Chr.* în *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1915, II p. 607—622.

Idem, *Das Bündnis zwischen Sparta und Athen (Thucydides V)* ibid, 1919, p. 934—957.

Idem, *Sphakteria ibid.*, 1921, 306—318.

Pentru o bibliografie mai completă, vezi J. Marouzeau, o. c., p. 420—427.

Thucydide eră atenian, din tribul Halimunt, ceace știm dela epitaful său (Ἀλιμούσιος), citat de toți biografii săi.

Data exactă a nașterii sale ne este necunoscută, dar după ceace ne spune el însuși, la începutul istoriei sale

despre războiul peloponesiac, erà dejà un om trecut de adolescență. Probabil că la această dată aveà 30 de ani.

Data nașterii sale trebuie pusă între 460—470, mai aproape însă de 460. Tatăl său se numia Oloros. Familia sa erà bogată și înrudită cu Miltiade, cu Cimon și cu alte familii din Atena.

Biografiai lui Thucydide povestesc, că în tinerețe a ascultat pe Herodot citind opera sa.

Thucydide a primit o bună educație și înștrucție.

Nu știm ce parte a luat la luptele politice din timpul lui. După unul din biografiai săi, el se ținù la o parte și nu urcă niciodată tribuna (*Marcellin* 23), ceace pare puțin probabil. Dionisiu din Halicarnas, din contra, vorbește în termeni vagi „de comandamente“ și de „onoruri, pe care Atenienii i-au acordat“ (*Epist. ad. Cn. Pompeium de proec. hist.* ch. III, 9). Ceace e sigur, e că el a fost numit strateg, pe la 424, cum ne-o spune el însuși, ceace ne dovedește, că aveà practica lucrurilor.

E posibil să fi rămas simplu spectator la luptele politice. În cartea sa, însă, se vede din ce parte merg preferințele lui.

„Guverne bine echilibrate în interior, prudente în afară“, sunt cele pe care le preferă dânsul.

Pericle, deși democrat, excită admirația sa. Il laudă de a fi fost moderat, de a fi știut, fără să violeze libertatea publică, să facă mulțimea să accepte autoritatea sa. Chiar și Lacedemona, deși guvernată în mod aristocratic, i se pare bine administrată. El înțelege bine, că democrația și aristocrația au fiecare avantajele ei, foarte demue de stimă și foarte capabile să seducă spiritele cele mai alese. Singurul lucru, de care are oroare, e violența, ori de unde ar veni ea. Cleon i se pare odios și ridicol; deasemenea cei 400. Data 424, când a fost numit strateg, e o dată memorabilă, căci grație acestui eveniment, datorim scrierea operei despre războiul Peloponesului. Thucydide fu unul din strategi desemnați, ca să meargă în Tracia. El luă comanda flotei. Cu toată repeziciunea, cu care se mișcă dânsul, spartiatul Brasidas puse mâna pe Amphipolis și Eion. Din cauza aceasta—după Marcellin—Thucydide a fost acuzat de trădare și condamnat la exil.

Departa de patrie, Thucydide se puse să-și scrie istoria. Marcellin ne spune, că a trăit douăzeci de ani la Scapté-Hyle. Adevărul este că, dacă Thucydide adoptă Scapté-Hyle ca reședință principală, n'a rămas totdeauna aici. El a călătorit mult, grație cărui fapt a putut controla de aproape evenimentele.

Ultimele evenimente privitoare la viața sa, reîntoarcerea din exil, apoi moartea lui, sunt învăluite în întuneric.

Pe la 404, a fost rechemat în patrie. El muri probabil în primii ani ai veacului al IV-lea, între 400—395.

Tradiția aproape unanimă, pretinde că a pierit de moarte violentă.

Mormântul său, după mărturiile lui Plutarh și Pausanias, se vede aproape de poarta Melitida, printre mormintele familiei lui Cimon.

Opera sa.—Când Thucydide muri, Istoria sa eră neisprăvită. El împrinsese să povestească 27 ani ai războiului peloponeziac, adică dela începerea ostilităților în 431, până la distrugerea Imperiului atenian de către Sparta, în 404. Dar povestirea sa se oprește la 411. El însuși prin urmare n'a putut să-i asigure publicarea. Aceasta, după Diogen Laertul, e datorită lui Xenofon (*Diog. Laert.*, II, 59).

Planul operei lui Thucydide e foarte simplu. El începe printr'o prefață, în care istoricul, după ce spune, că războiul peloponesiac este cel mai însemnat din istoria Greciei, justifică afirmația sa printr'o comparație cu războiul Troei și cu războaiele medice.

El intră în subiectul său studiind cauzele războiului: mai întâiu cele imediate și accidentale, adică faptele, care au fost cauza aparentă a disputei; pe urma cauzele îndepărtate și adânci, adică progresele Atenei (a cărei istorie dela războaiele medice e povestită pe scurt și dușmânia geloasă a Spartei).

Puțin câte puțin lupta se prepară. Cetățile grecești iau parte pentru unul sau pentru altul din adversari. Ultimele negocieri nu isbutesc; războiul izbucnește.

Dela acest moment, povestirea înaintează pas cu pas, urmând an cu an evenimentele. La început, avem o perioadă de zece ani de lupte neîntrerupte, dela năvălirea

lui Archidamos în Atica, până la pacea lui Nicias; apoi șase ani de pace șchioapă; apoi războiul Siciliei, care durează doi ani și în sfârșit reînceperea ostilităților.

În manuscrisele și edițiile noastre, toată această materie e distribuită în opt cărți, împărțire, care nu se urcă până la Thucydide, ci se datorește probabil Alexandrinilor.

În cartea VIII-a, se găsesc multe neglijențe: e o redacție grăbită.

Thucydide este un atic, elev al primilor sofști, foarte pozitiv, foarte politic, cu o mare pătrundere, cu totul conștient de el însuși. El diferă de Herodot și de predecesorii săi și-și face o glorie din aceasta.

Concepția sa de istoric e nouă, căci ea derivă de la o filozofie, de la un ideal literar, care e nou.

În ochii lui Herodot, viața omenească e condusă de divinitate, potrivit unor legi generale, care rezervă moralității omenești rolul principal, lăsând însă loc și cuprinsului zeilor.

În ochii lui Thucydide, viața omenească este un mănunchiu de fapte, care se înlănțuiesc după anumite legi necesare, mereu aceleași, fără nici o intervenție exterioară și accidentală a divinității. Aceasta a făcut ca autorul acesta să fie bănuț de cățivă din antichitate de ateism.

După dânsul, istoria nu trebuie să satisfacă o deșartă curiozitate. Ea e operă instructivă: un învățământ științific și practic, o operă de un profit solid și durabil, *Κτῆμα εἰς αἰεὶ* (I, 22, 4).

Dar pentruca istoria să-și atingă ținta, trebuie ca istoricul să-și cunoască meșteșugul. Prima sa datorie este să aducă spiritul critic. Nu e de ajuns să culeagă informațiuni de pretutindeni fără control — *ἀβασανίστως* (I, 20, 1), ci trebuie să le supună unei cercetări critice (*βασανίσκειν*).

Cauzele erorii sunt numeroase. Una din cele mai generale e gustul extraordinarului. Dacă e vorbă de trecut, depărtarea îl mărește, imaginația îl transformă. Trebuie să se aperc istoricul de aceasta.

Pentru evenimentele recente, o altă primejdie amenință pe istoric.

Cea mai mare parte din oameni acceptă ca adevărată cea dintâiu opinie venită. O adevărată lene de spirit

ii face să o accepte cu ușurință. Adevăratul istoric însă știe, că în toate cazurile în care n'a văzut evenimentul cu proprii săi ochi, căutarea adevărului e laborioasă.

De aici, trebuie cercetarea documentelor autentice, care câtă să fie comparate, supuse criticei. În lipsa lor, trebuie să se caute mărturii sigure.

Vedem de aici, tot spiritul științific al lui Thucydide, care e adevărat un istoric în sensul modern al cuvântului.

Cronologie, geografie, administrație, politică, finanțe, psihologia poporului, totul e supus unei atențiuni minuțioase. Din cauza aceasta, cu drept cuvânt, Thucydide e socotit ca cel mai adânc istoric al lumii grecești.

El este izvorul principal pentru războiul peloponesiac, un izvor demn de toată încrederea, deoarece pe lângă calitățile de seriozitate, de spirit critic, de artă în scriere, Thucydide are și pe cea de imparțialitate, ceace e calitatea de căpitanie a unui adevărat istoric.

XENOFON.

Ediții :

- 1.—*Bomemann* și *Sauppe*, 6 vol., Lpz., 1790—1849.
- 2.—*Didot*, Paris, 1839.
- 3.—*G. Sauppe*, 5 vol. 8°, 1865—1867; 5 vol. 16, 1867—1870, Leipzig, Tauchnitz.

Edițiile speciale sunt cu mult mai însemnate, pentru critică și pentru interpretarea textului, decât cele de mai sus.

Ed. critică. *E. C. Merchant*, 5 vol., Oxford, 1900—1920.

I. Memoriile :

- 1.—*Dindorf*, Oxford, 1862.
  - 2.—*Kühner*, Leipzig, Teubner
  - 3.—*Breitenbach*, Weidmann, Berlin
  - 4.—*Gilbert*, Lpz., Teubner, 1888 (critică).
- (cu comentarii.

II. Anabasa :

- 1.—*P. Couvreur*, Paris Hachette.
- 2.—*Krueger*, 1830.
- 3.—*Dindorf*, 1845—1857.
- 4.—*Cobet*, 1859.
- 5.—*A. Hug*, Teubner, 1878 (ed. critică).
- 6.—*G. Gemoll*, Anabasa și Cyropedia, Leipzig, 1909—1912.
- 7.—*E. Perrin*, Paris.

III. Cyropedia :

- 1.—*Dindorf*, Oxford, 1857.

2.—*Hertlein*, Weidmann, 3-a ed., 1876.

3.—*A. Hug*, Teubner, 1878, ed. critică.

IV. Helenicele :

1.—*Dindorf*, Oxford, 1852.

2.—*Breitenbach*, Weidmann, 1873.

3.—*O. Keller*, Teubner, 1890, ed. critică.

V. **Scripta minora**: *Dindorf*, Teubner, 2-a ed. 1873.

VI. **Banchetul** de *Bornemann*, 1824.

VII. **Rep. Spartană** de *Haase*, 1833.

VIII. **Rep. Ateniană** de *Kirchoff*, Berlin, 1874.

IX. **Economicele** de *Ch. Graux*, Paris, 1878.

Traduceri :

Franceză: *E. Pessonneaux*, Bibl. Charpentier, 1873, 2 vol.
E. Talbot, 2 vol. Paris, Hachette.

A. Boucher, Paris (cu comentarii istoric și militar).

Italiană: *Anabasis* de Fr. Ambrosoli, Milano, 1914.

Engleză: de *C. L. Browson*: Loeb class. libr. London, Heinemann, 1922.

Cyrapoedia, trad. engleză de F. M. M. Stawell, London, Everyman's library, 1914.

Kyrupeidie, trad. germană de R. Woyte, Leipzig, 1911, 431 p.

Hellenica I—IV, trad. engleză de C. L. Browson, London, Heinemann, 1918, 493 p.

Oekonomikus oder ueber die Haushaltungskunst, trad. germană de A. Zeising, ed. II, Berlin, Langescheidt, 1914, 87 p.

Symposion and Apology, trad. engl. de O. J. Todd, London, Heinemann, 1922.

Lexice: 1.—*Lexilogus Xenophontius* de Sauppe, Lpz., 1868.

2.—*Lexicum ad Xenophontem* de Fg. Sturz, Lpz., 1801—1804, 4 vol. 8°, care e cea mai bună de a fi consultată,

C. M. Gloth și M. G. Kellog, *Inez in Xenophontis memorabilia*, New-York 1900.

Bibliografie critică 1909—1918 de E. Richter in *Jahresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertumwissenschaft* vol. 178, p. 1—33.

Ediții noi: *Anabasis*, III, 2 ed. în *Kl. Bibliothek* 73, Leipzig Bange 1914.

Kyron Anabasis, ed. de K. Kosmas, Atena, Kollaros, 1921, 244+248 p.

The Anabasis, ed. vith. introd. by A. T. Murray, New York, Scott, Foresman and Co, 1914, LII+335+130 p.

Anabase, IV, Préparation, ed. par J. von Ooteghem et F. van Bastelaer, Liège, Dessain 1922, 38 q.

Anabasis erkl. von C. Rehdantz und O. Carnuth, I: Buch I—III; a 7-a ed. de E. Richter cu o hartă de H. Kiepert.

Anabasis in Auswahl, 4 Aufl. von G. Sorof Teubner 1918
28 p. Comentarii la ed. a VI, 1918, 180 p.

Anabasi, IV, ed. II curata da P. Ubaldi e G. Boselli, Torino, Libr. ed. internaz. 1918, 82 p.

La spedizione di Ciro, commentarii de L. Ricci, I (libro), Milano, Sandron, 1913, XVI+64 p.

L'impresa di Ciro, II, con note di C. Camili, ed. III, Milano, Albrighi, 1914, 58 p.

Instituto Cyri, rec. Guil. Gemoli, ed. maior;

Idem, ed minor. XI—344 p., 1912.

Hellenica ed. G. Sorof, ed. V, Teubner, 1915, 242 p.

Hellenica, ed. Cobet, ed. VI de M. Boas, Leiden, Brill, 1916.

Memorabilien, ed. P. Klimek, ed. III, Muenster, Aschendorf, 1915, 87 p.

Memorabilia, ed. P. Rösiger, ed. II, Teubner, 1915, 106 p.

Simposio, con note di U. Galli, Roma, Albrighi, 1914, 102 p.

Poroi, ed. J. H. Thiel, Wien, 1922, XXXVI+57 p.

Xenophons Schrift „peri hippikes“ von Pollack, in *Berliner Philologische Wochenschrift*, 1914.

Apologia lui Socrate, ed. A. G. Garbin, Madrid, 23 p.

Comentarii și studii:

A. Banderet, *Untersuchungen zu Xenophons Hellenika*, Teubner, 1919, 120 p.

S. N. Bernadakis, *Διορθωτικά και ἐρμηνευτικά*, in *Λαογραφία*, 1923, 1—18.

Note critice:

C. Colin, *En lisant Xenophon* în *Rev. Egypt*, 1919, p. 79-95.

T. Gallina, *Studio sull' Agesilao e le Elleniche di Senofonte*, Roma, Ausonia, 1919, 104 p.

P. Klimek, *Die Gespräche ueber die Gottheit in Xenophons Mémorabilien*, Breslau, Miller, 1918, 79 p.

A. Opitz, *Quaestiones Xenophontaeae: De Hellenicorum atque Agesilai necessitudine* în *Breslauer philol. Abhandl.*, Breslau, Marcus, 1913, 88 p.

E. Sharr, *Xenophons Staats—und Gesellschaftsideal und seine Zeit*. Halle, Niemeyer, 1919, 321 p.

Pseudo Xenophon:

Die pseudoxenophontische „Athenaiôn politeia“, introd., trad. și comentarii de E. Kalinka, Teubner, 1913, IV+324 p.

Pentru informații mai multe bibliografice, să se consulte Marouzeau, op. cit. p. 455+461.

Xenofon e un autor foarte complex. Discipol al lui Socrate, el a compus diferite opere, prezentându ne un perfect exemplu de ceace putea să producă educația socratică într'o natură sănătoasă, morală, activă, rațională.

Xenofon—zice Diogen Laerțiu—eră fiul lui Gryllos din demosul Erchies, aparținând clasei cavalerilor. Data nașterii sale nu ne este cunoscută, dar se poate pune între 430 și 425. E probabil, că a fost la început elev al lui Prodicos. Mai târziu, deveni discipol al lui Socrate, de la care i-a rămas o amintire neștearsă.

În 401, în momentul când Cyrus cel Tânăr prepară expediția sa contra fratelui său, Xenofon eră în floarea vârstei sale. El luase probabil oarecare parte la ultimele evenimente militare ale războiului Peloponesiac; dar de vreo trei ani, pacea se restabilise. În interior, democrația triumfă definitiv. Un amic al său, beoțianul Proxenos, găzduit adesea de dânsul, i-a arătat perspectiva unei expediții misterioase, pregătită de fratele marelui Rege, pentru care o mulțime de Greci se angajaseră ca mercenari. Xenofon fu sedus. Dar el ceru mai întâiu sfatul lui Socrate. Acesta îl îndemnă să consulte oracolul din Delfi. Xenofon știu să iasă din încurcătură. El plecă fără a fi nici general, nici ofițer, nici soldat, ca să se întoarcă ca șef al unei expedițiuni. După cincisprezece luni de suferințe, el reuși să readucă din Asia Centrală pe cei 10.000 soldați greci pe malurile Pontului Euxin și apoi în Tracia și, de aici, încă odată în Asia-Mică, ca să-i predeie în mâinele generalului lacedemonian Thimbron, care să războiă cu Tisaferne și cu Farnabaze. Redobândindu-și libertatea, Xenofon se întoarse în Grecia. E probabil, că s'a dus la Atena. Dar acest oraș nu-l putea să-l reție. Socrate murise; discipolii săi erau suspecti; Xenofon ca amic al lui Cyrus, eră încă și mai suspect. Apoi inacțiunea nu se prea împacă cu firea lui. Astfel, când în 396, Agesilas, devenind rege pentru puțin timp, a fost însărcinat să continue războiul contra lui Farnabaze, Xenofon l'a întovărășit.

Expediția lui Agesilas dură încă în 394, când fu întreruptă în mod brusc de evenimentele întâmplăte în Grecia. O coaliție a Atenei și a Tebei puneau pe Lacedemonieni în pericol. Agesilas fu rechemat. Xenofon reveni cu el și asistă, în rândurile armatei spartiate, la lupta dela Coronea. Alături de armata inamică, compusă în majoritate din Tebani, se află și un contingent din compatrioți săi.

Cum Xenofon, om înțelept și pios, a putut să lupte

în potriva concetățenilor săi Atenieni? Explicarea stă în felul cum înțelegeau Grecii secolului al V-lea și al IV-lea patriotismul. Cineva eră omul partidului său tot atât cât al patriei sale. Fiecare cetate aveà pe emigranții săi politici, aliați firești ai cetățitor grecești, unde dominau oamenii de aceeaș opinie.

Xenofon, care nu vedeà cu ochi buni democrația ateniană, care nu se bucurà de încrederea compatrioților săi, care, afarà de aceasta, erà legat de prietenie de Agesilas, n'a avut probabil nici-un scrupul, ca să urmeze pe acesta într'o expediție mai mult îndreptată în contra Tebei, decât contra Atenei.

Cam în această epocă, a trebuit să fie condamnat la exil. Acest exil a dat loc la lungi discuțiuni. Data chiar e contestată. Unii o pun la 399, alții pe la 394; unii susțin, că precede lupta de la Coronea, alții că e posterioară.

Prima părere nu se poate susține, căci rezultă dintr'un pasagiu al Anabasei, că în momentul când Xenofon părăsi Asia cu Agesilas, în august 394, nu erà încă exilat. Decretul dar a trebuit, să fie dat cel mai curând în vara anului 394. Pare firesc dar, ca să fi avut loc după lupta de la Coronea, ca o urmare a purtării sale. Dacă, în adevăr, acesta ar fi fost motivul exilului său, biografii l-ar fi menționat în mod precis. Ei vorbesc de laconismul său și de ostilitatea sa contra marelui Rege, amicul Atenei.

Dar pentru ce să-l condamne pentru această cauză după trei ani?

Dealtfel, Atenienii înșiși, în 399, trimiseseră soldați lui Thimbron, care se luptă contra lui Artaxerxe. Marele Rege deveni amicul Atenei mai târziu, în 395. Se poate admite, că ceace a făcut să se pronunțe exilul contra lui Xenofon a fost însăși expediția lui Agesilas.

Exilul lui Xenofon îl privà de toate bunurile sale. Lacedemonienii l-au despăgubit dându-i un bogat domeniu, situat la Scillonta, în câmpia din Elis, pe calea ce duceà la Olimpia.

Xenofon s'a stabilit aici și a trăit mulți ani cu soția sa, numită Filesia și cu fiii săi Gryllos și Diodoros. Existența sa la Scillonta a fost aceea a unui mare senior-literat. El

își petreceâ timpul, zice biograful său, Diogene Laerțiu, a vâna, a primi pe prietenii săi, a scrie operele sale.

El însuși ne-a lăsat în „Anabasa“, o frumoasă descriere a domeniului său: aveâ acolo păduri, unde vâna cu prietenii săi și fiii săi, lângă un râuleț; mai aveâ un templu cu incinta lui, consacrat Artemidei din Efes.

În cartea sa „Economia“, ne descrie locuința sa: erâ casa unui om practic și înțelept, amic al bunei orândueli în toate lucrurile, îndemănatec în afaceri și regulat în moravurile sale, un om cu adevărat *Καλὸς Κἀγαθός*, cum ziceau Grecii.

În 371, Scillonta a fost pustiită de Eleei, în lupta ei cu Lacedemona. Xenofon părăsi casa, unde petrecuse mai bine de două zeci de ani și se transportă mai întâiu la Lepreon, apoi la Corint. Nu se știe, dacă reveni la Atena. E sigur însă că sentința de exil a fost desființată. După Istros—în Diogene Laerțiu—această măsură a fost luată de Eubulos, poate pe la 365. În acest moment, Atena și Sparta se apropiară una de altă și tindeau să se unească contra Tebei.

În 362, la Mantinea, armata spartiată erâ întărită cu un contingent ateniian. Cei doi fii ai lui Xenofon figurau în rândurile cavaleriei ateniene. Diodor se întoarse sănătos; Grylbos însă pieri. Numele său deveni în curând celebru și multe elogii s'au compus în onoarea sa, din cauza meritelor sale și a gloriei tatălui său. *Micul tratat despre venituri*, compus de Xenofon pe la sfârșitul vieții sale, arată că el se împăcase cu patria sa. Nu se știe dată exactă a morții sale. *Hellenicele* conțin însă o aluzie la faptele din 359 și *Veniturile* par încă posterioare cu trei sau patru ani. Xenofon dar a murit pe la mijlocul veacului al IV-lea.

Spiritul lui Xenofon.—Xenofon nu e omul unei singure vocații și al unei singure idei, pe care s'o urmeze fără întrerupere și căreia să se consacre în întregime. El e, ceace Francezii numesc „un honnête homme“, pe care împrejurările, o conversație, o întâlnire, o emoție particulară, îl determină să scrie. El a scris numeroase opere cu diferite subiecte. Diogen Laerțiu numără vreo 121 formând un total de 40 de cărți. Unele sunt inspirate direct de

amintirea lui Socrate, de viața și de învățătura sa (*Apologia lui Socrate, Memoriile, Banchetul*); altele privesc viața activă de soldat, de vânător, de șef de armată (*Anabasis, Hipparh, Călărețul, Vânatul, Cyropedia*); altele se referă la viața de șef de familie (*Economia*); altele la politică (*Republica Spartei, Hieron, Veniturile*); altele, în sfârșit, sunt scrieri curat istorice (*Ăgesilas, Hellenicele*).

Forma, ca și subiectele, nu-i pretutindeni aceiași. Autenticitatea a cinci sau a șase opere ale lui Xenofon, a fost pusă la îndoială. Și în operele cele mai puțin contestate, sunt pasagii, care au fost declarate suspecte. S'a crezut că se poate descoperi urmele unor prefaceri posterioare. Unele din schimbările acestea de amănunt sunt reale. Cât privește însă autenticitatea operelor suspecte, argumentele invocate sunt din cele mai slabe, afară de tratatul despre *Republica Atenei* și poate de cel al *Vânătoarei*. Republica Atenei e o operă compusă cu mult înainte. Hirchoff, în „*Ueber die Abfassungzeit der Schrift vom Staate der Athener*“, Berlin, 1878, propune ca dată a compunerii anul 424, ceace se admite în general.

Cu toată diversitatea scrierilor lui Xenofon, unitatea esențială a inspirației sale se observă pretutindeni. Xenofon are gustul vieții practice și active, a vieții armonioase, la oaltă fizică și morală.

Socrate eră urât și nu prea iubiă exercițiile fizice. Xenofon eră din contra frumos și susțineă sporturile. Lui îi plăcea viața de soldat, ca și viața de la țară. In corpul său sănătos, sufletul e sănătos și bine echilibrat. La gustul de acțiune, se unește și gustul de a gândi, argumentă și arta de a scrie.

La un spirit atât de echilibrat, zice Croiset, calculator și pozitiv, se întâlnește însă o tendință spre himeră și romantism. Voind să facă toate lucrurile clare, el le simplifică prea mult. Analiza sa ingenioasă, dar superficială, suprimă dificultățile. Claritatea, o frumoasă orânduială, sunt calitățile, care-l fac adeseaori să nu vadă complexitatea inevitabilă a lucrurilor reale.

Xenofon, atenian de naștere și de educație, scrie, firește, în dialectul atic, dar gramaticii vechi găsiu, că limba sa lăsă de dorit.

Operele lui Xenofon. — Aici, ne vom ocupa mai mult de cele curat istorice. Totuși toate au însemnătatea lor când e vorba, să se studieze starea socială și culturală mai ales a Atenei.

În „*Memoriile*“, „*Economia*“, „*Banchetul*“ și „*Apoloogia lui Socrat*“, Xenofon a pus în scenă pe profesorul său, Socrat, și ele alcătuiesc o serie filosofică. Structura intimă și concepția fundamentală a fiecăreia din aceste opere eră diferită, singura lor legătură e Socrat.

Scrierile istorice. — Anabasa n'a apărut mai întâiu sub numele lui Xenofon. În cartea III-a (1, 2) a Hellenicilor, el însuși trimite pe cititor la *Anabasa* lui *Thermistogen Siracuzanul*. Cu siguranță, că nu e vorba de o operă astăzi pierdută. Cei vechi n'au avut deloc cunoștință de ea. Critica a dovedit, că Thermistogen nu e decât un pseudonim al lui Xenofon, cum eră obiceiul literaților de pe vremea lui.

Anabasa este povestirea expediției celor zece mii. Ea e pusă adesea, cu drept cuvânt, printre operele istorice ale lui Xenofon. Totuși nu e propriu zis o operă istorică, ci mai mult niște memorii militare, didactice și apologetice. Opera n'a putut fi publicată înainte de anul 375 din cauza pasagiului, în care se spune, că fiii lui Xenofon sunt deja în vârstă, ca să poată vâna.

În primele două cărți, Xenofon figurează foarte puțin, pe când în cele din urmă cinci, el ține primul loc. În primele două cărți, dânsul povestește plecarea Grecilor, înaintarea lui Cyrus, bătălia de la Cunaxa, moartea prințului, apoi asasinatul lui Clearh și al generalilor greci. Povestirea e vioae și elegantă. La început, câtevâ linii numai, sunt de ajuns ca să explice ura, care desparte pe cei doi frați. Expediția începe. Nimeni nu știe adevăratul ei obiectiv. Grecii cunosc rău țara. Xenofon numără etapele, orașele locuite și cele nelocuite. Toate aceste note sunt precise și clare, fără nici o căutare de culoare.

Câtevâ trăsături sunt de ajuns, ca să ne prezinte portretele lui Clearh și al lui Cyrus.

Povestirea bătăliei din Cunaxa e una din descrierile cele mai frumoase de bătălie din literatura greacă. Nu prea patetică, dar pitorească, vie și interesantă. Nici prea

lungă nici prea scurtă, lipsită de digresiuni. Cyrus piere în bătălie și Xenofon îi face portretul lui.

Urmează apoi tabloul primelor dificultăți, încercate de Greci. Ei se găsesc în mijlocul Babiloniei, înconjurați de curse. Dublicitatea, care ezită totuși, a lui Tisaferne, cercurile între Greci, aspectul țării și dificultățile naționale, perfidia adâncă a lui Ariacos, cruzimea fără credință a barbarilor ocupă cartea II-a până la sfârșit. Xenofon face aici noi portrete în trăsături rezezi. Clearch e generalul excelent, dar aspru; Proxen, omul distins, dar blând și slab; Menon, omul fără scrupule.

În această parte primă a Anabasei, ceace domină e o povestire simplă și încântătoare, cu oarecari preocupări didactice și morale, precum și o ușoară tendință de idealism romantic, pe ici pe colo.

În a doua parte, din contra, narațiunea faptelor războiului, tot așa de clară, încadrează fie scene, fie reflexiuni, fie discursuri, în care se descoperă cu totul persoana lui Xenofon.

Generalii fiind omorîți, consternarea domniă în lagăr. Grecii n'aveau nici gustul de a aprinde focurile, nici să fie pe lângă arme. „Fie care se odihniă, unde se găsiă, gândind la patria sa, la soția sa, la copiii săi, pe cari nu mai speră să-i vadă“. Xenofon se întristă cași ceilalți. Peste noapte are un vis, care l-a înspăimântat la început. Dar în curând gonește desperarea departe de el. El ia o hotărâre. Chiamă pe ofițerii corpului lui Proxen și-i inflăcărează printr'un discurs. Ei îl aleg ca șef. În dimineața, aceia, ține trei discursuri și face pe Greci să aibă încredere în viitor. Toți îl aleg ca șef.

Întoarcerea înapoi începe. Armata urcă Tigrlul; pătrunde în munții Carducilor ostili, unde dă de zăpadă și de frig. Ea se odihnește puțin în valea de sus a Eufratului. Întră apoi în munții Armeniei, unde întâlnește noi pericole și unde frigul e înspăimântător. În sfârșit, sosește la muntele Teches, de unde marea se putea vedeă, apoi, peste câteva zile, se coboară la țărml ei.

Toată povestirea aceasta e desăvârșită. E opera unui om de acțiune, care știe să scrie, nu a unui scriitor, care caută să producă efect. Sunt multe pasagii, care alcătuiesc adevărate modele de realism, discret și în adevăr atic.

Calitățile lui Xenofon ca general se arată acolo în plină lumină. El are virtuțile de soldat: curagiul, forța, răbdarea, ardoarea; pe cele ale unui căpitan: prezență de spirit, veghiere, atenția de a profita de ocazie, iscusința de a combina o stratagemă, rapiditatea execuțiunii, arta de a menține disciplină și arta de a iubi soldatul în chip inteligent.

Armata celor zece mii eră o reuniune ciudată: alături de un Apollonide Lidianul, cu urechile găurite, alături de un sclav atenian, care își găsiă compatrioți în munții Armeniei, se întâlneau Atenieni ca Xenofon, Beoțieni ca Proxen. Mai erau Arcadieni, Peloponezieni, etc. Cea mai mare parte erau nu niște mizerabili, ci niște aventurieri, cari adorau războiul. Disciplina eră foarte greu de ținut și Xenofon, ca șef, a arătat calități superioare în conducerea acestui corp, la întoarcere. Apoi a trebuit să cruțe de rechiziții forțate cetățile grecești din Pontul Euxin, să negocieze cu regele Troiei, Seuthes, și cu „harmoștii”, lacedemonieni. În acesta, Xenofon întrebuiță o fineță și un tact cu totul ateniene.

Anabasa e o capo'd'operă. În ea găsim memoriile elegante, pitorești și pătrunzătoare ale unul general îndemănat, înțelept, bun moralist și socratic.

În ce măsură sunt ele veridice? Xenofon a voit să se înalțe pe dânsul, cu toate că o face foarte discret, și totodată, să facă o operă didactică. De aici, provin o mulțime de discursuri, care au fost dinadins refăcute și care nu sunt veridice. Valoarea lor documentară e deci mediocră; pentru rest putem să-i acordăm toată încrederea.

Tratatul despre călăreț este o operă a unui iubitor de călărie iscusit. Din el, se poate cunoaște ideile și practicile timpului în privința aceasta.

Discursul către „hipparh” se adresează unui amic, care eră numit comandant al cavaleriei ateniene. Sfaturile lui Xenofon sunt privitoare la recrutarea călăreților, la conducerea trupei, la exercițiile sale și, în sfârșit, la felul de a face războiul cu cavaleria. Multe observațiuni sunt interesante chiar pentru profani. *Tratatul* acesta e util pentru cei ce se ocupă de istoria militară a Atenei.

Pe Xenofon, l-a interesat deasemenea și viața rustică.

Administrația, economia, sunt calitățile pe care trebuie să le aibă un proprietar.

În privința aceasta, Xenofon a scris două opere: *Economia* și *Veniturile*. În „*Economia*“ autorul adoptă forma de dialog ca în memoriile sale. Dialogul se angajează între Socrate și Critobul asupra chestiunii, dacă există o știință, numită economie, pentru a administra averea, la care întrebare autorul răspunde afirmativ. Prima calitate a unui tată de familie abil, e de a nu avea vicii; fără virtute, economia nu e posibilă.

Dar aceasta nu-i deajuns. Există o artă de a conserva și a augmenta bunul său. Critobul susține, că nu sunt decât două ocupațiuni însemnate: războiul și agricultura. Dar asupra acestui subiect, Socrate povestește în mod simplu lui Critobul, cece i-a zis Ischomah. Personagiul lui Critobul dispăre atunci, conform unui procedeu întrebuițat și de Platon, ca să facă loc unui nou dialog, între Socrat și Ischomah. Acesta vorbește mai întâiu despre administrația internă a casei, care privește femeia; apoi despre regulile tehnice ale agriculturii. La sfârșit, revine la calitățile normale, care sunt necesare unui tată de familie.

„Economia e un prețios izvor pentru cunoașterea practicilor agriculturii și vieții de la țară. În ea, întâlnim idei morale, care erau frecvente la societatea greacă, ca de pildă, îngrijirea servitorilor bolnavi, mila de cei bătrâni. Sclavii sunt tratați ca oameni, și nu ca animale.

Singura operă consacrată de Xenofon la afacerile politice ale Atenei—căci *Republica ateniană* nu-i de dânsul—e unicul tratat despre venituri—Πόροι,— care aparține ultimei perioade a vieții sale.

E un fel de discurs, adresat Grecilor, cum să facă ca să augmenteze în mod pacinic veniturile lor. „*Veniturile*“ este un tratat de economie politică, în care se vorbește despre natura proprie a Aticeii, despre mijlocul de a atrage pe meteci și pe negustorii străini și în sfârșit despre exploatarea minelor, Croiset e de părere, că nu se poate pune la îndoială autenticitatea operei.

Pentru chestiunea formei de guvernământ, Xenofon a scris două opere: *Hieron*, în care își exprimă ideile asupra ti-

raniei, pe care o combate. Totuși dacă tiranul e înțelept, poate să fie folositor unei patrii, căci poate să favorizeze dezvoltarea ei economică, artistică, culturală și politică.

Dintre toate cetățile existente, Sparta, după Xenofon, are un guvern ideal. Deaceia el a și fost acuzat de lacionism.

În *Republica Spartei*, Xenofon ne descrie instituțiile lacedemoniene. El laudă legile lui Licurg asupra educației, mesele luate în comun, gimnastica, lipsa de comerț și industrie, respectul legilor și al magistraților, rușinea pentru lașitate, obligația de a cultiva virtutea, Ceace îl încântă mai ales sunt instituțiile militare ale Spartei. Nicăeri nu se văd soldați așa de bine pregătiți pentru războiu. Nicăeri disciplina n'are atâta coeziune; regii spartiați nu sunt generali improvizati, ci niște șefi veritabili. Dar aceasta e o imagină reală? Nu, căci Xenofon în ultima pagină ne spune, că Sparta a degenerat; ea nu se mai ține la maximele lui Licurg. Deci cartea sa nu-i decât un tablou ideal al instituțiilor din trecut.

Xenofon a scris și opere curate istorice. Cea mai însemnată este *Istoria greacă*, care se numește de obicei *Hellenicele*. În ele, se povestește o perioadă cuprinsă între 411 (unde se oprește opera lui Thucydide) și până la 362 (data bătăliei de la Mantinea). În starea ei actuală, această istorie alcătuește o poveste continuă, pe care editorii alexandrini au împărțit-o în șapte cărți.

Continuând pe Thucydide, Xenofon l-a luat ca model. El socotește cași dânsul pe anotimpuri și ani; face personagiile să țină discursuri, simplifică complexitatea lucrurilor; se silește să fie imparțial și impersonal. Totuși e departe de a-l egală. N'are nici vigoarea sa, eloquentă și precisă, nici, mai ales, bogăția și profunzimea filozofiei sale politice. În schimb, are mai multă mlădiere elegantă, mai multă viociune, grațioasă și ușoară. Bătălia de la Egos-Potamos, de exemplu, e povestită în mod viu. Asediul și cucerirea Atenei în 404, ne mișcă prin forța și exactitatea povestirii. Mobilitatea poporului, nestatornicia și bruscheța impresiunilor sale sunt arătate în chip discret în povestirea întoarcerii lui Alcibiade, sau cea a procesului generarilor bătăliei de la insulele Arginuse. Ctisias

și Theramene, amândoi sceptici și spirituali, unul însă violent și feroce, celălalt cu mai multă prudență, sunt foarte bine analizați. S'ar putea observă pe ici pe colo, câteva urme ușoare de trebuința ce o simțîa Xenofon de a moraliză și dogmatiză, ceace va deveni mai târziu mai sensibil la el.

În deobște, primele două cărți ale „Hellenicelor“ sunt o frumoasă operă de istorie, superioară restului. A treia și începutul celei de a patra carte nu prezintă aceiaș precizie asupra datelor, nici aceiaș armonie în proporții. Indicațiile chronologice lipsesc aproape cu totul. Ridicarea graduală a Atenei și bătălia de la Cnid, sunt trecute sub tăcere. Istoria campaniilor lui Agesilas, oricare ar fi interesul ei, ia o amploare peste mărginile cuvenite. Trebuie însă să recunoaștem, că în povestirea faptelor, pe care le-a auzit, istoricul ramâne impersonal, în de ajuns, și în părțile unde povestește lucruri, pe care le-a văzut el însuși, are adesea grația și pitorescul unui povestitor încântător, deși prolix.

Preparațiunile lui Agesilas la Efes, întrevederea regelui Spartei cu Farnabaze, bătălia de la Coronea, sunt povestite cu interes, și în chip viu.

În ultimele cărți însă, defectele se accentuiază. În ele, găsim o parțialitate pentru Sparta, o patimă contra Tebei, o preocupare de a subordonă faptele lecțiunilor de morală sau artei militare, ceace conduc pe autor a alteră relatarea exactă a lucrurilor.

Faptele însemnate, ca întemeerea orașului Megalopolis în Arcadia, sunt sau omise sau abiă menționate. Epaminondas nu-i numit, decât în chip incidental. În schimb, tratatul lui Antalcidas e celebrat în chip mareț și obscurul oraș al Fliontei e laudat pentru virtuțile sale morale și pentru fidelitatea sa pentru Sparta. Ceace pare mai grav, este că unitatea acestei perioade îi scapă. Sparta se ridică, apoi cade: iată marele fapt, care domină toată această perioadă. Dar de unde vine această schimbare? Care sunt cauzele profunde, care dau Atenei o aparență de forță și Tebei o supremație efemeră? Xenofon nu se preocupă sau ne dă explicații slabe. Povestirii îi lipsește filozofia. Spiritul adevărat politic e înlocuit de un fel de predică morală.

Opera lui Xenofon, *Agésilas*, e strâns unită cu *Helenicele*. Ea e un fel de elogiu funebru asupra regelui Spartei, care a murit în 361. Moda aceasta de elogii se datorește sofîștilor.

Xenofon arată mai întăiu nobleța lui Agésilas, povestește apoi isprăvile sale și termină cu o enumerație a virtuților sale. El a făcut multe împrumuturi din „Hellenicele“ sale.

În *Cyropedia*, Xenofon dă avânt gustului său pentru morală. E un tratat de istorie, de morală și de pedagogie, în care se găsesc multe lucruri privitoare la arta militară și la politică, multă imaginație sentimentală și gust pentru romantism. „*Cyropedia*“ în intențiunea lui Xenofon, e o adevărată instituție militară. Autorul ia pe Cyrus de la nașterea sa și povestește mai întăiu educația sa. Ea e la olaltă spartiată și socratică.

Când Cyrus devine mai mare, se ocupă cu vânatul, în urmă cu războiul. Lungile campanii ale domniei sale, orânduite după placul de romancier, îi dau prilejul să dea bune pilde de urmat. Cyrus, dupăce a urmat cuceririle sale, organizează posesiunile sale. Aici, întălnim pe șeful imperiului și pe omul de stat.

În „*Cyropedia*“, avem în completul său idealul politic al lui Xenofon. La centru, e un oraș care nu numai e o capitală, dar care e singura cetate a imperiului. Caracteristica orașului e piața *Libertății* (ἀγορὰ ἐλευθερίας). Aici se ridică locuința regelui și tribunalele; negustorii sunt goniți, căci ei turbură buna ordine a exercițiilor. Agora-ua e destinată exercițiilor. Ea e divizată în patru: pentru copii, pentru adolescenți, pentru oameni, pentru bătrâni. Copiii învață justiția, temperanța, arta de a arunca lancea. Tinerii se perfecționează în aceste exerciții, și iau parte la vânătorile publice, conduse de rege. Oameni sunt războinici sau magistrați. Bătrânii judecă și prezidează la educația copiilor.

Popoarele, care fac parte din imperiul lui Cyrus, sunt de două feluri: învingătorii, adică Perșii și vechii lor aliați, și națiunile învinse. Poporul e împărțit în două: cei ce comandă și cei ce se supun. Se găsește aici amintirea Spartei și a disciplinei lui Licurg. Totuși sunt părți, care

nu sunt grecești: *ierarhia persă*. Ofițerii, „ochii regelui”, regele, curtea numeroasă, eunucii. Partea aceasta are un interes istoric mai mare.

Retorica în istorie.

Istoria în veacul IV-lea e în strânsă legătură cu retorica.

Thucydide a fost elevul primilor retori; în a doua jumătate a veacului al VI-lea, doi istorici, *Ephoros* și *Theopompos*, ies din școala marelui retor, Isocrate. Retorii, formați de filozofia isocratică, adică de școala care cultivă discursurile politice și morale, prezentate într'o formă armonioasă și îngrijită, nu puteau, când deveniau istorici, să uite educațiunea primită. Ei întrebuițează deci lungi considerațiuni, reproșuri și elogii și digresiunii strălucite, care toate tind spre a produce efect. Stilul lor e îngrijit și plin de perioade frumoase, care nu poate totuși ascunde lipsa de experiență de lucruri politice și militare. Istoricii din această școală sunt erudiți, au practica vieții rafinate și inteligența lucrurilor morale, sunt însă străini de piața publică și de câmpul de bătae. Ephoros și Theopompos sunt creatorii acestei școli.

PHILISTOS.

Thucydide însă a avut imitatori. Printre dânșii, cel mai însemnat este *Philistos*, care din nefericire a luat de la marele istoric mai mult defectele, decât calitățile. Philistos s'a născut la Siracuza, pe la începutul războiului Peloponesiac. Foarte bogat, el a putut să ajute pe Dionisiu cel Bătrân, ca să devină tiranul Siracuzei, în 405. La început, Philistos rămase unul din intimii tiranului, intimitate care, după Plutarh, nu era tocmai onorabilă. Dar pe la 385, contractând o căsătorie, care nu era pe placul tiranului, acesta îl exilă. Philistos se refugiă în Grecia Mare, unde scrisese cea mai mare parte din istoriile sale. În timpul exilului, avu o atitudine puțin demnă, linguşind pe tiran și plângându-se de starea lui. Totuși, el nu fu rechemat, decât de Dionisiu cel Tânăr (pe la 368). În a-

ceastă epocă, Dion și Platon erau la Siracuză. Aceștia erau un obstacol pentru ambițiunea sa. El îi urmări cu ură și obțină exilul lor. În curând însă, Dionisiu fu gonit de Dion. Philistos deveni generalul său. Dar într-o bătălie navală de la 356, fu prins de oștile lui Dion și omorât.

Philistos a alcătuit o *Istorie a Sicilei* de la origină pâna la Dioniciu cel Bătrân, în 7 cărți; o altă *istorie relativă la Dionisiu cel Bătrân* formă 4 cărți; în sfârșit, două cărți tratau despre Dionisiu cel Tânăr.

Din aceste opere, nu ne mai rămân decât fragmente neînsemnate. După știrile ce ne-au lăsat Plutarh și Dionisiu din Halicarnas, putem ști felul său de a concepe istoria.

El a imitat pe Thucydide în compoziție și stil. Totuși fraza sa era adesea monotona. El era mai clar decât Thucydide, dar mai puțin viguros și profund. Limba sa era deasemenea mai puțin curată. Această imitațiune, de altfel, se limitează în calitățile exterioare. El n'avea nici geniul științific, nici sufletul lui Thucydide. Ii plăceau legendele și, mai ales, era parțial. Lăudă foarte mult pe tirani și tirania și urmăria cu ură pe adversarii lor. Totuși știă să dea judecăților sale o aparență de imparțialitate, ceea ce a făcut pe Ephoros să-l laude. Putem zice, că era un istoric de a doua mână. Alexandrinii nu l-au admis în canonul lui. De altfel, e probabil, că esențialul istoriilor lui a trecut la Diodor.

Ephoros și Theopompos însă sunt mai interesați, decât dânsul.

E P H O R O S.

(363—300)

Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum*, t. I. ed. Didot.

M. Calderini Mondini, *Nuovi frammenti di Eforo recentemente scoperti*, în *Nuova Revista Storica* 1919, p. 482—484.

J. Forderer, *Ephoros und Strabon* Tübingen, 1913, 97 p.

A. E. Kalischek, *De Ephoro et Theopompo Isocratts discipulis*. Muenster, 1913, 94 p.

M. Lenchantin de Gubernatis, *I nuovi frammenti di Eforo e lo storico di Sicione*, în *Bolletino di Filologia classica* XXV, 127—130, 141—14. Studiu critic al fragmentelor găsite la Oxyrinchos.

U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Einige Angaben des Ephoros* în *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1921, 589.

Ephōros s'a născut la Cume, în Eolia, în prima jumătate a veacului al IV-lea. El veni la Atena și deveni elevul lui Isocrate. După o tradiție, destul de verosimilă, el încercă elocvență, dar obținù succese mediocre. Se pare chiar, că a predat retorica și că a compus un tratat asupra stilului (Περὶ λέξεως).

Celebritatea sa o datorește istoriei. El compuse, în 30 de cărți, o mare istorie a lumii vechi, Istoria Universală, de la întoarcerea Heraclizilor (a. 1104) pîna la asediul Perintului de către Filip în 340. El trăia încă sub domnia lui Alexandru. Muri înainte de a-și fi terminat opera sa, a cărei ultimă carte a fost publicată de către fiul său, Demophilos. Se crede, că inspiratorul istoriei sale a fost însuși profesorul său, Isocrate. Istoria lui Ephoros a fost foarte des citată sau utilizată de către scriitorii vechi, fragmentele însă textuale sunt rare.

Opera sa a apărut divizată în 30 de cărți, fiecare din ele avînd o prefață. Polibiu (V. 33) laudă pe Ephoros pentru a fi compus cel dintâiu o istorie universală și de a fi arătat astfel unitatea lumii civilizate. Polibiu uită însă că și Herodot a scris o astfel de operă. Totuși Herodot se oprește tocmai la pragul chiar al perioadei celei mai însemnate a civilizațiunii hellenice, pe cînd Ephoros o străbate în întregime.

Cum a înțeles și făurit opera sa? Pentru perioadele vechi, e foarte greu să se deosebiască adevărul ascuns de legendă. Ephoros a înțeles aceasta. El a încercat să interpreteze povestirile suspecte, și, dacă ar fi să judecăm din fragmentele rămase, metoda sa consistă în desbrăcarea legendei de elementele miraculoase și păstrarea restului. Astfel, de pildă, pentru el, șarpele Python eră un hoț al împrejurimilor Parnasului, pe care Apolon l-a omorît. Această metodă, dacă nu se poate admite astăzi, eră totuși frecventă la antici. Insuși Thucydide a interpretat astfel povestirile poemelor homerice. Antichitatea n'a cunoscut o astfel de metodă pentru explicarea miturilor.

Pentru lucrurile orientale, Ephoros cași Herodot, n'a cunoscut adevăratele documente.

Pentru partea mai recentă a istoriei sale, dificultățile erau mai mici. Ephoros a dat dovadă de aplicație în cer-

cetățile, ce le-a înțeles și în întinderea cunoștințelor sale. El a adunat faptele, cași anecdotele, studiile de moravuri și observațiunile interesante. A utilizat în unele cazuri chiar și documentele autentice. Totuși se constată la dânsul mari defecte de critică. Când se citește la Diodor expunerea cauzelor războiului Peloponeziac după Ephoros, se vede cât de superficiale sunt. După dânsul, în primul rând, figurează dorința lui Pericle de a nu da socotelile și de a feri pe Phidias și pe Anaxagoras de urmărire. Thucydide arată altele mai grave. Ephoros le-a gasit pe ale sale în pamfletul lui Stesimbrote din Thasos. Pentru ce le-a preferat? Nu se poate vedea cu siguranță. În orice caz, a fost lipsit de critică.

Un alt defect al său este lipsa de spirit politic. El a vorbit despre lucruri din veacul al V-lea nu ca om de stat, ci ca sofist și ca retor. La aceasta, are o scuză, care e în defavorul său, după cum constată Polybiu: ignoranța lucrurilor militare.

În povestirea bătăliilor, eră foarte confuz, tocmai din pricina aceasta. Ca un adevărat retor, exagerează cifrele. El n'are simplitatea lui Herodot. Totuși dacă războaiele medice sunt povestite la Diodor din Sicilia cu un aer de eroism mai oratoric și mai aranjat, aceasta se datorește probabil lui Ephoros, care a voit să aducă o notă nouă.

Ca elev al lui Isocrate, iubiă discursurile, pe care le-a presărat în cartea sa, cași Thucydide de altfel. Cei vechi laudă compoziția istoriei sale, pe care n'o putem judeca astăzi. E sigur însă, că o bună orânduială domniă în ea, calitate care provine de la Isocrate, cași îngrijirea și eleganța stilului, atât de laudată de cei antici. Esențialul istoriei sale a trebuit să treacă în opera lui Diodor și a lui Strabon.

THEOPOMPOS.

Müller, *Fragmenta hist. graecorum*. Ed. Didot, t. I.

Pare a fi avut aceleași defecte și aceleași calități cași Ephoros, dar totodată și un talent mai viguros.

El s'a născut la Chios, în 380, după alții în 368. Tatăl său, Damosistratos, eră bogat și aparține partidu-lui aristocratic. Acesta a fost exilat din patrie de către

democrați, probabil pe la 377, când Chiosul intră în noua confederație maritimă a Atenei. Totuși, conservându-și a-vere, putu da fiilor săi o foarte bună educație și instrucție. Pe la 360, Theopompos a devenit elevul lui Isocrate, împreună cu Ephoros. Cași acesta, s'a exercitat mai întâiu în oratoria de aparat, înainte de a deveni istoric; obținū însă mai mult succes, decât colegul său. Elogiul său la adresa lui Mausolos, obținū premiul după cum ne spune Aulus Gellus în „Noapțile“ sale „atice“, deși a avut rivali iluștri. Aceasta l-a încurajat ca să cutreere lumea greacă dând ședințe oratorice, și obținând pretutindeni succese, după cum ne spune el însuși. Călătoriile sale l-au făcut să cunoască bine diferite țări și pe oamenii politici. El fu amicul regiilor Macedoniei. Prin influența lui Alexandru, el putu intră în patria sa la vârsta de 45 ani. De aici, întreținū relațiuni cu protectorul său, căruia îi adresă scrisori politice. Moartea lui Alexandru fu pentru dânsul un dezastru. Compatrioții săi l-au gonit pentru a doua oară. El se refugiă mai întâiu la Efes, apoi în diferite alte orașe, unde a fost rău primit. În sfârșit, ajunse în Egipt, la Ptolemeu I, care la început vol să-l omoare, dar care apoi il dădū azil. Data morții sale e necunoscută. Cu toate peripețiile vieții sale, Theopompos a scris mult: 170.000 de linii—ziceă el cu îngâmfare,—adică de 7—8 ori mai mult decât profesorul său, Isocrate, mai mult ca Demostene și ca Platon.

Din acest total, operele sale oratorice alcătuiau aproape a opta parte, restul eră consacrat istoriei.

Se citează de dânsul elogiile lui Mausolos, lui Filip, lui Alexandru; apoi scrieri de polemică; discursuri fictive ca cele ale lui Isocrate; scrisorile. Operele sale istorice sunt: 1) *Istoriile pe scurt ale lui Herodot* (Ἐπιτομὴ τῶν Ἡροδότου ἱστοριῶν) în două cărți; 2) *Istoria greacă* (Ἑλληνικαὶ ἱστορίαι sau Ἐβνταξίς Ἑλληνικῶν) în 12 cărți, destinată a continuă povestirea lui Thucydide la bătălia de la Cnid (411—393); 3) *Istoria filipică* (Φιλιππικὰ) în 58 de cărți, care povestiau istoria Greciei întregi, de la 362, unde se o-presc *Hellenicele* lui Xenofon, până la moartea lui Filip, în 336. Discursurile și scrisorile sunt pierdute cu totul, afară de un fragment al unei scrisori a lui Alexandru despre Harpalos.

Istoriile pe scurt ale lui Herodot, presupunând că au fost scrise de dânsul, nu puteau prezenta un mare interes. Regretăm însă pierderea celorlalte opere, din care nu ne-au rămas decât fragmente.

Opera cea mai importantă a lui Theopompos, a fost *Istoria sa Filipică*. Ea începea printr'o prefață, care eră, după cele ce ne spune Photius, un monument de vanitate literară. Theopompos celebră propria sa glorie în detrimentul predecesorilor săi, cu o încredere în sine fără pereche, declarându-se deasupra profesorului său, Isocrate, și a contemporanilor săi. Opera sa eră produsul cel mai perfect, cel mai întins, cel mai distins din câte a făcut hellenismul în genul acesta, căci conținea știința oamenilor și a lucrurilor, povestirile trecutului, tablouri despre faptele prezente, elocvența, etc. Această mare vanitate tradează la istoric pe sofist și îi aduce un râu serviciu. Totuși nu se poate zice, că opera n'avea multe și mari calități.

Titlul e foarte bine găsit: *Istoria Filipică*, cece însemnează că Filip devenise centrul lumii grecești, cece e perfect adevărat.

Eră pe vremea acea un destul de mare merit pentru cineva, ca să vadă clar cine e stăpânul lumii grecești. Și nu se poate spune că Theopompos a pus titlul acesta, ca să lingusească pe Filip, deoarece în multe părți vorbește rău de el. Totuși Filip alcătuește figura centrală, în jurul căreia gravitează întreaga Grecie vreme de 20 ani, până când ea e supusă hegemoniei macedonene.

Planul operei e greu de restituit astăzi. Știm însă că, deși eră foarte clar, după cum ne arată Dionisiu din Halicarnas, conținea multe digresiuni și episoade, în care nu eră deloc chestiune de Filip. În ele, se povestiau istoria particulară a cetăților, presărată cu descriții geografice, picturi de moravuri, anecdote și chiar fabule. Theopompos se laudă de a le fi povestit mai bine decât Herodot, Ctesias și Hellanicos. El voia să arate prin aceasta, că le-a povestit în felul sofistilor, adică presărându-le cu alegorii și cu învățăminte morale.

Partea, care atragea mai mult atenția istoricului, eră descrierea moravurilor, fie a popoarelor, fie a indivizilor,

după cum se poate constată citind cele 250 de pasagii ale celor vechii, care se rapoartă la opera sa. Theopompos nu se mulțumește a descrie ca un observator curios, cum făcuse Herodot, felul de viață a popoarelor străine de Grecia; el studiază pe Greci și pe barbari, observându-i ca moralist și ca politic, pentru a-i judecă și a-i descrie. Analizează constituțiunile lor, le arată spiritul și defectele lor morale. Luxul, desfrâul, fanteziile nebune ale regilor străini sau ale tiranilor greci, ca Cotys, Straton din Sidon, Filip din Macedonia, Dionisiu din Siracuză, găsesc în el un pictor de moravuri, care observă bine și este sever. Una din cărțile istoriei sale eră consacrată special demagogilor atenieni, pe cari îi studiază pe rând, din punctul de vedere al vieții publice și private a lor. Niciodată încă observația moravurilor individuale nu ținuse atâta loc în istorie. Pe lângă aceste picturi generale de moravuri, Theopompos a strâns multe anecdote și expresii celebre, din care o mare parte a fost utilizată de Plutarh. Se vedeă acum, care eră valoarea informațiunilor date de Theopompos.

Prima calitate ce trebuie admirată la acest scriitor, este evident întinderea cunoștințelor sale. *Istoria Filipică* e produsul unei munci imense. Dionisiu din Halicarnas laudă grija și conștiința, pe care le-a pus Theopompos în scrierea operei sale și n'avem motiv să respingem această judecată. Totuși, o lucrare, așa de întinsă, a trebuit să fie pe alocurea cam superficială și grăbită, în care compilațiunea nu eră exclusă. Dar nu eră lipsită de calitate. În primul rând, trebuie pusă fineța de critică, cel puțin la lucrurile privitoare la viața politică a Greciei.

Am zis că Theopompos a întrebuițat adesea fabele; totuși din unele fragmente păstrate, constatăm că dânsul nu acceptă fără critică povestirile tradiționale.

Un alt merit, mai original și mai izbitor, pe care îl semnaleză Dionisiu din Halicarnas, e limpeziunea sa psihologică și morală. „Theopompos a fost primul — zice Dionisiu — și a rămas singurul dintre toți istoricii, care a văzut și a zis în orice împrejurare, nu numai exteriorul lucrurilor, dar și rațiunile secrete ale acțiunilor și motivele personale ale acelorora, ce le-au făcut“. Aceasta ne

arată, că Theopompos e un predecesor al lui Tacit: el e întemeietorul istoriceii psihologice și nu găsim un imitator demn de dânsul, decât în secolul al doilea al erei creștine. Iată calitățile sale, din câte putem ști astăzi din scrisorile sale. Opera sa are însă și defecte. Polybiu re-proșează lui Theopompos, cași lui Ephoros, de a fi ignoranți în cece privește afacerile militarești și ale războiului. Aceasta n'ar fi un defect tocmai mare, dacă lipsa aceasta ar fi rămas circumscrisă. Theopompos însă, ca un adevărat retor și sofist, înclină spre miraculos. El mărește cifrele și are gustul anecdotei, care întunecă veracitatea povestirii. Apoi mai are obiceiul de a vorbi rău de toată lumea. Cornelius Nepos îl numește *maledicentissimus scriptor*; totuși el nu fu parțial, deși nimeni nu găsește grație înaintea lui, nici Filip, nici Eubul, nici chiar Demostene, căci vedem că descrie activitatea acestui din urmă într'un mod minunat. Poate acest obicei de a bârbi toată lumea vine și din felul său de a scrie istoria, care se influențează mult de genul retoric ce-l cultivă Theopompos. Nu-i exactă ipoteza, că în general aveă dreptate. Dealtfel și lui Tacit i se poate face acelaș reproș.

Multe pasagii din istoria sa sunt scrise cu avânt, cu pasiune. calitate pe care a recunoscut-o întrînsul profesorul său, Isocrat. Mai ales, e elocvent, când blamează acțiunile sau caracterele rele. În pasagiile acestea, se găsește o asprime injurioasă, care convine poate mai bine elocvenții, decât istoriei, dar care nu-i lipsită de vigoare și de strălucire. Una din cele mai lungi bucăți, conservată la Ateneu, (IV, fragm. 249), privitor la Filip și la tovarășii săi, e cu adevărat frumoasă. După lungi amănunte despre origina tovarășilor lui Filip, asupra desfrâurilor și imoralității ior, Theopompos termină astfel: „Pentru a spune tot într'un cuvânt și a nu lungi povestirea mea, când alte subiecte însemnate mă chiamă, socotesc că acești amici al lui Filip, cari se numesc „tovarășii săi“, au fost niște monștri, așa cum nu fură nici Centaurii Pelionului, nici Lestrygenii câmpiei din Leontaun, nici toți ceilalți, cari s'ar puteă cită“. Școala aceasta, în care istoria e condusă de retorică, cu toate că pretindeă a fi superioară celei de mai înainte, a fost angajată pe o cale

greșită, care e preludiul școalei alexandrine. Cu mult mai serioasă, din punctul de vedere a concepției și a stilului, e cea anterioară, cu Herodot, Xenofon și mai ales Thucydide în frunte.

În timpul din urmă, s'a crezut să se fi descoperit fragmente însemnate din Theopompos în câteva papirusuri din Oxyrynchos din Egipt: dar atribuțiunea lor acestui istoric nu e încă pe deplin dovedită.

Un oarecare *Philochoros* a avut o scriere, din care s'au descoperit câteva fragmente care merită atenție pentru a explica politica și acțiunea navală a lui Conon în 396—335.

Vezi M. Lenchantin de Gubernatis, *Frammenti d.dime di Filocoro*, în *Aegyptus* Revista italiana di egiptologia e di papirologia, 1921, 23—32.

ISTORICII PERIOADEI ALEXANDRINE.

Domnia lui Alexandru produce o adâncă transformare în lumea greacă. Atena nu mai stă în primul rând al cetăților. Cevă mai mult, întreaga Grecie, cu cetățile ei, ce-și disputau vecinic hegemonia, pierde însemnătatea politică de odinoară.

Prin cuceririle lui Alexandru, nu numai civilizațiunea greacă pătrunde adânc în Orient și în Egipt, dar noi regate grecești alcătuiesc centre politice puternice, care fac să ce uite aproape cetățile din vechia Elladă.

Popoare imense, pe jumătate barbare sau formate de vechile civilizațiuni, pe care Grecia nu le cunoșteă, decât în mod imperfect, intră în cercul hellenismului. Orașe noi, pe jumătate grecești, pe jumătate orientale, mai populate și mai bogate decât cele vechi, ies în primul plan. Hellenismul nu se întâlnește numai în Grecia. El e pretutindeni, unde Alexandru a pătruns, și strălucește într' un chip neașteptat.

O astfel de revoluție politică, cea mai mare pe care lumea a cunoscut-o înaintea imperiului roman, nu puteă să nu aibă urmări nenumărate pentru literatură, pentru știință și pentru arte.

Vechia capitală literară și artistică a celor două secole precedente, Atena, capătă rivale mai tinere: *Alexan-*

dria, Antiohia, Tarsul, Pergamul. Atena însăși nu mai seamănă cu ceea ce a fost altădată. Nici Grecul lui Alexandru, nici Atenianul veacului al III-lea, nu mai sunt cei din trecut. Operele, prin urmare, diferă de asemenea.

Literatura devine mai individualistă, mai cosmopolită, mai savantă. E o literatură de școală, de cenaclu, de bibliotecă, de cabinet. Istoricii se resimt de acest spirit, care domnește în lumea instruită a timpului.

Primul grup.

La istoricii secolului al III-lea, se întâlnesc multe defecte, între care trebuie menționat, mai ales, gustul de retorică; dar ei au și multe calități: curiozitatea, informațiunea întinsă, câteodată critica sau cel puțin un spirit judicios. Cece lipsește celor mai mulți, este înțelegerea și gustul afacerilor publice. Dar și aici, trebuie să facem o excepție a unor generali și oameni de stat, cari au povestit evenimentele, la care au luat parte. Tradițiunea *Anabsei* se continuă în scrierile lor. Din nenorocire, puținul ce ne-a rămas de la ei, nu ne permite a-i judeca în chip satisfăcător. Putem însă afirma, că ei posedau calitățile esențiale ale istoricului și competența vieții practice.

Din grupul acesta, face parte unul din locotenenții lui Alexandru, *Ptolemeu*, fiul lui Lagos, fondatorul dinastiei Lagizilor.

După moartea lui Alexandru, probabil în anii ce au urmat bătăliei de la *Ipsus* (301), Ptolomeu a scris amintirile sale. Opera sa, *Istoria lui Alexandru*, e adesea citată de scriitorul *Arrian*, care o socotește ca izvorul cel mai sigur al istoriei regelui Macedoniei (C. Müller, *Istoricii lui Alexandru*, ca urmare la *Arrian*).

Obiceiul de a se scrie memorii regale (*ὑπομνήμια βασιλικά*), după cum a dovedit-o Willamowitz-Möllendorf, eră general la Diadohi (vezi U. von Willamowitz-Möllendorf, *Der Feldzugsbericht des Ptolemaios Euergetes* în *Hermes*, 1914, p. 447—453).

Despre Ptolemeu istoricul, să se consulte teza lui H. Endres, *Die offiziellen Grundlagen der Alexander überlieferung und Werk des Ptolemaeus. Quellenkritische Studien zur Alexander-geschichte*. Würzburg, Standenraus, 1913, 77 p.

Alături de Ptolemeu, trei oameni trebuiesc să fie menționați. Mai întâiu *Pyrrhus*, regele Epirului, cu *Memoriile* sale (Ἐπιτομὴν ἱστορίας), citate de cei vechi, din care n'avem decât fragmente (C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, II, p. 461). Indoiala lui C. Müller asupra autenticității acestei opere pare puțin întemeiată.

Aratos din Sicilyona, strategul ligii aheene, care a scris niște memorii în 30 cărți. Plutarh, și mai ales Polybiu îi laudă veracitatea și claritatea. În sfârșit, tot din acest grup face parte *Hannibal*, celebrul general cartaginian, care, după ceace ne spune Cornelius Nepos (*Hannibal*, 13), a compus în grecește câteva opere istorice.

În afară de acest prim grup de scrieri, de altfel puțin considerabil, literatura istorică a acestui timp este foarte abundentă și variată. Forma și fondul istoriei sunt reînnoite în unele privințele. Adesea nu se mai vorbește de istoria unei cetăți sau a unui popor, ci a unui singur om. Forma biografică devine frecventă și răspunde unei concepții noi, a rolului individului. Istoria literelor și artelor tinde a-și face loc alături de scrierile istoriei politice.

Față de o așa de mare mulțime de scrieri, e necesară o clasificare, ca să putem să ne orientăm. Un prim grup, cel mai puțin literar dintre toate, e cel al culegerilor de materiale. Macedoneanul *Krateros*, fiul generalului lui Alexandru și general el însuși în serviciul fratelui său vitreg, Antigon Gonatas, compuse o culegere celebră de acest fel, privitoare la *decretele poporului atenian* (ψηφισμάτων συναγωγή), cu un comentariu explicativ al textelor oficiale (*Fragmenta Historicorum Graecorum*, II, p. 617—622).

Philochoros eră autorul unei culegeri de *Inscripțiuni attice*, după cum ne spune Suidas.

Se scriu opere „despre jocuri“, „despre sărbători“, „despre sacrificii“, se alcăuiesc volume de *miscellanea* și de *note* (ὑπομνήματα, σύμμικτα, ἄτακτα, etc.). E o adevărată modă pentru acest fel de scrieri de erudiție.

Pe lista scriitorilor, cari au alcătuit astfel de opere, se găsește și numele poetului *Callimah*, alături de cronografi sau istorici, ca *Philochoros* și *Istios*, *Sosibios*, *Duris din Samos* și *Neanthes din Cyzic*. Un nume con-

siderabil e și *Demetrius din Skepsis* (Troada), care trăia la începutul veacului al II-lea și care a scris o mare operă, intitulată *Catalogul Troenilor* (Τρωϊκὸς διάκοσμος), un fel de comentariu istoric al catalogului Iliadei, izvor necat de informațiuni diverse și de vederi originale despre antichitățile Greciei și ale Troiei.

Toate aceste opere sunt astăzi pierdute, afară de unele rari fragmente.

Al II-lea grup.

Din acesta, fac parte cronicile, efemeridele sau ziarele, analele, mai mult sau mai puțin seci, dar exacte și precise, care au fost numeroase în veacul al III-lea.

Astfel sunt: 1). *Efemeridele* expediției lui Alexandru (Βασιλικοὶ Ἐφημερίδες), note oficiale al campaniei, redactate de toi tovarăși al regelui Macēdoniei, *Eumene din Cardia* și *Diodot* din Erythrea. Diodot, de altfel, e necunoscut. Cât privește pe Eumene, e generalul, amicul lui Perdicas și inimicul lui Antigon, care l-a și omorât în 315; 2). *Etapele lui Alexandru de Beton* și *Diognete*; 3). *Etapele din Asia* de *Amyntas*, care par a fi avut acelaș caracter; 4). *Chronologia* de *Sosibios* (Χρόνων ἀναγραφί) aveă un interes mai general (*Fragm. Hist. Gr., II 625*).

Sosibios din Laconia eră contimporan cu Ptolomeu Philadelful. În „Cronologia” sa, a notat un număr de date interesante, pe care le fixă mai ales cu privire la lista regilor Spartei.

5). Tot în acest grup trebuie pusă o operă însemnată, *Cronografiile* (Περὶ χρονογραφιῶν) marelui geograf *Eratosthene*, asupra căruia vom reveni.

Alături de operele de erudiție, trebuiesc puse cronicile, ca *Cronica din Samos* a istoricului *Duris* sau cea din *Rhodos*, scrisă de un oarecare *Zenon*; cea a *Pallenei* și a *Miletului* de *Heegesippos*, a *Megarei* de *Hereos*, a *Erythreei* de *Apollodor*, a *Argosului* de *Dinios*. Din toate acestea, n’a rămas aproape nici o urmă.

Din acest grup însă de cronici locale, o mențiune specială trebuie făcută mai ales de *Atthidele* sau *Cronicile Atheniene*, care țin de vechea tradiție a lui Hellanicos

și a logografilor. Cunoaștem și numele a șase autori ai acestor Atthide din veacul al III-lea și al IV-lea. Cei mai celebri sunt *Androtion*, *Philochoros* și *Istros*, foarte adesea ori citați de cei vechi (*Fragmenta Historica Graec.*, I, p. LXXXI—XCI și 371 sqq.)

Nu se știe, sigur dacă Androtion este sau nu contemporan al lui Demostene. Din cartea lui, avem vreo 60 de citațiuni. Din ele, se vede că dânsul a povestit istoria Atenei de la origini până în veacul al IV-lea. În cartea lui, dădeă probabil și lista archonților. Spiritul critic nu-i lipsiă.

Philochoros e cel mai celebru din autorii Atthidelor și cel mai adesea citat. De la el avem mai mult de 200 de citațiuni. El eră un μάντις και ιεροσκόπος (după Suidas și Dionisiu din Halicarnas) pe la 306, adică un augur sau preot. Scrierile sale erau numeroase și variate. Intre altele, sunt o culegere de *Inscripțiuni attice* și vieți de poeți și, mai ales, *Atthida* sau *Istoria attică*, în 18 cărți. De la un augur, nu se putea aștepta un spirit critic. Totuși găsim, că el a dat atenție specială cronologiei și a făcut cercetări întinse, conștiincioase și minuțioase.

Istros, născut la Paphos, a fost elev al lui Callimah. Printre operele sale, unele erau polemici istorice împotriva contemporanului său, *Timeu*. Istoria sa attică, care cuprindeă 16 cărți, nu eră decât o compilație.

O mențiune cu totul specială trebuie făcută celor doi preoți, unui chaldean, altul egiptean, *Berosiu* și *Manethon*, cari au scris în grecește, la sfârșitul veacului al IV-lea, cel dintâiu o *cronică chaldeană* (χαλδαϊκά), celălalt o *cronică egipteană* (Αἰγυπτιακά), în trei cărți (*Fragm. Hist. Graec.*, II, 495—616). Berosiu, după scriitorii Syncellos și Tatian, a fost preotul lui Bel și contemporan al lui Alexandru.

Preotul Manethon din Sebennyta a trăit sub cei doi dintâi Ptolomei.

Berosiu și Manethon au întreprins să scrie în grecește tradițiile țărilor lor. Din operele lor, ne-au rămas fragmente foarte însemnate, conservate însă de scriitori mai recentți, ca *Josef*, *Atheneu*, *Clement din Alexandria* și *Eusebiu*.

Ernest Havet (*Mémoire sur la date des écrits qui*

portent les noms de Berosé et de Manéthon, Paris, Hachette, 1873), a arătat că scrierile acestea sunt apocrife. El le socotește ca opere ale unor orientali hellenizați din veacul al II-lea. Oricum ar fi, ele sunt foarte necesare celor ce se interesează de istoria orientului. Mai ales scrierea lui Manéthon e indispensabilă istoricului Egiptului.

Al III-lea grup.

Un al treilea grup îl alcătuiește genul biografiei, care privește mai ales istoria literară și artistică. Unele scrieri însă sunt relative la istoria politică. Unul din cei dintâi discipoli ai lui Epicur, *Idomeneu din Lampsaca*, a scris o *operă despre demagogi* (Περὶ δημαγωγῶν), care pare a fi izvorul original al unora din știrile conținute în *Viețile celor 10 oratori* ale lui Pseudo-Plutarh (*Fragm. Hist. Graec.*, II, 489—494),

Un filozof peripatician a scris un tablou sumar al civilizațiunii grecești, sub titlul *Viața Greciei* (Βίος Ἑλλάδος). Această operă, în trei cărți, e lăudată de cei vechi. În ea, se găsește descripția moravurilor grecești, mai ales. *Dicearchos* a compus deasemenea o operă despre *legile Spartei*, care eră foarte gustată de Spartiați. Suidas ne spune, că în fiecare an ei ordonau o lectură publică din această carte.

Să se consulte B. Lavagnini, *L'Attica e la Beotia ellenistiche in una periegesi del sec. VII* în revista *Atene e Roma* 1922, 126—133. Traducerea în italienește a 3 fragmente din sec. III, atribuite odinoarea lui Dicearchos, iar astăzi lui Heraclide criticul asupra Aticei, Beoției, Pelion și Tesalia).

Al IV-lea grup.—Istoria generală.

Numărul istoricilor dela sfârșitul secolului al IV-lea până la Polybiu e însemnat. Unul din cei mai buni este *Aristobulos*, care a făcut parte din expediția lui Alexandru. El a scris operă sa după moartea lui Alexandru. Eră un spirit sobru, inimic al miraculosului și al teatralului, dispus a preferă în lucrurile cele mai extraordinare, explicațiunile cele mai simple.

(Vezi J. Meunier, *Les sources de la monographie d'Arrien sur l'Inde* în *Musée Belge*, revue de philologie classique, 1922, p.5-24).

Un alt istoric, *Chares din Mitilena*, a fost șambelanul lui Alexandru (*C. Mueller Fragm.*, p. 114—120). Situația sa îi permise să cunoască bine istoria privată a regelui și viața interioară a curții regale. Opera sa eră în 8 cărți.

Onesicritos din Astypalea sau din Egina eră un filozof, discipol al lui Diogen. El a făcut parte din expediția lui Alexandru în Indii și ar fi fost însărcinat cu interogarea brahmanilor. Scrierea sa, din care nu ne-a rămas decât fragmente neînsemnate, treceă drept a unui om de spirit, nesperios ca istoric (*C. Mueller Fragm.*, p. 47—57).

Callisthene din Olint, nepot și discipol al lui Aristot, eră istoric de profesiune și filozof. A compus o carte intitulată *Hellenicele*, din care ne-a rămas câteva fragmente (*C. Mueller Fragm.*, p. 1—32). El făceă parte din expediția lui Alexandru, dar s'a amestecat în grupul opozanților. Incepuse să scrie o istorie a lui Alexandru, când muri. Felul său de a scrie eră lingușitor și al unui retor, deși eră de un caracter întregu.

P. Corson, *Das angebliche Werk des Olynthiers Callisthenes über Alexander den Grossen* în revista *Philologus* LXXXIV, 1—57.

W. K. Prentice, *Callisthenes, the original historian of Alexander* în *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 1923, p. 74—85. Acest autor susține, că opera lui Callisthene nu este numai izvorul, dar baza pozitivă a tuturor scrierilor, inspirate de Alexandru.

E. Wiel, *Kallisthenes' Hellenika* teză, Würtzburg, 1914.

S. Witkowski, *De Callisthenes Historiae graecae tempore* în revista *Eos*, XXVI, p. 71—72. Data scrierii sale este anterioara tratatului între Atena și Teba de la 339.

În sfârșit, să cităm trei alți istorici ai lui Alexandru:

1. *Clitarh*, din care ne-a rămas vre-o 30 fragmente (*C. Mueller Fragm.*, p. 74—85).

R. B. Steele, *Clitarchus* în *American Journal of Philologie* 1921, p. 40—57.

2. *Anaximene din Lampsac* (*C. Mueller Fragm.*, p. 33—39).

(Vezi F. Jacoby, *Die Alexandergeschichte des Anaximenes* în *Hermes* 1923, p. 457.

G. Matthieu, *Deux manuscrits méconnus de la Rhétorique*

à Alexandre, în *Revue de Philologie, d'histoire et de littérature anciennes*, 1923, 58—64.

P. Weldland, *Zu Anaximenes Rhetorik* în *Hermes*, 1916, p. 486—490).

3. *Hegesias*, care a a fost și retor.

Vezi L. Petrovicz, *De Hegesia Magneze rerum gestarum scriptore*, Cracovia, 1915, 15 p.)

Istoria Diadohilor sau a succesörilor lui Alexandru și a lui Pyrrhus, regele Epirului, e povestită de istorici cu talent și mai mic, ca *Cyneas* (*Fragm.*, II, p. 463), *Proxenos* (*Fragm.*, II, p. 461), *Nymphis* (*Fragm.*, III, p. 12), de la care ni s'a păstrat foarte puțin.

Hieronim din Cardia e mai celebru (*Fragm.* II, p. 450—461). El a murit centenar, după ce a servit mai mulți regi, prin mijlocul veacului al III-lea. El a compus *Istoria succesörilor lui Alexandru* și *Istoria epigonilor* (unde povestă și domnia lui Pyrrhus), cari par a fi fost izvorul principal al lui Diodor din Sicilia și Plutarh, pentru evenimentele din această perioadă. Ca scriitor, Dionisiu din Halicarnas îl declară ilisibil.

Vezi G. Mehnert, *De Duridi Samio et Hieronymo Diodori Siculi auctoribus eorumque arte et ratione*. Teză, Leipzig, 1921, 160 p.)

Istoria Italiei de la originii până la războiul punic a avut și ea scriitori, ca *Diocles*, *Philiinos*, *Sosylos*, *Chae-reos*, un oarecare *Xenofon*, *Alkinios*. Ceeace avem de la dânșii e neînsemnat.

Istoria Greciei propriu zisă și a Siciliei a fost povestită în opere însemnate. Principalii scriitori din acest grup, în afară de *Timeu*, despre care vom vorbi mai mult, sunt *Diylos*, *Demochares*, *Duris*, *Phylarchos*.

Diylos din Atena, autorul unei istorii a Greciei și Siciliei în 27 de cărți, a povestit evenimentele de la războiul sacru în 340 (unde ce opriă istoria lui Ephoros) și se întindea probabil până la domnia lui Cassandru (*Fragm.* II, 361).

Demochares, nepot al lui Demosthene, orator și el, a compus o istorie a Atenei contemporane (*Fragm.*, II, p. 445—449).

Duris din Samos (*Fragm.* II, p. 466—488), care trăia în aceiaș epocă, compusese între altele două mari

opere istorice: *Istoria Greciei și a Macedoniei* (Ἑλληνικά, Μακεδονικά), dela bătălia dela Leuctra, în 28 sau 30 de cărți, și *Istoria lui Agathocle* (numită deasemenea Λιβυκά), care completă restul; lui Dionisiu din Halicarnas nu-i plăcea stilul său. Dela dânsul, n'avem decât fragmente, care ne permit să vedem, că el condamnă pretinsa elocvență a discipolului lui Isocrate, și că în primul rând căută expresiunea exactă a realității.

Phylarchos trăiește pe la a doua jumătate a veacului al III-lea. Istoria sa în 28 cărți îmbrățișă cei 70 de ani, cari separă începutul domniei lui Pyrrhus și moartea lui Ptolomeu Evergetul (*Fragm.* I, p. 334—358 și IV, p. 645).

De la dânsul, ne-am rămas cam vreo 60 de fragmente, din care mai multe păstrate la Atheneu. Polybiu îl acuză de parțialitate și Dionisiu din Halicarnas blamează stilul său. Părerile lor ar fi prea severe. Din fragmentele păstrate, pare că Phylarchos a fost un istoric, care descria moravurile. El dădea atenție anecdotelor și altor amănunte, care plac.

T I M E U.

Cel mai însemnat și mai celebru din acest timp este *Timeu*, pe care îl cunoașteam mai bine (*Fragm.* I, p. 193—233). El s'a născut pe la mijlocul veacului al IV-lea și a trăit cam 100 de ani. Tatăl său, Andromachos, era un bogat și curajos Naxian, care, după distrugerea insulei Naxos de Dionisiu, a contribuit mult să aducă pe compatrioții săi la Tauromenium, cetate de curând fundată în Sicilia. Aici, s'a născut Timeu.

Tiranul Agathocles al Syracuzei îl gonî din patria sa. Timeu se duse la Atena, unde mai venise în tinerețe, ca să asculte lecțiile lui Philiscos, discipolul lui Isocrate, și rămase acolo 50 de ani fără întrerupere. În intervalul acesta, a scris cea mai mare parte din opera sa. La sfârșitul vieții sale, se întoarse în Sicilia, probabil la Syracuza, unde domniă Hieron II, și mai trăi acolo încă vreo zece ani. La moartea sa, isprăvise marele sale opere, care sunt: *Istoria Siciliei* (Σικελικά—Σικελικαὶ ἱστορίαι), care par a fi fost scrise în 45 cărți; apoi *Istoria lui Pyrrhus*, care

continuă pe cea dintâiu și se termină cu anul 264. Nu prea știm cum eră compusă prima. Probabil ea eră împărțită în mai multe părți destul de distincte. I-a parte trată geografia Italiei și Siciliei; II-a relațiunile Greciei cu Sicilia și Italia până la domnia lui Agathocles; III, istoria lui Pyrrhus dela moartea lui Agathocles (a. 289) până la începutul războiului punic (264).

Din această mare operă, nu ne-a rămas decât vreo 150 de fragmente. Polybiu a atacat pe Timeu foarte mult. El îl acuză de ignoranță, de superstiție, de parțialitate, de minciună. Judecata lui Polybiu e foarte serioasă, multe din argumente sale sunt convingătoare. Totuși el exagerează; face mai mult polemică, decât critică.

Timeu are merite multe. Cel mai mare este imensa sa erudiție. El a citit și consultat toate operele predecesorilor săi. Nu s'a mulțumit cu aceasta, ci a recurs chiar la documente originale și se laudă de aceasta. Polybiu îl bănuște în privința aceasta de oarecare șarlatanism; dar și aici exagerează.

În această imensă erudiție, Timeu aduce spiritul critic. El aveă de asemenea bunul simț și măsura: de pildă, nu exageră cifrele ca Ephoros.

Grija sa pentru cronologie eră celebră, în care încercă să pue o ordine. El e acela, care adoptă sistemul datelor după olympiade, cecece a adus un mare serviciu științei istorice. Totuși Timeu are defecte mari. Știința sa eră luată numai din cărți; apoi cade și el în păcatul retoricii, și în privința aceasta Polybiu, care e om de acțiune, are dreptate.

Timeu, povestind, nu face decât să blameze sau să laude cu multă căldură și câteodată cu o violență de termeni, indecentă și ridiculă. Discursurile, ce face să vorbească personagiile sale, sunt adevărate.

Cu toată retorica sa, Timeu nu-i lipsit de talent, și Cicerone laudă iscusința sa de a face fraze.

Timeu eră socotit în timpul lui Polybiu, ca cel dintâi dintre istorici. Aceasta ne arată marea decadență a istoriei în veacul al III-lea și însemnătatea revoluțiunii, încercată de Polybiu în veacul următor.

(Vezi, A. A. Delatte, *La chronologie pythagoricienne de Timée* în *Musée Belge*, 1920, p. 5—13.

A. Rostagni, *La vita e l'opera di Pitagora secondo Timeo* în *Atti della r. Accademia di scienze di Torino*, XLIX, p. 373—95.
 Acelaş, *La vicende della scuola pitagorica secondo Timeo*, *ibid*, p. 554—574).

P O L Y B I U.

- Ed fii* : 1. Bekker, Berlin, 1844, 2 vol.
 2. Dübner (Bibl. Didot), 1839 (1863), ed. nouă Th. Buettner-Wobst, ed. 2, t. Teubner, 1921, L+361 p.
 3. Dindorf (bibl. Teubner), 1866—1868; şi mai ales marea ediţie critică a lui
 4. Hulstsch, Berlin (Weidmann) 1867—1871, 4 vol., şi revizuirea ediţiei lui Dindorf, de Buettner-Wobst, 1882.
 5. *Polybii Historiarum liber XXX quoad fieri potuit restitutus*, ed. S. Koperberg, Teză, Amsterdam, 1919, 106 p.

Traduceri: franceză de F. Bouchot (Paris, 1847, 3 vol.);
 germană de Haukh şi Kraz. Stuttgart, 1858—1875;
 ed. III, Langenscheidt, 1914;
 engleză: *The Historiae with an engl. transl. by*
 W. R. Platon, London, 1922—1924.

Studii şi comentarii:

K. J. Beloch, *Polybios' Quellen im dritten Buche* în *Hermes*, 1915, p: 357—373.

E. Cavaignac, *Le texte de Polybe VI, 19 et la durée du service militaire à Rome* în *Revue de Philologie*, 1914, p. 76—180.

E. Ciaceri, *Il trattato di Cicerone De Republica e le teorie di Polibio sulla costituzione romana* în *Rendiconti della r. Accademia dei Lincei*, 1918, p. 236—249; 266—278; 303—315.

W. Fella, *Beiträge zur Entstehung des Polybianischen Geschichtswerkes*, Teză, München, 1921, 75 p.

H. Gidion, *Untersuchungen ueber das dritte Buch des Polybios*, Teză, Göttingen, 1920, 123 p.

M. Holleaux, *Polybe et de tremblement de terre de Rhodes*, în *Rev. Egyptologique* 1923, p. 480—498.

U. Kaurstedt, *Zwei Urkunden aus Polybios in Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen*, 1923, p. 93—100.

R. Laqueur, *Scipio Africanus und die Eroberung von Neukarthago* în *Hermes* 1921, p. 131—225.

G. Limberger, *Die Nominalbildung bei Polybios*, Stuttgart, 1923, 106 p.

În perioada alexandrină, lumea greacă mergea politiceşte spre o evidentă decadenţă. În locul ei, se ridică o altă societate, un alt stat politic, menit să cuceriască

lumea întreagă: Roma. Progresele ei trecură aproape neobservate de scriitorii greci. Veni însă un timp când ele, fiind prea evidente, atraseră luarea aminte a Grecilor. În veacul al II-lea, se ivi un om, care se ridică deasupra cenacelor contemporane, limbute și frivole, și care studiă noua putere mondială cu seriozitate. El eră însuși dotat cu o inteligență curioasă; eră practic, capabil de acțiune și de reflecțiune; eră pe deasupra un om politic, un om de stat, care aveă într'însul ceva roman. Acesta e Polybiu. Aparițiunea operei sale este foarte însemnată în istoria spiritului grec.

Polybiu eră fiul lui Lycortas, amicul și discipolul lui Philopoenen, și care fu strateg în liga ateiană, după moartea acestuia. El se născu la Megalopolis, între 210 și 205. E probabil, că a primit o educație literară și filozofică distinsă.

De timpuriu, a fost atras de viață practică și politică. Pe la 190, luă probabil parte pentru prima oară în expediția armatei, trimise de către Acheeni în ajutorul lui Eumenes, amenințat de Galați. În 183, după moartea lui Philopoemen, el avu onoarea de a aduce cenușa eroului, victima Mesemenilor. În 181, se duse cu tatăl său în Egipt, într'o ambasadă, pentru a încheia o alianță cu Ptolomeu Epiphane. În urmă, luă parte la toate acțiunile politice și militare a ligei acheene, în timpul luptei între Roma și Macedonia (171—168). La început, eră din partidul neutralității; în 169 însă, când liga se decise să se declare în favorea Romanilor, el fu numit hipparh, sub strategul Archon. În această calitate, el negociă cu generalii romani pentru trimiterea unui contingent, pe care de altfel, gășind diferite pretexte nu-l trimise.

În perioada care urmă, politica lui și a tatălui său este curat acheeană și prudentă. Ea eră politica partidului aristocratic, foarte combătută de Callicrates și de partidul democratic, cari căutau cu orice preț alianța romană, pentru a zdrobi pe inimicii din lăuntru.

După înfrângerea definitivă a lui Perseu în 168, Roma nu lipsi să răsplătiască zelul partizanilor săi, dându-le satisfacție în urile lor politice. Ea ceru ostateci. Callicrates desemnă o mie de Acheeni, aleși printre cei mai

nobili, cari fură trimiși la Roma. Polybiu făcă parte din ei. El aveă pe atunci 40 de ani. Sosì la Roma într'o epocă, pe care Cicerone o socotește drept cea mai frumoasă a Republicei: un moment de echilibru interior admirabil, de expansiune în afară, de fidelitate în vechile maxime, cu un început de eleganță și de rafinare. Polybiu a rămas entusiasmat. Aici, găsiă tot ce a căutat în zădar în Grecia: o aristocrație puternică și luminată, o bună organizație, simț practic și moral, spirit de disciplină, care măriă puterea.

La Roma, rămase 16 ani, unde i se permise să stea, grație amicitiei sale cu Fabius și cu Scipione, fiii lui Paul Emiliu.

În cartea sa, Polybiu ne povestește de origina acestei prietenii. El avu ocazie să le împrumute niște cărți. O amicitie serioasă se născu între dânsul și Fabius, la care se unì în curând și fratele acestuia mai mic, Scipione, căruia Polybiu îi deveni un fel de preceptor. Polybiu făcă oarecum parte din casa lui Fabius și Scipione. Astfel putu cunoaște toată aristocrația romană și fu inițiat în multe secrete.

În 150, obținù dreptul de a se întoarce în patrie cu ceilalți ostatici. El uză de acest drept, dar Roma îl atrăgea mereu. Se întoarse deci aici adeseori, fie ca să petreacă câtvă timp, fie ca să însoțiască pe Scipione în campaniile sale. El se află alături de el în 141 la luarea Cartaginei.

O revoltă greacă fiind pe punctul de a izbucni, el trimise sfaturi înțelepte compatrioților săi, cari totuși n'au ținut seamă de ele. După luarea Corintului, dânsul întrebuiță toată influența sa în favoarea lor, pe care o obținù. Din cauza aceasta, diferite orașe grecești îi ridicară o statuie.

Operele sale și le-a compus în a doua ședere a sa la Roma. Pentru ele, eră foarte bine preparat, fie prin experiența sa politică, fie prin călătoriile ce le întreprinsese în Egipt și Libia, în Spania, în Gallia până la Ocean.

A murit pe la 125, în vârstă de 82 de ani, căzând de pe un cal.

Primele sale opere sunt:

1. *Viața lui Philopoemen*, în 3 cărți;

Un tratat de tactică.

Cea dintâiu eră un fel de biografie apologetică sau un elogiu oratoric.

3. *Povestirea luării Numancei de Scipione* (133).

4. Se citează de dânsul de asemenea o operă geografică, care probabil eră un extras din marea sa operă istorică.

Titlul acestei din urmă eră *Ἱστορίαι (Istoriei)*, în care povestie evenimentele de la începutul primului războiu punic (264) până la luarea Corintului (146), cu care se sfârșește independența Greciei. Deci istoria sa eră o urmare a celei a lui Timeu, care se opriă la 264.

Ce l-a determinat pe Polybiu să-și scrie opera?

Mai întâiu, dorința de a vorbi de niște evenimente, care n'au fost povestite de altul. Istoria lui Timeu se opriă, în adevăr, la 264, iar cea a lui Aratos la 221. Apoi perioada ce-l interesează pe Polybiu, desemnează cea mai mare revoluție a antichității, supunerea lumii civilizate întregi sub Roma. În mai puțin de 53 de ani, cum zice însuși Polybiu, Roma face să treacă dominațiunea sa peste tot pământul locuit (221—168); în cei 22 următori, ea cucerește Grecia și distruge Cartagina (168—146).

Istoria își schimbă astfel natura: din particulară, ea devine generală sau universală, de care Polybiu are deplină conștiință; cum ne arată el însuși în introducere.

Opera lui Polybiu nu ni s'a transmis intactă. Primele 5 cărți sunt complete: ele merg până la bătălia de la Cannae. Cele 13 următoare (VI—XVIII) conțin lungi extracte textuale, ce ni-au fost păstrate de manuscrise speciale. Pentru cele 22 din urmă, n'avem decât fragmente de importanță și întindere foarte inegală, dintre care cele mai însemnate provin dintr'o compilație, făcută în veacul al X-lea de către Constantin Porfirogenitul.

Polybiu, spre deosebire de predecesorii și contemporanii săi, a voit să facă o istorie *pragmatică*, adică bazată pe cunoștința precisă și aproape tehnică a chestiunilor politice și războinice. El voește să fie util oamenilor de stat, aducându-le o învățatură pozitivă, pragmatică,

un fel de tratat al afacerilor politice, un tratat de acțiune, bazat pe analiza precisă și competență a faptelor.

El nu ține să placă cititorului prin retorică, prin curiozitate savantă, prin imaginație romantică. Arată actele politice, pe care vrea să le explice, în mod științific. Puțin îl importă, dacă unii cetitori îl vor găsi sever și monoton. El nu tinde, decât să aibă numai aprobațiunea spiritelor serioase, care caută în istorie lecțiuni practice și efective.

Pentru cea mai mare parte dintre oameni, istoria e înainte de toate o știință de cabinet sau de bibliotecă. Istoricii celebri nu cunosc, decât cu aproximație locurile, de care vorbesc și n'au decât idei puerile despre politică și despre războiu, de care umplu totuși operele lor.

Știința istoriei—după Polybiu—comportă trei cunoștințe: 1. cunoștința cărților; 2. cunoștința locurilor și 3. cunoștința afacerilor.

Și totuși cei ce scriu istoria, n'au decât pe cea dintâiu, ceea ce e suficient publicului. De aceea Timeu, cu acest singur merit, trece drept un mare istoric.

Acest fel de a scrie istorie, după cum se vede, nu mulțumește pe Polybiu. El cere pe lângă erudiția, luată din cărți, cunoștința locurilor și a afacerilor publice. Rolul dar, trebuie intervetit. Teoria lui e foarte originală în plin alexandrinism. Și în adevăr, Polybiu aduce în lucrarea sa o cunoștință adâncă a afacerilor politice și militare, pe lângă o întinsă erudiție. Cartea sa ne arată, în adevăr, că a citit pe predecesorii săi. El se servește de ei, dar îi judecă. Critica sa e independentă și întotdeauna de bun simț. Scuză adesea erorile, care provin dintr'o ignoranță inevitabilă, dar nu iartă frivolitățile, care cred să înlocuiască prin retorică chestiunea, care reclamă o explicare serioasă.

Erudiția lui Polybiu nu se mărginește numai la cărțile literare, ci atacă și documentele de primul rang. El a cules, când a putut, informațiuni orale din gura principalilor autori, cum sunt Philopoemen și Scipione. A consultat apoi numeroase archive și citează adesea documente în extenso, de pildă, când enumeră după o tabelă în bronz

forțele lui Hannibal. În cercetarea lor, aduce un spirit critic din cele mai bune.

Polybiu are calitatea de a fi imparțial și are conștiință adâncă de datoriile unui istoric. El are filozofia sa istorică, care însă nu e legată de nici un sistem.

În ochii săi, utilitatea fundamentală a istoriei stă în descoperirea cauzelor, care leagă evenimentele unele de altele. Dacă faptele istorice erau efectul unei voințe capricioase sau a unei întâmplări, cunoștința trecutului n'ar fi de folos. Faptele istorice sunt legate între ele prin raporturi de cauză la efect, care au o valoare permanentă și care interesează viitorul cași trecutul. Totuși nu trebuie confundată cauza unui eveniment cu ceace e ocaziunea, pretextul sau mai simplu, origina lui, cum fac mulți istorici. În ocaziune, pretext, origine, nu există decât o coincidență puțin instructivă. Din potrivă, cauza e legată de efect printr'o lege riguroasă. De câte ori cauza există, efectul urmează în mod necesar. În acest caz, ceace e adevărat pentru trecut, e și pentru viitor. Iată de ce omul de stat trebuie să cunoască adevăratele cauze ale faptelor trecutului, și de ce prima datorie a istoricului e de a le descoperi: suprimați cercetarea cauzelor și istoria nu va mai fi decât o operă de artă sau un amuzament. Ea nu va mai fi instructivă. În aceste idei, se regăsește tradiția lui Thucydide.

Cauzele acestea, necesare și permanente, nu trebuiesc căutate nici în voința zeilor, nici în destin. Polybiu nu examinează deci cauzele transcendente, ci pe cele imediat abordabile metodei științifice. Cauzele acestea sunt particulare și generale.

El admite o evoluție inflexibilă în viața popoarelor. Roma însăși nu va scăpa de această. Ea e înfloritoare astăzi, zicea el, dar germenii morții lucrează și va veni o zi, când ei o vor doborî. Se poate însă face un reproș lui Polybiu în privința aceasta. El atribue legilor sale, prea simple dealtfel, o rigoare prea mecanică și nu ține în destul seamă de complexitatea lucrurilor și de varietatea împrejurărilor. Nu-i mai puțin adevărat, că în totalitate el are mai totdeauna dreptate.

Polybiu, scriind istoria sa, n'a căutat să facă o operă

de artă. De aici vin criticele ce i s'au adus, de pildă, în antichitate, de un Dionisiu din Halicarnas, căruia nu-i plăcea stilul său, ori de unii moderni, ca Fenelon. Alții, ca Bossuet și Montesquieu, s'au inspirat mult din opera sa. Polybiu e un spirit de elită, serios, dar nu-i artist.

Aceasta însă nu-i ridică meritul de a fi cel mai mare istoric din perioada aceasta și un izvor unic, serios, științific pentru timpurile ultimilor licăriri de independență a Greciei, pentru războaiele de mărire ale Romei și mai ales pentru războaiele punice.

După dânsul, istoria decade. Cei ce s'au încercat s'o cultive sunt foarte sterili. Până la Diodor din Sicilia și Nicolae din Damasc, cari aparțin timpurilor lui August, nu întâlnim decât polygrafi și mythografi. Menționăm pe *Apollodor din Atena*, care e mai mult mythograf decât istoric (*Fragm. Hist. Graec.*, I, p. 428—469). E autorul mai multor scrieri, dintre care o cronică în versuri. Ea povestește evenimentele de la războiul Troiei până la epoca contemporană. O altă operă a sa eră *Istoria Zeilor* (*Περὶ Θεῶν*) în 24 de cărți, care constituia un imens repertoriu conținând păreri, emise asupra zeilor de către filozofi.

Un scriitor mai însemnat e și *Alexandru din Milet*, supranumit *Polyhistor*, adică eruditul, celebru mai mult prin numărul decât prin calitatea operelor sale. El veni la Roma ca prizonier în timpul lui Sylla; fu sclav pedagog la Lentulus, care îl liberă și rămase în Italia, unde și murî destul de bătrân, într'un incendiu.

Cunoaștem titlurile și posedăm câteva fragmente ale unora din operele sale. Ele erau monografiile historico-geografice, mai toate compilațiuni (*Fr. Hist. Gr.* III, 206-244).

Mai mult îi plăcea istoria popoarelor orientale, căroro le-a consacrat multe monografii, între care una *despre Evrei* (*Περὶ Ἰουδαίων*). Din ele, ne-au rămas vreo 20 de fragmente, conservate de Eusebiu și de Clement din Alexandria. Aceste fragmente au interes prin acea că menționează lucruri anterioare, care au servit lui Polyhistor în compilațiunile sale.

(Vezi F. Atenstaedt, *Zwei Quellen des sogennanten Plutarch De fluviis* în *Hermes*, 1922, 219—246 (Polyhistor și Xenocrate).

DIODOR DIN SICILIA.

Trei ediții ale lui Dindorf: cea dintre 1828—1833, zisă ed. major, Lpz., 5 vol. 8°; cea a bibl. Didot, augmentată cu noi fragmente, de C. Müller, Paris, 1842; cea a Bibl. Teubner, 5 vol., Lpz. 1867; noua ediție în aceeași bibl. Teubner, de Fr. Vogel, începută în 1893.

Traducere franceză: ale lui Miot de Milito, Paris, 1834; de Hoefel, Paris, 1846.

Studii și comentarii:

V. Costanzi, *Note critiche* în *Revista di Filologia e d'istruzione classica* 1920, 343—353.

R. Laqueur, *Didors Bericht die Schlacht an der Allia* în *Philologische Wochehschrift*, 1921, p. 861—863.

G. Mehnert, *De Duride Samio et Hieronymo Cardiano Diodori Siculi auctoribus eorumque arte et ratione*. Teză, Leipzig, 1921, 160 p.

E. Meyer, *König Sesonchosis als Begründer der Kriegerkaste bei Diodor* în *Zeitschrift für aegyptische Sprache* 1914, p. 136.

K. Uhlemann, *Untersuchungen über die Quellen die Geschichte Philipps von Makedonien und des heiligen Kriegs im 16 Buche Diodors*. Teză, Strassburg, 1913, 119 p.

Diodor s'a născut pe la anul 90 la Agyrium, în Sicilia. Grec de origină, a învățat de timpuriu limba latină. Pentru a-și compune opera sa, îi trebuia o pregătire deosebită. În acest scop, a întreprins lungi și penibile călătorii prin Asia, Europa și Egipt, după cum ne arată el însuși. Cunoștea Roma foarte bine, de oarece a stat în ea mult timp și în mai multe rânduri. Aici, a găsit resursele necesare scrierii mării sale opere, care i-a luat 30 de ani de muncă. Ea pare a fi fost terminată pe la începutul domniei lui August.

Titlul autentic al operei e: *Biblioteca Istorică* (Ἱστοριῶν Βιβλιοθήκη).

Diodor și-a propus, să scrie o istorie sintetică într'o formă clară; să strângă la oaltă povestirile faptelor, pe care contemporanii săi erau obligați să le caute în diferite opere.

Interprinderea aceasta o mai încercaseră și alții, ca Ephoros și Polybiu; totuși a sa trebuia să aibă o întindere mai mare, căci avea să cuprindă toate secolele, de la originile cele mai fabuloase, până în timpul său,

toate popoarele, atât pe Greci și pe Romani, cât și pe barbari; să trateze atât istoria, geografia, istoria instituțiilor, cât și moravurile, artele și literele. Ea alcătuiă un fel de enciclopedie istorică.

Diodor urmează un sistem cronologic, adoptând însă perioade lungi, în care expune una după altă diferitele serii de evenimente paralele. Iată cum realizează aceasta.

El însuși ne dă, în prefața sa, un fel de tablou sumar al bibliotecii sale. Ea eră împărțită în 40 de cărți și cuprindeă o perioadă de 1138 de ani. Cărțile acestea alcătuiău 3 grupuri.

I. Perioada mitică, anterioară războiului Troiei: 6 cărți, dintre care trei tratau istoria primitivă a barbarilor și trei pe cea a Greciei. 1) Egiptul; 2) Asiria, Chaldeea, Media, India, Scythia, Arabia, Insulele Oceanului; 3) Ethiopia, Popoarele Africei, Amazoanele, Atlantele, Genealogia zeilor, eșiți din Uranos; 4) Mitologia greacă; 5) Istoria primitivă a Insulelor: ale Mediteranei, ale Oceanului, Britania, Celtibererele, Ligurele, Tyrenienele; insulele Oceanului Indian, insulele Egeei, printre care Creta cu legendele ei; 6) Sfârșitul mitologiei grecești.

Din aceste 6 cărți, nu ni s'au păstrat, decât cele 5 dintâiu și câtevă fragmente ale celei de a șasea.

II-lea grup, de la războiul Troiei până la Alexandru cel Mare. Mai întâiu, 4 aproape în întregime pierdute; 7) de la războiul Troiei până la începutul Olimpiadelor (1183—776 a Chr.); 8) întemeerea Romei, colonizarea greacă. războaiele Meseniei, etc.; 9) urmarea războaielor Romei, Solon, Înțelepții, Cresus, Cyrus, Pisistrate; 10) ultimii regi ai Romei, Pythagora, sfârșitul lui Cyrus și Cambyse, fiii lui Pisistrate, primul războiu medic.

Urmează apoi 7 cărți, care se păstrează în întregime și care cuprind istoria între 480—323, adică: 11) 480—451, al doilea războiu medic; Grecia, Persia, Egiptul, Sicilia; 12) 450—416: desvoltarea Atenei sub Pericle; urmarea istoria Siciliei și a Mării-Grecii, Charondas, decemvirii la Roma și tabla celor 12 legi; prima parte a războiului Peloponesiac; 13) 415—405: sfârșitul războiului Peloponesiac; războiul Cartaginezilor în Sicilia; 14) 404—387: cei 30 de tirani la Atena și răsturnarea lor,

Dionisiu din Sicilia, expediția lui Cyrus cel Tânăr și retragerea celor 10.000; Grecia în Asia Mică, Dionisiu și Cartaginezii; războiul din Beoția, Agesilas, năvălirea Galilor în Italia. 15) 386—360: Evagoras și Persia, curtea lui Dionisiu la Siracuză și sfârșitul domniei sale, succesele Tebanilor, revolta în Egipt, afacerile Thesaliei și Macedoniei. 16) 360—336: domnia lui Filip al Macedoniei și faptele întâmplute în urma politicii sale; expediția lui Timoleon în Sicilia. 17) 335—323: Alexandru și timpul său.

Cele 23 din urmă cărți îmbrățișau $2\frac{1}{2}$, de la moartea lui Alexandru până la începutul expediției lui Cesar contra Galilor. Din această scriere, nu mai posedăm decât cărțile XVIII, XIX, XX, care merg până 302 începând dela 323, conținând istoria completă a succesorilor lui Alexandru, pe cea a lui Agatocle și urmarea războaelor din Samnium. Celelalte 20 de cărți sunt pierdute, excepând un număr oarecare.

Din cele 40 de cărți, n'au mai rămas decât 15.

Opera această vastă inspiră admirație pentru munca colosală ce a fost cheltuită pentru compunerea ei. Diodor a consultat o mulțime de izvoare, care dispăreau zilnic încă din epoca lui. Apariția lucrării sale a contribuit poate și ea la aceasta. Ea i-a făcut un mare renume, care a supraviețuit până și în timpurile moderne. Diodor a fost și criticat și admirat încă din epoca Renașterii. Știința istorică progresând, și-a dat seamă de adevăratele condițiuni ale muncii istorice și s'a arătat severă față de Diodor.

O întreprindere ca cea a lui Diodor, oferă dificultăți de mai multe feluri, pe care el nu pare să le fi bănuțit măcar și pe care, în orice caz, n'a știut să le înlătore. Prima eră cronologia. El nu pare să fi avut vre-o practică rațională a calculului timpului; a crezut că eră suficient să profite de lucrările predecesorilor. Pentru întreaga primă parte și chiar și pentru a doua a istoriei sale, s'a servit de cronica lui Apollodor. Totuși, în afară de el, a adoptat felul de a socoti timpul al fiecărui autor, pe măsură ce-i compilă, deși unii socotiau pe ani șolari, alții pe anotimpuri, alții pe olimpiade, alții, în sfârșit, pe ani attici. Diodor adoptă sistemele lor, fără să facă o

lucrare de concordanță. De aici, a rezultat o mare incurcatură. Apoi a voit să suprapue cronologia romană la cronologia greacă, fără a-și da seamă de obscuritățile primei și fără să observe, că anul grec nu coincide cu anul roman.

O alta dificultate e mai gravă. Spiritul critic în cercetarea și alegerea izvoarelor i-a lipsit lui Diodor, care nu-i un autor științific.

Pentru fiecare parte din expunerea sa, el urmează un autor principal, pe care nu-l numește, dar care se poate de obicei recunoaște. El îl alege adesea, mai puțin pentru renumele său de veracitate, cât pentru unele caractere ale povestirii sale: lui îi plac multiplicitatea amănuntelor, varietatea, tablourile elocvente. Pentru aceasta, neglijează să se servească de istorici științifici, serioși, ca Thucydide și Xenofon, și preferă să consulte pe Ephoros, pentru că acesta simplifică povestirea predecessorilor săi și pentru că spiritul său conveniă mai bine celui al lui Diodor.

Principalele sale izvoare par ar fi: pentru istoria primitivă a Egiptului, Hecateu din Abdera, Ctesias pentru Persia, Dionisiu Cyclograful pentru perioada mitologică a Greciei; pentru istoria Greciei până la Alexandru, Herodot, Ephoros, Theopompos, Anaximene din Lampsac, Callisthene. Pentru cea a lui Alexandru, Clitarh; pentru perioada Diadohilor, Duris din Samos. Istoria Siciliei, de care ne vorbește îndelung, e scrisă după Philistos și Timu. Pentru Roma, utilizează pe Menodot din Perinth și Sosylos din Ilium, pe Polybiu și Posidonios.

Metoda sa eră simplă: sau rezumă, sau copiază izvoarele sale. El n'a căutat să le controleze prin cercetarea monumentelor, arhivelor, inscripțiunilor. De la un capăt la altul, biblioteka sa nu e numai o opera de a doua mână, dar o serie de extracte, aranjate mai mult sau mai puțin bine.

Nu-i însă mai puțin adevărat, că această lipsă de originalitate, îi dă o oarecare valoare specială: cea de a ne fi păstrat o parte din originalul pierdut.

La dânsul, nu trebuie să căutăm a găsi un spirit critic, un spirit de analiză, vederi înalte de istorie. El n'are vederi generale, care singure i-ar fi permis de a consti-

tui în istoria universală grupuri de fapte, adevărat omogene. El n'are o idee precisă despre progresul, sau decadența popoarelor, de cauzele ce au pus în contact pe unele cu altele, de împrumuturile, ce și le-au făcut reciproc, în sfârșit, de mersul civilizațiunii. Puterea umană, adică faptele dominante din istoria contemporană, pe dânsul nu par să-l fi izbit. El n'are o filozofie istorică. Totuși vede pretutindeni acțiunea providenței. De altfel, nu e nici om de stat, nici om, care cunoaște lucrurile militare.

Și chiar în chestiunile literare, nu e perfect orientat. De pildă, nu cunoaște pe Euripide, iar și pe Eschil îl menționează pentru fratele său. Are însă un mare merit ca scriitor: e clar, deși limba sa e fără culoare. Diodor din Sicilia cu toate acestea e un izvor foarte însemnat, de care nici un istoric nu se poate lipsi. Trebuie însă cercetat cu spirit critic.

DIONISIU DIN HALICARNAS.

Ediții: *Istoria Romană* a fost publicată separat de A. Kiessling în Biblioteca Teubner, Leipzig, 1860—70. O nouă ediție a lui Jacoby, începută în 1889, în aceeaș colecție.

Studii și comentarii:

A. Brinkmann, *Zu Dionysios Brief an Pompeius und Demetrios „peri Hermineias“*, în *Rheinisches Museum*, 1914, 255-266.

E. Bux, *Das Probouleuma bei Dionysios, ein Beitrag zur Geschichte der römischen Historiographie des ersten vorschristlichen Jahrhunderts*. Teză. Leipzig 1915.

K. Fuhr, *Zu Dionysios, Röm. Altert.* VIII, 26, 1, în *Berliner Philog. Wochenschrift*, 1915, p. 797.

Dionisiu, fiul unui oarecare Alexandru, s'a născut la Halicarnas. El veni la Roma pe la 30, după sfârșitul războaielor civile, și pare a fi rămas acolo toată viața sa. Probabil, tânăr încă în acest timp, el învăță limba latină și își întinse cunoștințele în toate domeniile. Pe la anul 8 a. Chr., el scriă prefața operei sale, *Istoria primitivă a Romei*, și felul cum se exprimă arată în destul, că eră atașat noiei sale patrii. Și aveă motive pentru aceasta.

Fiind foarte muncitor, găsiă resurse abundente și prețioase pentru a-și compune marea sa istorie, care fu opera sa de predilecție.

El trăia într'un cerc foarte cult, compus din câțiva Greci savanți și literați, profesori de retorică sau simpli amatori, ca Cecilius, Zenon, care poate că l-a pus în relațiuni cu Cn. Pompeius, Demetrius, căruia i-a dedicat *Tratatul său de Imitație, Ammaeus*, mai ales, primul său protector, spirit deschis și curios, care se interesă de toate chestiunile literare; apoi câțiva Romani de condiție mijlocie, ca Cn. Pompeiu, probabil un libert al marelui Pompeiu, în sfârșit, mai mulți membri ai aristocrației, ca Rufus Melitius, Q. Aelius Tubero, istoricul, etc.

Nu se știe dacă Dionisiu a ținut școală de retorică; dădea însă unora lecții zilnice, cum eră fiul lui Rufus Melitius, cu care citia pe scriitorii greci, poeți sau prozatori.

În cercul său de intelectual, se discutau chestiuni de literatură. Dionisiu, fiind foarte citit și erudit și având gustul just și calități critice, eră foarte ascultat. Probabil că multe din scrierile sale s'au născut din aceste conversațiuni. Unele sunt niște consultațiuni literare, adresate unor amici absenți, altele niște explicațiuni despre un subiect desbătut, despre care nu se ajunsese la o soluție; un mic număr numai e consacrat unor tratate speciale. Toate au interes, mai ales că ne arată viața intelectuală a acestei mici societăți erudite, cam pedante și bătăioase, care constituie de altfel o latură a marii societăți romane din acest timp.

Evenimentele mari ale lumii mișcau în chip mediocru pe acești mici profesori greci. Ei trăiau în afară de viața reală, în cărțile lor; tuturor le lipsia lărgimea de idei, libertatea de spirit, facultatea de a judecă valoarea reală a lucrurilor, care nu se capătă, decât printr'o largă experiență a omenirii. Trăind cu trecutul, obicinuiți să comenteze textele și să le critice înaintea elevilor lor, ei se certau zilnic asupra chestiunilor de gust. O exagerație provocă o altă exagerație. Unii stimau foarte mult pe Platon, alții îl atacau, unii socotiau pe Thucydide ca un model de istorie, alții se scandalizau de subtilitatea sa. Și pentru aceasta, ei aduceau citațiuni peste citațiuni, pe care le luau din operele de erudiție, acumulate de gramaticii celor două-trei secole anterioare, căci membrii acestui cenaclu erau mari cititori ai unui mic număr de cărți, la care se mărgineă idealul lor.

Dionisiu, trăind într'un astfel de cerc, nu eră o natură destul de puternică și de personală, ca să influențeze adânc pe cei cu cari veniă în contact. Totuși el, în scrierile sale, a adus sinceritate, o moderație și o onestitate firească. Conservator și clasic prin temperament și prin educație, el nu atacă reputațiile dejă stabilite. Din nenorocire însă, n'a reușit întotdeauna să se detașeze de prejudecățile mediului pentru a studiă liber pe marii autori, cari nu corespundeau cu idealul lui.

De la dânsul, ne-au rămas scrieri de retorică, de critică și istorie literară și scrieri de istorie propriu zisă. Prima sa operă pare a fi cea intitulată *Studii asupra vechilor oratori* (Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων ὑπομνηματισμοί). În ea, studiază pe adevărați măștri ai istoriei antice, dintre cari alege șease ca modele. Dintre aceștia, trei alcătuiesc prima generație: Lysias, Isocrate, Iseu, și alți trei a doua: Demosthene, Hyperide, Eschine. Nu ni s'a păstrat, decât prima parte.

Cartea aceasta, ca și altele de critică literară ale lui Dionisiu, interesează și pe istorici, pentru amănunțele biografice, ce conține asupra marilor oratori și asupra timpului lor.

Printre celelalte opere, care interesează istoria, cităm: „*Asupra caracterului lui Thucydide*“ (Περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτῆρος), adresată lui Q. Aelius Tubero. Dionisiu din Halicarnas judecă foarte rău pe Thucydide, pe care nu-l înțelege. Tot despre Thucydide vorbește o scrisoare adresată lui Ammaeus.

Dar adevărata sa scriere istorică e intitulată „*Antichitatea Română*“ (Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία), *Istoria primitivă a Romei*.

Pătruns de însemnătatea sarcinei sale, Dionisiu, cu toate preocupările sale literare, a făcut cercetări serioase vreme de 21 de ani, de la 30—8 a erei noastre. El declară, că a citit și făcut extrase din analiștii romani cei mai reputați, Caton, Fabius, Valerius din Antium, Licinius Macer, Aelius și Gelius, Calpurnius, etc. Și în adevăr, el i-a urmat de aproape. În privința acestora, scrierea sa are o valoare documentară incontestabilă, căci ea ne-a păstrat, mai complet decât Titu Liviu, o mulțime de mărturii

prețioase, care reprezintă tradițiile romane, așa cum s'au conservat sau creat puțin câte puțin. Totuși, dacă în privința aceasta, Dionisiu a dat probă de exactitate, nu se poate zice acelaș lucru, cât privește judecata și spiritul său critic.

El ne povestește vechile fabule, fără să creadă în veracitatea lor, fără a fi însă capabil să ghicească cece ele conțin în realitate. El admite, că Romanii se coboară din vechii coloni greci, stabiliți în Latium, fără a face o cercetare personală în privința aceasta.

Chestiunile, privitoare la moravuri și la instituțiuni, clare și bine compuse de altfel, sunt fără profunzime și fără coeziune. El e lipsit de filozofia politică și de vederile originale, care trebuiau să se nască cu privire la o cercetare de felul acesta.

Cronologia sa se razămă pe un synchronism al consulilor Romei și al arhonților Atenei, cece prezintă mari dificultăți, pe care el nici nu le bănuiește măcar.

Dionisiu din Halicarnas n'are simțul exact al adevărului istoric, cu toate că e foarte onest și foarte conștiincios. El se mulțumește cu cercetări ușoare, care nu cer, decât lecturi multe. El s'a oprit numai la ele, fără să facă o sfortare personală, cum reclamă o adevărată operă istorică.

Opera sa nu-i, decât o defilare de evenimente, povestite în chip monoton. Cu toate acestea, pentru mulțimea de informațiuni ce ne dă, luate în mare parte din opere pierdute, Dionisiu din Halicarnas e un izvor de mare însemnătate pentru istoria Romanilor, în general, pentru a Grecilor, în particular.

Istoricii evrei în limba greacă.

La Alexandria, trăia o colonie evreiască numeroasă, activă, inteligentă, de multă vreme hellenizată. Ea numără în sânul ei savanți, literați, filosofi, dintre cari unii au lăsat nume strălucite în literatura din acest timp.

Printre ei, doi sunt mai însemnați: *Philon* și *Flavius Iosephus*.

PHILON DIN ALEXANDRIA.

Ediții și traducții:

Werke, in deutscher Uebersetzung (Schriften d. jüdisch-hellen. Lit. in d. Uebers.). Breslau, t. III von L. Cohn, 1917, 331 p. t. IV von J. Heinemann, 1923, 187 p.

Quae supersunt, vol. VI, ed. L. Cohn und S. Reiter, Berlin, 1915, LXXXI 222 p.

The biblical antiquities, transl. by M. R. James, London, 1917, 280 p.

Studii și comentarii:

J. Horowitz, *Die Entwicklung des alexandrinischen Judentums und Einfluss Philos.* Festchr. H. Cohen, 1913, p. 355—567.

H. A. Kennedy, *Philo's contribution to religion.* London, 1919, XI+245 p.

J. Treitel, *Philonische Studien*, hrsg. von M. Braun, Breslau, 1915, VI+130 p.

Philon se născu pe la anul 20 al erei noastre, dintr'o familie sacerdotală foarte însemnată din Alexandria. El primi din tinerețe o instrucție și o educație hellenică și hebraică din cele mai bune. Cunoscă pe marii scriitori ai Greciei, poeți și prozatori, preferând pe filozofi, mai ales pe Platon, care avu o adâncă influență asupra sa. In acelaș timp însă, studiu vechiul Testament. A trăit retras, ținând lecțiunile sale în templele orașului său, fiind foarte renumit printre ai săi pentru virtutea, știința și eloquența sa. Sub Caligula și apoi sub Claudiu, Evreii din Alexandria, rău văzuți de populația greacă și egipteană, au fost supuși persecuțiuni. S'a excitat împotriva lor mânia guvernatorului și fură măcelăriți, pentru a fi refuzat să introducă în sinagogile lor statuele împăraților. Philon interveni în favoarea coreligionarilor săi. Se duse în ambasadă la Roma, la Caligula și poate se mai întoarse acolo sub Claudiu. Reintors sănătos la Alexandria, pare a-și fi petrecut viața în liniște, studiind până la moartea sa.

Philon a scris numeroase opere, dintre care ni s'au păstrat un număr destul de mare. Ele fac parte din două categorii: I-a cuprinde tot ce este în legătură cu explicarea Pentateucului; II-a un oarecare număr de opere de propagandă sau de apologie și câteva tratate filozofice.

Din prima, făceau parte mai întâiu *Chestiunile și Solușiunile sale asupra Genesei și Exodului*, din care ne

mai rămân câteva fragmente, fie în grecește, fie în latinește; apoi *Comentariu alegoric al Genesei*, din care avem cea mai mare parte sub diferite titluri. Seria se completează prin *Expoziția Legii*. În ea, Philon, începe cu creațiunea lumii, apoi arată legea, realizată sub o formă vie de biografii lui Abraham, Isaac, Iacob, Iosef; în sfârșit, studiază decalogul și legile particulare, din care scoate o legislație religioasă, morală și politică.

Din al doilea grup, fac parte: *Moise*, păstrat în trei cărți, precum și mai multe tratate *despre umanitate*: pocăință, noblețe. Toate aceste scrieri se adreșau păgânilor, cari se simțiau atrași spre iudaism.

Mai cităm printre operele sale: *Apologia Evreilor*, din care Eusebiu a păstrat un fragment asupra *Essenienilor*.

Philon mai are două opere foarte interesante: una despre *Ambasada sa la Caligula* și alta despre *Flaccus*.

Scrierile sale filozofice ne interesând direct pe istorici, nu le mai menționăm.

FLAVIUS IOSEPHUS.

Ediții: 1. Dindorf (Bibl. Didot), Paris, 1845.

2. Cea mai bună ediție e cea a lui B. Niese, în 7 vol., 8°, Berlin, 1887—95, cu un aparat critic complet. Acelaș are o ediție minor, mai bogată decât cea mare, în coniectură și în corecțiune.

3. Naber, Bibl. Teubner, urmează aproape acelaș text; adnotația critică e mai abundentă, decât în mica ediție critică a lui Niese.

Studii și comentarii:

H. Clementz, *Judische Altertümer übers. und mit Einleit. und Anmerk. vers.* Berlin, 1923, 645+724 p.

J. M. Arvidson, *The language of Titus and Vespasianus on the destruction of Jerusalem.* Teză, Lund, 1916.

W. E. Barnes, *The testimony of Josephus to Jesus Christ.*, London, 1920, 22 p.

H. Bassfreund, *Alexander der Grosse und Josephus.* Teză. Giessen, 1921, 24 p.

B. Brune, *Flavius Josephus und seine Schriften in ihrem Verhältnis zum Judentum zur griech.-röm. Welt und zum Christentum.* Gütersloh, 1913, 308 p.

A. Goethals, *Le Pseudo-Josèphe* (Antiquités XVIII, 63—84), în *Mélanges d'histoire du christianisme*, IV, Paris, 1914, 49 p.

L. Hoefeli, *Samaria und Persia bei Flavius Josephus*, în *Biblische Studien*, XVIII, Freiburg i Br., 1913, X+120 p.

Acelaș, *Caesarea am Meer, Topographie nach Josephus und Apostelgeschichte*, Muenster, 1923, 76 p.

Fr. Hauptvogel, *Welche Handschriften sind für eine Ausgabe der lateinischen Uebersetzung der Archæologia der Josephus besonders vervoll?* Progr. gymn. Prag.-Kleinseite, 1913, 518 p.

F. Jacoby, *Jesus bei Iosephus (Ant.-Jud.)* XVIII, 63—64, in *Hermes*, 1916, p. 159—160.

S. Klein, *Hebräische Ortsnamen bei Josephus*, in *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft der Juden*, LIX, 1915, No. 7.

Kohl-Watzinger, *Antike Synagogen in Galilæa* (după Iosef Flavius). Leipzig, 1916, 231 p.

R. Laqueur, *Der jüdische Historiker Josephus*, Giesen, 1920, VIII+290 p.

S. Reinach, *Une nouvelle théorie sur le témoignage de Joseph*, în *Revue archéologique*, 1921 nov.-dèc.

A. I. Slijpen, *Flavii Joshepi locus qui est de Jesu Christo*, în *Mnemosine* (Batavia), XLII, 96--100.

W. Weber, *Josephus und Vespasianus. Untersuchungen zu dem Jüdischen Krieg des Flavius Josephus*. Berlin, 1921, VIII+287 p.

Intinderea iudaismului prin lumea greco-romană reclamă o lucrare de informațiune generală asupra Evreilor, care nu se scrisese încă. Se găseau Evrei în toate punctele imperiului, organizați în comunități, cari păstrau legile lor, moravurile lor, religia lor și desfășurau multă activitate în diferite ramuri comerciale și industriale.

Lumea cultă eră doritoare să afle despre dânșii cum erau și cine erau, de unde veniau, cum au trăit până atunci. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât sub domnia lui Neron izbucni un războiu în Judeea, care puneă în actualitate chestiunea aceasta. Se mai adăose la aceasta faptul, că generalul care începuse războiul contra Evreilor, Vespasian, devenise împărat și că sub fiul și urmașul său, Titus, fusese cucerit Ierusalimul. Astfel interesul acestui popor crescù mult.

În această epocă, se găsi un om capabil, care a înțeles scrierea unei istorii a poporului evreesc. Acesta fu Iosef Flavius. El se născù la Ierusalim, în anul 37 după Chr., dintr'o familie sacerdotală. Prin îngrijirea tatălui său, Mateiu, primi în orașul său natal o educație, probabil cu desăvârșire evreiască. El s'a alăturat unui pustnic, numit Banous, cu care trăi în pustietate. Pe la 53, reintră în lume și adoptă principiile austere ale Fariseilor

și astfel luă parte la afacerile țării sale. În vârsta de 26 de ani, în 63, sub domnia lui Neron, fu însărcinat să meargă să negocieze la Roma libertatea câtorva preoți evrei, închiși pe nedrept. El reuși în această misiune, grație protecțiunii Poppaei.

În această epocă, poporul evreesc începui să se agite. Iosef căută să-l opriască în mișcarea sa nebunească, fără a se compromite însă.

Trimis în Galileea, el fu nevoit să negocieze și să lupte în acelaș timp. Evenimentele îl constrânseră, să intre în luptă cu Romanii (66 d. Chr.). N'avu noroc însă, căci fu bătut de Vespasian, pe atunci general al lui Neron, la Garis, și asediat de el la Jotapata. Cu această ocazie însă, a putut să câștige bunăvoința lui Vespasian.

După căderea lui Neron, Vespasian, proclamat împărat de trupele sale, aduse pe Iosef la Alexandria, apoi îl încredință lui Titus. Acesta îl sili să stea lângă dânsul tot timpul asediului Ierusalimului, care căzu în 70 d. Chr. În timpul acesta, Iosef a încercat, fără a se expune totuși prea mult, să înduplece pe concetățenii săi, să cedeze, fără să reușiască însă.

După acest eveniment, Iosef Flavius trăi la Roma, unde Vespasian și Titus i-au dat cetățenia romană și o casă de locuit, pe lângă că-l făcură proprietar al unor însemnate domenii în Judeea.

Iosef Flavius a murit sub Traian; nu știm însă exact anul.

De la dânsul avem două opere: *Războiul Evreilor* și *Antichitatea evrească*. Prima e în patru cărți, și a fost publicată sub Vespasian, fiind îndemnat la aceasta de însuși Titus. Iosef ne spune, că a compus-o mai întâiu în evreește, sub care formă se răspândi în Orient. După aceea, văzând că adevărul e alterat de unii istorici greci, o traduse în limba greacă, fiind dealtfel ajutat în aceasta de un bun cunoscător al limbii grecești.

În cartea I-a, autorul arată evenimentele, care au pus în contact pe Evrei cu Romanii, mai ales sub Herod cel Mare. În a II-a, tratează despre evenimentele următoare și vine la răscoala Iudeei sub Neron. În a III-a și IV-a carte, face cronica războiului. În a V-a și a VI-a, povest-

tește zi cu zi asediul Ierusalimului. În sfârșit, în a VII-a, vorbește de evenimentele, ce au urmat după căderea orașului.

Opera fu oferită de dânsul lui Vespasian și Titus, apoi lui Herod-Agrippa. Ea e foarte însemnată, fiind a unui martor ocular. Totuși nu putem admite, că în tot ce spune e absolut sincer,—cum pretinde el. Faptul numai, că erà amic cu învingătorii prea puternici, ne face să ne indoim, că a scăpat de orice influență în expunerea povestirii sale.

Iosef caută, mai ales, să arunce toată responsabilitatea războiului asupra unui singur partid, al Zeloților, și în urmă face apologia indirectă a propriei sale politici. În acelaș timp, desculpă pe Romani de orice violență voluntară și face din Titus un general ideal, plin de virtuți.

În toate acestea, se simte foarte bine omul partidului său farisean și istoriograful oficial. Totuși povestirea sa e din cele mai vii: plină de amănunte, de observațiuni asupra moravurilor, descripții tehnice; la acestea, se adaugă un talent deosebit în a redă situațiunile dramatice, deși nu poate scăpa de o oarecare retorică.

A doua sa lucrare e: *Antichitatea iudaică* (Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία), pentru scrierea căreia a fost încurajat de un savant contemporan, Epaphrodit. El o termină în anul 94. Ea se compune din 20 cărți și cuprinde toată istoria Evreilor de la creațiunea lumii până la anul 66 d. Chr., de unde urmează cealaltă: Războiul Evreilor. Primele 10 cărți tratează istoria Evreilor până la captivitatea de la Babilon. Evenimentele următoare iau mai multă extensiune. Viața lui Herod cel Mare, umple patru cărți, dela XIV—XVII. Cele din urmă trei tratează despre istoria fiilor lui Herod, istoria Iudeei sub August, Tiberiu, Caligula, Claudiu și Neron.

Prima parte a acestei opere nu e, decât un rezumat al Vechiului Testament. A doua e scrisă după izvoare variate, printre care mulți istorici greci și, mai ales, multe documente evreești.

Se înțelege de la sine, că această din urmă parte are mai mult interes pentru istorici. Caracterul și politica lui Herod cel Mare sunt foarte bine studiate și expuse.

Povestirea e condusă cu mult talent. Unele părți sunt cât se poate de vii.

Unele capitole sunt foarte interesante pentru cunoașterea istoriei morale și religioase a Iudeei. Prin Iosef Flavius mai ales, cunoaștem în mod precis pe Farisei, pe Sadducei, pe Essenieni.

O mare parte din antecedentele iudaice ale creștinismului n'ar fi fost înțelese de noi, fără Iosef Flavius.

ISTORICII SECOLULUI I.

Printre istoricii secolului I, cel care merită o mențiune specială e sirianul *Nicolae din Damasc*.

S'a născut în 64, a Chr. la Damasc. Tatăl său, un oarecare Antipater, care pare a-și fi făcut avere fie din școală, fie la tribunal, îi dădă o bună instrucție și educație în școale grecești din țara sa. Aici, Nicolae se distinse. La început, se dădă carierii literelor, scrise tragedii și comedii, apoi îmbrățișă doctrina filozofică a peripateticilor. Nu știm prin ce împrejurări cunoscă pe Herod, numit rege al Evreilor (în anul 40), căruia îi câștigă simpatia, devenind secretarul și confidentul său. Intre ei, se legă o amiciție strânsă, care își găsiă un deosebit farmec în convorbiri despre literatură și filozofie. Herod, pasiionându-se de istorie, Nicolae din Damasc scrise pentru dânsul o *Istorie universală*.

Grație acestei prietenii, Nicolae din Damasc fu amestecat și în afacerile politice ale regatului. El fu însărcinat de rege, să meargă la Roma, pentru a explica lui August, conduita sa față de Arabi. În această misiune, reuși pe deplin, căci pe lângă că a justificat pe Herod, a câștigat și simpatia lui August. El fu martor ocular la tragediile, care însăngerară în ultimii ani ai domniei lui Herod palatul din Ierusalim. După moartea lui Herod în anul 4 a. Chr., Nicolae, în vârstă de 60 de ani, voi să se retragă; dar trebuî să mai rămâie încă în serviciul tânărului Archelaos și să plece din nou în ambasadă la Roma, pentru a apăra interesele sale. Nu se știe unde a murit.

Opera sa de căpitanie fu marea *Istorie universală*, în 144 cărți, care cuprindeă istoria dela originile omenirii

până în timpurile lui August. Partea contemporană era tratată mult mai pe larg, decât cea veche.

Metoda sa, atât cât ne putem da seamă astăzi, consistă mai mult a reface în mod liber, ca narator și moralist, istoriile pe care le consultase, căci opera sa era făcută pentru suveranul său și citită, pe măsură ce se compunea, înaintea curții sale, în care se aflau mulți literați.

Tratând istoria, dacă nu ca un roman, cel puțin ca o materie literară și filozofică, el căută înainte de toate, să facă o povestire plăcută și instructivă: pentru aceasta, intercală discursuri inventate, orânduia caracterele și rolurile, făcea o alegere printre tradiții și nu scăpă prilejul de a face morală.

Totuși opera trebuie să fi schimbat tonul și caracterul, când autorul sosi la evenimentele timpului său. Herod și politica sa țineau un loc însemnat în cele din urmă cărți. Pentru aceasta, el era un mărtor ocular foarte instructiv. Totuși n'a putut scăpa de lingușire, despre care îl acuză Iosef Flavius.

(Vezi *Life of Augustus; a historical commentary embodying a translation*, by Cl. Morris Hall, Northampton, 1923, 97 p.

L. Alexander, *The Kings of Lydia and a rearrangement of some fragments of Nicolaus of Damaskus*. Teză. Pinceton Univ., 1913, 61 p.).

În afară de istoria universală, Nicolae din Damasc compuse o *Viață a lui August*, o *Autobiografie*, o *Culegere de trăsături de moravuri* și diverse scrieri filozofice.

Viața lui August (Βίος Καισαρος) ne interesează foarte mult. Avem din ea două fragmente mai lungi. Primul, publicat de Henri Valois (Paris, 1834) după un manuscris din Tours, cuprinde povestirea tinereții lui Octaviu, educația sa și raporturile sale cu tatăl său adoptiv, Iuliu Caesar (scos din *culegerea lui Constantin Porfirogenetul*: Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας). Al II-lea, păstrat într'un manuscris din Escorial și publicat de Feder (Darmstadt, 1850), cuprinde povestirea conjurațiunii contra lui Caesar, a morții sale, debarcarea lui Octav în Italia și primele sale acte până la pregătirile luptei sale împotriva lui Antoniu. În

aceste pagini, Nicolae din Damasc, se arată tot așa de lingușitor, cum eră pentru Herod în *Istoria Universală*. Totuși dă câteva informațiuni precise, care nu se pot găsi nicăieri aiurea (E. Egger, în memoriul său „Sur les historiens d'Auguste“ (Paris, 1843) a studiat această *Viața a lui August*, dar atunci nu se cunoașteă, decât primul fragment, ceace nu i-a permis să cunoască adevăratul caracter al operei. C. Müller, în „*Fragmenta Hist. Graec.*“, t. III, p. 427, a stabilit mai bine valoarea sa).

Din *Autobiografie*, citată de Suidas, nu ne rămân, decât 6 fragmente mai lungi, în care se laudă cu multă naivitate. *Culegere de moravuri* (Ἐθῶν συναγωγή) ne-a fost păstrată de către scriitorul Stobeu în „*Florilegium*“ său. E o simplă colecție de particularități curioase, privitoare la moravurile unui număr de 50 de popoare. Ele au fost culese fără critică dintr'un mare număr de istorici, de geografi și de călători.

Regele Numidei, *Iuba*, pe la 29 a. Chr., a fost un om foarte instruit și un istoric fecund. Cei vechi ne citează mai multe opere istorice, de la care nu ne-a rămas nimic, afară doar de câteva scurte citațiuni în Pliniu, Plutarh, etc.

Opera unui alt istoric alexandrin, a lui *Theon*, e pierdută de asemenea. El poate să revendice titlul de a fi fost unul dintre cei dintâi antisemiți ai lumii, pe care istoricul evreu Iosef Flavius îl combate cu înverșunare.

PLUTARH.

Ediții: 1. Corai, 6 vol., 8°, Paris, 1809—15.

2. Schoefer, 9 vol., 8°, Lpz., 1820.

3. Sintenis (I-a ed.), 4 vol. 8°, Lpz., 1839—46, importantă pentru chestiunile de autenticitate.

Pentru tratate izolate, cele mai interesante ediții sunt:

1. *Περὶ Μουσειᾶς* de Volkmann, Lpz., 1856 și de Westphal, Breslau, 1863.

2. Paton: *Plutarchi Pythici dialogi tres*, Berlin, 1893 (bună ediție critică).

3. Pentru *Vieșele paralele*: *Viața lui Demosthene* și *Viața lui Ciceron* de Ch. Graux, Paris, 1881—1882.

4. *Viața lui Pericle* de Alf. Jacob, 1893.

5. *Vitae parallelae* de Cl. Linds Kogs und K. Ziegler, I, II, III, 1, Teubner, 1914—1915, XIV, 464, 420, 532.

6. *Vitae parallelae*, cogn. von C. Sintenis, Teubner, *Traduceri franceze*: 1. *Viețile paralele*, Amyot, ultima ediție, Paris, Nelson, 1914.

2. *Viețile paralele* de Pierron, Paris, 1843.

Traducere germană: E. Eyth, IV, ed. IV, Berlin, 1914.

Traducere engleză: B. Perrin, London, Heinemann.

Studii și comentarii:

F. E. Adcock, *The source of Plutarh, Solon*, XX—XXIV, în *Classical Review*, 1914, 32—40.

A. Albalat, *Amyot et Plutarque*. Le Foyer, 1. 2, 1915.

Ch. Clerc, *Plutarque et le culte des images*, în *Revue de l'Histoire des Religions*, LXX, p. 107—124.

G. Favalaro, *Delle fonti di Plutarco nella storia dell'età ciceroniana fino a Ottaviano Augusto*. Firenze, 1921, 141 p.

J. Hartman, *Ad Plutarchi Vitae Aristidis* 17, în *Mnemosine* (Batava), 1914, 414.

Acelaș, *Ad vitae Tiberii Gracchi*, *ibid.* 1922, 123.

Acelaș, *Ad vitae Agidis*, *ibid.*, 1922, 137.

E. Kessler, *Plutarchs Leben des Lykurgos*, în *Revue critique*, 1914, 1, p. 225.

A. Laudien, *Zu vitae Artaxerxis* 19; *Pyrrhi*, 24, în *Germanisch-Roemische Monatschrift* VII, 1915, p. 158.

C. Lindskog, *Zu Ueberlieferungs geschichte der Biographien Plutarchs*, în *Hermes*, 1914, 369—38.

L. Parmentier, *Recherches sur le traité d' Isis et d' Osiris de Plutarque*, Bruxelles, 1913, 131 p.

L. Piotrowicz, *Plutarh și Appian. Cercetări asupra izvoarelor romane în epoca republicană* (în l. polonă). Poznan Univ. 1921, 181 p.

S. Protasova, *Despre izvoarele lui Plutarh în biografia lui Licurg*, în *Jurnalul ministerului Instr. Publice din Rusia*. 1915.

S. Robertson, *Cleon and the assembly*, *Plut. Nic.* 7, în *Classical Review*. 1923, 165.

R. B. Stelle, *Plutarh's Alexander and Arrian's Anabasis*, în *Classical Philology*, 1919, p. 419—425.

J. H. W. Strijd, *Animadversiones in Plutarchi libros duos, De Iside et Osiride et de E apud Delphos*. Teză. Utrecht, 1912, 108 p.

Acelaș, *Ad Plutarchi de sera numinis Vindicta*, în *Mnemosine*, XLV, 227, 229—230.

Acelaș, *Ad Plutarchi De Pythae oraculis*, în *Classical Review*, 1917, 217—219.

În primul secol după Christos, apare un om, care, dacă nu poate fi comparat cu geniile literaturii grecești, este desigur o mare figură a ei: acesta e Plutarh. El a știut să rezume în opera sa și să ne dea o imagine completă a antichității hellenice, în momentul declinului său.

Plutarh se născu în Cheronea din Beoția, între 45—50, unde petrecu o mare parte din viața sa.

Dânsul aparține unei vechi familii grecești, băstinaș în Beoția din timpuri imemorabile. Tinerețea sa se formă în căminul părintesc, unde membrii familiei sale povestiau frumos evenimentele, petrecute în timpul lor, sau legendele patriei.

Plutarh veni la Atena, unde stătù mai mulți ani, într' un mediu cult de profesori și colegi, cari alcătuiă pe vremea aceea un fel de universitate.

Aici, el se îndeletnici cu toate științele: cu retorica, care totuși l-a influențat puțin, cu matematicile, cu științele naturale, cu medicina, și, de preferință, cu filozofia. Sub direcțiunea platonicianului Animonios, el studiază adânc doctrina lui Platon, fără însă a neglija să se inițieze și în filozofia altor filozofi.

În Atena, trăind în mijlocul atâtor monumente și amintiri ale trecutului, Plutarh s'a pasionat și de istoria națională, pe care aveă s'o trateze în *Viețile sale paralele*. Dădea însă atenție și evenimentelor contemporane. Pe atunci, o mulțime de nobili romani erau exilați în Grecia, mai ales în insule. Ei povestiau multe pe socoteala lui Neron. Acesta, în 66, veni să se încunune la jocurile pitice, ca tragedian și cântăreț. Evenimentul acesta nu lipsi să fie comentat și înconjurat de povestiri numeroase, care priviau domnia lui Neron. Totuși Plutarh, cu toate că aveă un dispreț discret pentru acest împărat crud, îi păstră un fel de indulgență, pentru că cinstise Grecia și voise într'un rând să-i redea libertatea.

Plutarh călători destul de mult, fie pentru afaceri, fie pentru studii. Vizită între altele, Egiptul, Italia și Roma, unde stătù câtvă timp. Aici, făcù câteva conferințe în grecește, la care asistară și persoane de elită, cu care legă prietenie.

Reședința însă preferată a lui Plutarh a fost patria

sa, Cheroneea, unde își petrecu cea mai mare parte a vieții sale. Aici, trăi în mijlocul familiei și amicilor săi și mai ales în mijlocul cărților sale. Totuși făcâ dese mici călătorii la Atena, la apele calde ale Thermopilelor, în Eubeea, care dovedesc că nu evită iumea. Ii plăcâ să converseze, să discute despre tot felul de chestiuni filozofice. Soția sa, Timoxena, și copiii săi nu erau străini de filozofie.

În patria sa, acceptâ micile sale funcțiuni de agoranom și de arhont eponim, și, mai ales, făcâ parte mulți ani din colegiul sacerdotal din Delfi. Foarte cunoscut în lumea întregă, a fost în legături și cu împărații, fără să putem astăzi să știm ceva precis despre aceasta. E posibil, că Traian să-i fi conferit, ca titlu onorific, demnitatea consulară; precum e posibil, că acelaș împărat și Hadrian, urmașul său, să fi recomandat guvernatorilor Ahaeei, să-i ceară sfaturi la ocazie. Nu știm însă în această privință nimic sigur. Știm, în schimb, că Plutarh a fost foarte considerat și de compatrioții săi și de Romani. A murit probabil cam pe la 125, sub domnia lui Hadrian.

Plutarh a scris foarte mult și în diferite direcții: morală, știință, filozofie, literatură, istorie. Ni s'a păstrat un catalog, care conține numele a vreo 200 opere de ale sale. Toate scrierile sunt însemnate pentru istorie, atât prin știrile ce ne dau, curat istorice, cât și pentru cunoașterea culturii și mentalității contimporane.

Nu vom vorbi însă aici, decât de cele curat istorice.

Dealtfel multe din operele lui au fost pierdute, altele au sosit până la noi mutilate sau prescurtate, sau în formă de extracte; colecția, pe care o avem, și în care s'au strecurat și unele scrieri străine, pare a fi fost constituită prin veacul al X-lea. Opera sa, așa transmisă, se împarte în două grupuri: *Vieși și opere morale* (Ἠθικά). Acest din urmă titlu e impropriu, pentru că în acest grup se cuprind și scrieri, care n'au nimic a face cu morală.

Numărul cel mare al producțiilor lui Plutarh ne arată în destul, că el n'a avut niciodată grije de a le pregăti după ce le-a studiat cu multă răbdare și atenție. El scriâ repede și grija compozițiunii îl preocupâ puțin. Totuși trebuie să-i recunoaștem multe merite. El luâ note nu-

meroase, citiã mult și reflectã neîncetat. Apoi, grație educației îngrijite primite și calităților spiritului său, îi erã foarte ușor sã claseze repede notele sale și sã le exprime într'un mod corect, adesea personal. Fãrã a fi un mare scriitor, el a scris destul de clar și plăcut.

Un mic numãr din scrierile sale, alcãtuiește un grup de culegeri; altele sunt conferințe literare sau filozofice; altele dizertațiuni epistolare; unele dialoguri, și, în sfârșit, Viețile sale, fac un grup aparte.

În categoria culegerilor, aparțin opere ca: *Chestiunile romane*, *Chestiunile grecești*, *Chestiunile platoniciene*, *Virtuțile romane*.

Lãsãm la o parte operele sale literare și filozofice și venim la cele istorice. Totuși, sã menționãm în treacãt cãteva, care privesc religiunea, cum sunt cele 3 *dialoguri pithice* (*Asupra lui E de la Delfi*, *asupra Oracolelor pithice*, *asupra încetãrii oracolelor*, despre *Isis*). În toate acestea se pot culege informațiuni prețioase asupra religiunii grecești.

Viețile paralele sunt adevãrata operã istoricã a lui Plutarh.

Biografia erã cunoscutã și cultivatã de vechii Greci, precum și de Latini, ca Varro, Cornelius Nepos. S'au scris vieți de poeți, de oratori, de muzicanți, de filozofi, de cãpitani iluștri și de oameni de stat. Totuși Plutarh a știut sã punã ceva personal în aceste vieți și sã aducã o notã nouã.

Ni s'a pãstrat 50 din ele, dintre care 46 sunt în grupuri paralele de douã cãte douã, alcãtuind *Viețile paralele*, dedicate lui Sosius Senecion. Celelalte patru, ale lui Aratós, Artaxerxe, Othon și Galba, sunt izolate. La sfârșitul fiecãrui grup de douã biografii, autorul face o comparație.

Asupra ordinii compozițiunii lor, s'au nãscut multe discuțiuni. În colecție, e fãcutã dupã cronologie, începând cu Theseu. Totuși, învățatul Michaelis, a propus o altã ordine, dupã vechimea compozițiunilor, care meritã sã fie luatã în considerație. Iatã-o: 1-a serie (1 lipsește). 2. Sertorius și Eumene; 3. Cimon și Lucullus; 4. Ly sandru și Sylla; 5. Demosthene și Cicerone; 6. Agis și Cleomene, Tiberius și C. Gracchus; 7. Pelopidas și

Marcellus; 8. Phocion și Caton din Utica; 9. Aristide și Caton cenzorul.

II-a serie. — 10. Pericle și Fabius Maximus; 11. Nicias și Crassus; 12. Dion și Brutus; 13. Timoleon și Paul Emiliu; 14. Philopoemen și Titus; apoi, fără a se putea determina ordinea, Themistocle și Camil, Caesar și Alexandru, Agesilas și Pompei, Pyrrhus și Marius, Solon și Publicola.

III-a serie. — 20. Demetrius Poliorcetul și Antoniu; 21. Alcibiade și Coriolan.

IV-a serie. — 22. Lycurg și Numa; 23. Theseu și Romulus.

După cum se vede, aceste vieți îmbrățișează o bună parte din istoria greacă și romană. Ele completează în multe părți știrile istoricilor propriu zis.

Care e valoarea lor istorică Plutarh citiă foarte mult și aveă prin urmare o erudiție foarte întinsă. Pentru compunerea *Vieșilor* sale a cercetat serios și conștiincios diferite izvoare scrise, precum și monumentele, ba chiar și tradițiunea. Informațiunea sa ar fi fost excelentă, dacă ar fi fost metodică. Din nenorocire, metoda lipsește lui Plutarh. Notițele sale nu le-a lucrat cu spirit critic. De aceea, ele apar amestecate, remaniate câteodată, neelaborate.

Desigur că în onestitatea sa, Plutarh caută să găsească adevărul. Dar în această privință, când e vorba de trecut, trebuie limpezime de vederi, ascuțime și largime de spirit, adesea chiar intuiție pătrunzătoare. Aceste înalte calități, Plutarh nu le posedă atât cât eră necesar. Doritor de a culege amănunte, lui îi plăceau istoricii, cari puteau să-i satisfacă acest gust. Deaceea întâlnim în opera sa, alături de vederile cu adevărat politice ale lui Thucydide, și limbușile lui Ephoros, pe care nu le disprețuie. Informațiunile lui le luă din diferite părți, fără a băgă de seamă, că ele câte odată nu se împreunau bine împreună.

Acest defect de critică se agravează printr'o rapiditate de compoziție. Câteodată i se întâmplă să se contradică, fără să bage de seamă, mai ales în cronologie, care, în general, e foarte neglijată. Adesea n'o întâlnim de loc. Pentru că pe Plutarh îl interesă în primul rând învățământul moral, nu istoric. Paralelismul, care e trăsătura carac-

teristică a metodei lui Plutarh, aveà neajunsul din punctul de vedere al adevărului povestirii. Forma aceasta e în adevăr mai mult retorică, decât critică. Totuși, prin ea, Plutarh a putut să-și exprime sentimentele. El iubià adânc Grecia și admirà Roma. Civilizația greacă și civilizația romană, îi păreau, cași contimporanilor săi, ca cele două mai înalte forme ale vieții omenești. Și cu toate diferențele lor, aceste civilizații arătau oarecare înrudire, care ușurà comparația. Această măgulià amorul propriu al autorului, când puteà comparà un om mare al Greciei supuse, unui om mare roman. Ea, dealtfel, a fost mult gustată și de Romanii hellenizați.

Opera lui Plutarh, cu toate criticile, ce i se pot aduce, încântă pe cititor tocmai prin valoarea ei morală și prin farmecul povestirii. De aceea *Viețile paralele* s'au bucurat de un renume fără egal. Istoricii găsește în ele, pe lângă prețioase informațiuni, și admirabile vederi politico-morale, aplicate la o întregă galerie de tablouri istorice.

ISTORIA SUB ANTONINI.

Ediții : Arrian :

1. Krueger, Berlin, 1835—1845, cu note.
2. Duebner (Bibl. Didot), Paris, 1846.
3. Sintenis, Berlin, 1849.
4. Abicht, Leipzig, 1879, (Bibl. Teubner).

Pentru *Scripta minora* :

Herscher, Bibl. Teubner, Leipzig, 1854.

Studii și comentarii :

Anabasis in Auswahl von G. Heidrich, Wien, 1918—1919, 134+114 p.

Indische Nachrichten und geschichtliche Bruchstücke ; Leben und Charakteristik Arrians, übers. und erl. von C. Cless, Berlin, 1914, 142 p.

V. Chapot, *Arrien et le Périples du Pont-Euxin*, în *Rev. Egyptologique*, 1921, p. 129—154. După acest erudit, opera nu-i de Arrian, ci a unui autor dintr'o epocă prebizantină.

M. C. Gertz, *A. Alexandros Bedrifter samt om Indien of Nearchos' Kystfart*. Copenhaga, 1914.

G. A. Harren, *Was Arrian governor of Syria ?*, în *Classical Philology*, 1916, p. 338—339.

J. Meunier, *Les sources de la monographie d'Arrien sur l'Inde*, în *Musée Belge*, 1922, 5—24.

R. B. Steele, *The method of Arrian in the Anabasis*, in *Classical Philology* 1919, p. 147—157.

Acelaș, *Arrian's Anabasis and Book XVII of Diodorus*, *ibid*, 1920, p. 282—295.

Appian :

Ediții : 1. Bibl. Didot, Paris, 1840.

2. Mendelsohn, Teubner, Lpz. 2 vol. 1879—81 (cea mai bună).

Studii și comentarii :

A. Cary, Appian, *Civilwar.*, in *Classical Review*, XXXIV 164—165.

W. Ensslin, *Zu Appian*, în *Philologus*, 1923, p. 224.

R. Gardner, *The siege of Praeneste*, în *Journal of Philology*, 1919, p. 1—18.

K. Hude, *Zu Appian*, în *Nordisk Tidsskrif for Filologi*, IV, 1920, 146 sq.

E. Kornemann, *Die unmittelbare Vorlage von Appians Emphyllia*, în *Klio*, XVIII, 33—43.

R. Oehler, *Vortrag ueber die Topographie Kartaghos als Prüfstein der historischen Glaubwürdigkeit Appians*, în *Sitzungsberichte der histor. Gesellschaft*. Berlin, nov. 1916.

Sub Antonini, istoria numără câțiva istorici de talent. Cei mai însemnați sunt: *Arrian* și *Appian*, amândoi funcționari imperiali, cunoscători ai treburilor militare sau civile, având practica oamenilor și cunoștința afacerilor,

Amândoi cu o concepție înaltă despre rolul lor de istorici. Nu se opresc la mici amănunte, ci judecă lucrurile mai de sus, cu un ochiu mai liber și cu o precizie, care lipsia multor predecesori.

Povestirea lor e clară, instructivă, care place prin seriozitatea, prin bunul gust, care are ceva clasic într'insul. Totuși, nu se poate cere de la dânșii, funcționari prea corecți, independența de spirit a marilor istorici. Judecata lor e dreaptă, cumpănită, dar timidă totodată și fără viçoare.

A R R I A N.

S'a născut la Nicomedia, în Bitinia, pe la sfârșitul secolului I. Aparține unei familii stimate și tatăl său, probabil cetățean roman, eră preot al unui templu, închinat Demetrei și Corei în orașul său natal. Arrian moșteni probabil această funcțiune. El primi o bună educație și in-

strucție. Stătù mai mult timp pe lângă filozoful Epictet, poate până la moartea acestuia, în Nicopolis din Epir, sub împăratul Traian. Amintirile sale despre învățătura dascălului său le-a scris în *Convorbirile lui Epictet*, despre care a păstrat cea mai bună părere, atât pentru înțelepciunea, cât și pentru caracterul său.

Totuși Arrian n'a voit să îmbrățișeze filozofia ca o profesiune. Viața activă îl atrăgea. Luă ca exemplu pe Xenofon și îmbrățișă cariera militară. În calitatea de ofițer, străbatù o bună parte a imperiului. El însuși ne spune, că cunoșteă cursul de mijloc al Dunărei. Felul apoi cum descrie în *Cynegeticul* său vânătoriiile Gallilor și ale Numizilor, presupune că a vizitat țările lor.

Serviciile sale fură remarcate și Hadrian l-a ridicat în cele mai înalte onoruri. El fu numit consul la 130, apoi fu însărcinat de împărat, să administreze, în calitatea sa de legat, provincia Cappadocia. În acea epocă, ea eră amenințată de Alani, popor nomad, înrudit cu Sciții, cari de un secol înlocuiseră pe Sarmați în regiunea stepelor, lângă marea Caspică și Tanais. Dion-Cassius ne spune, că Arrian s'a arătat un guvernator energic, care a pus capăt năvălirea acestor barbari. El însuși, în lucrarea sa *Periplul Pontului Euxin*, ne arată câtă vigilență desfășură în îndeplinirea sarcinilor sale, vizitând litoralul și diferitele sale localități. Puțin înaintè de moartea lui Hadrian, Arrian încetă de a mai fi legatul provinciei, și astfel se termină, fără să știm pentruce, cariera sa publică, cu toate că trăl încă mult după aceea, până la adânci bătrânețe.

Ultima partea vieții sale și-o petrecù mai mult la Atena, cu toate că făcù din când în când călătorii în orașul său natal, Nicomedia. Deveni cetățean atenian și ocupă multe sarcini: ca arhonte eponim, în 147—8, pritan al tribului Pandionide de două ori, ultima dată în 171—2.

În timpul acesta, se ocupă cu vânătoarea și cu literatura. Eră numit înțelept, ceace îi făcea plăcere să audă. Mai ales eră măgulit de porecla ce i se dădea: „noul Xenofon”, cu care îl compară lumea, și cum îi plăcea să se numiască dealtfel el însuși.

Arrian a scris mai multe opere. Cea mai veche pare a fi *Studii asupra lui Epictet* (*Ἐπικλήτου διατριβαί*), în 8 cărți,

dintre care ni s'au păstrat numai patru. A scris apoi un *Manual* (*Ἐγχειρίδιον*), care nu-i decât o prescurtare a celei dintâiu. Dar adevăratele sale opere le-a compus în epoca, când eră legat în Cappadocia, pe la 131. În acest post, a fost nevoit să facă o inspecție pe litoral între Trapezunta și Dioscurias, asupra căreia compuse un raport oficial, scris în latinește, despre care se pomenește de două ori în „Periplul“, ce-i poartă numele.

Dar cum Hadrian iubiă foarte mult limba greacă, a cerut lui Arrian să-i compună un document clar, ușor de citit, scris în această limbă. Dorința sa a fost îndeplinită și Arrian compuse „Periplul“ său, care nu-i decât un jurnal de călătorie, în care se notează lucruri interesante, într'o formă corectă și degajată. La acest jurnal, adaugă note privitoare la partea litoralului meridional, care se întinde de la Bosfor până la Trapezunta (12—17). Apoi cea a litoralului occidental și septentrional, de la Bosfor la Dioscurias (17—28); moartea recentă a lui Cotys, regele Bosforului cimmerian, care oferiă împăratului prilejul să reguleze o succesiune priincioasă, îi părea că poate să dea celor din urmă capitale ale sale un interes de actualitate.

În a doua parte a operei sale, Arrian a utilizat pe-riplele anterioare, între altele și un *Περίπλους τῆς ἐντὸς Θαλάσσης* a lui Menippos din Pergam, de la care avem conservat un fragment în *Epitome* a lui Marcianus din Heracleea.

Arrian nu căută originalitate completă. Scopul său eră să reuniască într'un tot informațiuni utile, scrise într'o formă simplă. Periplul lui Arrian e unul din izvoarele cărții *Περίπλους Εὐξείνου Πόντου*, care nu e decât o compilație bizantină. El a fost publicat în *Geographi Graeci Minores*, Didot, II, p. 462 sqq.

O altă operă a lui Arrian e *Tratatul său de tactică* (*Τέχνη τακτική*), terminată în 137, cu puțin înainte de a părăsi Cappadocia. El a scris-o în acelaș spirit, anume compilează tratate anterioare într'o formă nouă, căci aceste opere erau foarte obscure, din pricina termenilor speciali, ce conțineau.

Prima parte (c. 2—32) e o expunere a vechilor formațiuni tactice grecești și macedonene. În acestea, autorul

urmează de aproape pe tacticianul Elian.

În a doua parte (c. 33—44), Arrian se ocupă de tactica romană, cu specială atenție asupra manevrelor cavaleriei. Cartea e scrisă clar și fără împodobiri.

Tot din această categorie, face parte și un alt tratat: „Plan de bătăe contra Alanilor“ (Ἐκταξίς κατὰ Ἀλανῶν), care nu-i decât un fragment al unui ordin de marș și de atac, pe care Arrian le-a scris în calitatea sa de general. Poate le-a introdus mai târziu în opera sa *Despre Alani* (Ἀλανική), de unde s'a scos de vre-un compilator de documente tactice.

Adevăratele sale opere le-a compus în timpul retragerii sale în viața privată. El scrisese două *biografii ale lui Timoleon din Corint* și *Dion din Syracuse*, ambele pierdute. După aceea, întreprinse *Expediția lui Alexandru* (Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις) și în urmă *Istoria Bithyniei* (Βιθυνιακά), despre care nu știm altceva, decât ceace ne zice Photios. Ea începea în timpurile mitice, se compunea din opt cărți și se sfârșia cu anul 75 a. Chr., adică când Bithynia deveni provincie romană.

Arrian a mai compus o operă *despre India* (Ἰνδική), scrisă în dialectul ionic și *Succesiunea lui Alexandru* (Τὰ μετ' Ἀλεξάνδρου), în 10 cărți. Din expediția lui Alexandru, nu posedăm, decât un rezumat scurt, păstrat de Photios (*codex*, 92), din care vedem că Arrian povestește evenimentele dela 323—321, de la moartea lui Alexandru până la întoarcerea lui Antipater în Europa.

Dar opera sa cea mai personală și cea mai însemnată, fu *Istoria războiului Romanilor și a Parșilor sub Traian* (Παρθική), în 17 cărți.

Din nenorocire, nu ne rămâne nici un fragment; ceace ne zice despre ea Photios (*cod.* 58), este cu totul insuficient.

Arrian a mai scris și un tratat despre vânat (Κυνηγετικός), care ne-a rămas. În el, își propune să completeze tratatul lui Xenofon. Această scriere e interesantă pentru descripțiile ce conține și, mai ales, pentru unele amintiri personale ale auroului.

Scrierea sa, după care putem să-l judecăm ca scriitor și istoric, este *Expediția lui Alexandru*. Un astfel de su-

biect, l-a interesat din cauza, mai ales, a părții militare.

Încă din prima pagină, Arrian ne arată izvoarele sale. Între toți istoricii lui Alexandru, a ales, ne zice el, pe Ptolemeu și pe Aristobul, cari sunt demni de credință, căci ambii au luat parte la expediție și au scris operele lor după moartea lui Alexandru. Rolul său, după cum el însuși zice, e de a-i compara. Metoda sa e simplă: dacă ambii sunt de acord, îi urmează fidel, dacă e divergență între ei, alege ceea ce i se pare mai verosimil. Din punctul de vedere istoric, scrierea aceasta a lui Arrian are valoarea celor două izvoare, perdute. Și e o fericire, că ea ni s'a păstrat.

Arrian, ca și autorii săi, e foarte favorabil lui Alexandru, cu toate că spiritul său de justiție îl obligă să-l blameze câteodată. Ceea ce n'a făcut, e să judece pe Alexandru dintr'un punct de vedere mai înalt omenesc; n'a știut apoi să prindă partea cu adevărat politică a întreprinderii macedonene.

Operele lui Arrian se disting prin claritatea lor, prin repeziciunea descrierilor. Ele sunt bine ordonate și vii. Mai ales povestirile băătăliilor sunt bine făcute, deoarece sunt perfect înțelese de omul de meserie ce eră Arrian.

Cărțile lui, scrise într'o limbă curată, sunt plăcute la citit, instructive și mai ales indispensabile pentru istoricul lui Alexandru cel Mare și cercetătorul, care se ocupă de Pontul Euxin, de Alani, etc.

(*Vezi și Radet, Notes critiques sur l' Histoire d' Alexandre, Bordeaux, 1925.*)

A P P I A N.

Appian e contimporan cu Arrian. Nu se știe exact în ce an s'a născut: cam pe la sfârșitul secolului întâiu. Nu cunoaștem multe amănunte despre viața lui și regretăm, că autobiografia lui nu ni s'a păstrat. Știm că eră din Alexandria, unde sub Traian și probabil și sub Hadrian, își făcù o reputație mare în barou. Mai târziu, vine la Roma, unde pare a fi fost avocat al fiscului sub Hadrian și Antonin. Făcând avere, fără îndoială prin talentul său, eră bine cunoscut și aveà amici puternici, printre cari pe consularul Fronton, cu care lucrà și eră în corespondență.

Două din scrisorile sale către acest personaj, ni s'au păstrat. Tot prin ajutorul acestui prieten, împăratul Antonin numi pe Appian procurator, post pe care acesta îl ocupă și sub Marcu Aureliu. În ultimii ani ai vieții sale, scrisese opera *Istoria Romană*.

Nu cunoaștem data morții sale. Se admite, că ea s'a întâmplat în primii ani ai lui Marcu Aureliu, poate pe la 161.

Appian, în afară de autobiografia sa, n'a compus, decât o singură operă: *Istoria Romană* (Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία sau Ῥωμαϊκά), în 24 de cărți. Ea se întindea de la originile Romei până la sfârșitul domniei lui Traian.

Autorul n'a urmat în scrierea sa metoda analitică. În loc, dar, de a povesti faptele an cu an, a căutat să prindă grupuri mai mari de evenimente istorice. Fiecare din cărțile sale alcătuiă un tot. În privința normei urmate, Appian ia într'unele din cărțile sale, ca principiu de grupare, etnografia, reunind într'un singur tot istoria unui popor în raporturile sale cu Roma; adică îmbrățișă și desprinde o întreagă perioadă, caracterizată fie prin predominarea unei instituții, fie printr'o întreprindere însemnată, fie printr'un războiu.

Photios ne-a păstrat lista completă a titlurilor celor 24 cărți. 1-a eră intitulată βασιλικὴ (sub înțeles βίβλος sau ἱστορία) în care povestiă *istoria regilor*; 2-a Ἰταλικὴ (*Războaiele Italiei*); 3-a Σαμνιτικὴ (*Războaiele samnitice*); 4-a Κελτικὴ (*Războaiele contra Gallilor*); 5-a Νησιωτικὴ (*Istoria Insulelor*, care cuprindeă cucerirea Siciliei și a insulelor); 6-a Ἰβηρικὴ (*Războaiele din Spania*); 7-a Ἀννιβαιτικὴ (*Războaiele contra lui Hannibal*); 8-a Αἰθιοπικὴ, Καρχηδονικὴ, Νομαδικὴ (*Războaiele din Africa, cu Cartagina și războiul numidic*); 9-a Μακεδονικὴ καὶ Ἰλλυρικὴ (*Războaiele cu Macedonia și Iliria*); 10-a Ἑλληνικὴ καὶ Ἴωνικὴ (*Războiul cu Grecia și cu Ionia*); 11-a Συριακὴ καὶ Παρθικὴ (*Războiul cu Siria și cu Parthia*); 12-a Μιθριδάτειος (*Războiul contra lui Mithridate*); 13-a—21-a Ἐμφυλίων πρώτη—ἐνάτη (*Războaiele civile de la lupta lui Marius și Sylla până la stabilirea imperiului*); 22-a Ἐκατονταετία (*Cei 100 de ani de la August la Traian*); 23-a Δακικὴ (*Războiul contra Dacilor*); 24-a Ἀράβιος (*Afacerile Arabiei*).

Din acestea, nu ne-au rămas decât prefața, fragmente

din cărțile I—V, cărțile VI, VII, VIII aproape complete; întregă a doua parte din cartea IX-a despre Illyria, cu fragmente din prima parte; în sfârșit, cărțile XI—XVII în întregime. Trebuie să observăm însă că, partea din cartea XI-a, intitulată *Παρθινίς*, nu-i opera lui Appian, ci o compoziție, făcută după Plutarh, la începutul perioadei bizantine. Regretăm mult pierderea ultimelor părți și mai ales, *războiul contra Dacilor*.

În opera sa, Appian se arată un mare admirator al măririi Romei, a forței sale; totuși el n'are vederi precise despre cauzele acestei creșteri, despre însemnătatea și despre natura acestei forțe. Admiră în prefața sa, dar în mod vag, virtutea romană, alcătuită din răbdare, energie, constanță, bunul sfat. Nu știe însă s'o studieze, cum o făcuse deja Polybiu, în instituțiunile sale, în politica sa înțeleaptă și tradițională.

Operei sale îi lipsește o idee fundamentală. Apoi, prima condiție a operei de artă, e personalitatea, care lipsește deasemenea autorului. Deși ordinea e defectuoasă, nu se poate însă tăgădul lucrării lui Appian claritatea, care o face ușoară la consultat.

Critica modernă n'a putut să determine exact izvoarele lui Appian. S'a constatat totuși potriviri cu Dionisiu din Halicarnas, cu Polybiu, cu Tit-Liviu, cu Plutarh. S'a văzut însă, că n'a utilizat direct pe acești autori. Câteva divergențe caracteristice învederează, că Appian a urmat și pe alți scriitori, cari aveau tendințele lor.

În orice caz, istoria sa reprezintă o tradiție, dacă nu întotdeauna imparțială, cel puțin interesantă, o tradiție patriotică, moderată, cesariană. Povestea sa e cea a unui om inteligent, instruit în afacerile publice, care totuși nu face o sforțare serioasă de critică. Appian e lipsit de pasiune și istorisirea sa seduce, la prima vedere, prin onestitatea și prin întrebuițarea unor judecăți moderate. Totuși, examinând informațiunile sale mai de aproape, se constată, că ele sunt uneori necomplete asupra unor puncte însemnate, iar alteori nesigure sau chiar greșite. Iată de ce, pe măsură ce critica istorică a devenit mai exigentă, s'a micșorat și autoritatea lui Appian.

Cât privește chestiunea compoziției, Appian scrie într-o limbă mai puțin curată și e mai puțin elegant ca Arrian. Se recomandă însă prin simplitatea povestirii, căreia nu-i lipsește un oarecare farmec, care place și, câteodată, chiar forță de expresiune.

PAUSANIAS.

Ediții :

Clavier și Corats, 6 vol., Paris, 1814—1821, care e fără revizuire critică a manuscriselor, precum eră prima făcută de Musurus la Alde Manucio, din Veneția, 1516; ea are însă o traducție franceză și note, precum și observațiuni suplimentare de P. L. Courier, 1823.

Prima ediție critică e cea a lui 1. *Bekker*, 2 vol., Berlin, 1826—27.

Vin apoi : 2. *Schubert și Walz*, 3 vol., Lpz., 1838—39, cu un aparat critic și o traducere latină ; a doua ediție în Teubner, 2 vol., Lpz., 1873—74, reimprimată în 1873.

3. *Dindorf*, în Bibl. Didot, Paris, 1845, cu traducere latină.

4. O nouă ediție critică, cu comentarii germane și table numismatice, este cea a lui H. Hitzig și Hugo Blümner, 1896—1899.

O traducere franceză cu extrase din Pausanias și cu desene, se află în I-ii volum al cărții „Voyageurs anciens et modernes” a lui Ed. Charton, 1854, 4°, p. 236—355. Traducerea completă a lui Pausanias a fost făcută de N. Godoyne, Amsterdam, 1733, 4 vol., Poncelin, 6 vol., Clavier, Paris, 1814—23, 7 vol.

Comentariile cele mai bune se găsesc în cartea lui J. G. Frazer, *Pausanias' s description of Greece*, New-York, Macmillan-Company, 1900, în 6 vol., 8°.

Studii și comentarii :

Bibliografie critică de la 1910—1915 de K. Muenscher, în *Jahresbericht ueber die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, CLXX, 1915, p. 103—111.

W. Bacher, *Die Pausaniae studiis homericis*. Teză, Halle 1919, 97 p.

H. L. Ebeling, *Pausanias as an historian*, în *Classical Weekly* VII, 138—141, 146—150.

J. S. Frazer, *Studies in greek scenery selected from the commentary of Pausanias*. London, 1919, 419 p.

Acelaș, *Sur les traces de Pausanias. A travers la Grèce ancienne*, trad. fr. de G. Roth, préface de M. Croiset, Paris, 1923, X+361 p.

E. Mueller, *Beitraege zu Pausanias*. Teză. Erlangen, 1922, 66 p.

O. Roszbach, *Zu Pausanias*, în *Philologische Wochenschrift*, 1921, p. 330—332.

Grecla, în veacul al II-lea după Chr., apărea ca un muzeu. Ea era plină de monumente arhitectonice, istorice, cristalizată în opere de artă de tot felul. Ele alcătuiau mândria Grecilor și erau foarte mult cercetate și admirate de învingătorii lor, Romani. Lumea cultă se interesă de ele în gradul cel mai înalt și era o datorie pentru cine putea să călătorească, să viziteze Olympia, Delfi, Atena, Corintul, Argosul sau Syciona. Acest pelerinaj avea nevoie să fie susținut de explicații, care se dădeau de *exegeții* (explicatori, ciceroni) fiecărui templu, fiecărei localități celebre. Lucrări speciale începuseră să apară de timpuriu. Din nenorocire, mai toate au dispărut în naufragiul, pe care îl suferi antichitatea clasică. Totuși am avut norocul, să ni se păstreze o operă generală, făcută de un călător din veacul al II-lea, un *perieget* (explorator), care a notat cu minuțiozitate tot ce a vizitat. Cartea lui se întitulează: *Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος* (*Explorarea sau descripția Greciei*).

Nu cunoaștem multe lucruri despre Pausanias. Și ceeace știm, ne-o spune el însuși. El și-a compus opera cam pe la 173 d. Chr.; locuia în Asia, între Sipyl și Hermos, regiune, în care se socotea ca în patria sa. El a vizitat Grecia întreagă, Italia, poate chiar și Sardinia, precum și Siria și oracolul lui Ammon.

Scriitorul Philostrat, în opera sa, *Viețile Sofiștilor* (II, 13), menționează pe un oarecare Pausanias din Cezarea, ca pe unul din sofiștii cei mai iluștri ai timpului, care fu discipolul lui Herod Atticus și ocupă catedra de retorică la Atena.

Unii învățați moderni au socotit, că-l pot identifica cu Pausanias periegetul. Conjectura aceasta nu e întemeiată. Mai întâiu, Suidas (sec. X) nu menționează printre operele sofistului Pausanias, *Descripția Greciei*. Stilul apoi neglijat al autorului nostru, nu ne îngăduie să-l identificăm cu un maestru al retoricii din Atena.

Ipoteza editorului Schubert, cum că Pausanias ar fi acelaș cu istoricul din Antiohia, care purtă acelaș nume, nu e nici ea admisibilă, pentru că autorii bizantini, cari îl citează, zic despre dânsul, că era un chronograf îndemănat, fără a face nici o aluzie măcar la o operă arheologică.

Explorarea sau Descripția Greciei e o lucrare foarte

prețioasă și indispensabilă, atât pentru istoric, cât mai ales pentru arheolog. În ea, se cuprind descrieri de cea mai mare însemnătate, privitoare la istoria Greciei vechi, la mitologia, la monumentele, la topografia și la operele sale de artă.

Pausanias compunând-o n'a voit să facă din ea un fel de *Călăuză a călătorului în Grecia* sau a arheologului, căci omite o mulțime de lucruri, care ar fi fost utile pentru acești. El pare a fi voit, să se adreseze persoanelor, care au vizitat deja Grecia, ca să le împrășteze amintirile, sau să îndrepte explicările, adesea greșite, ale exegeților.

În cartea I-a (Ἀττικὰ), autorul se ocupă de Attica și de Megarida, începând descripția Pireului și a monumentelor sale, precum și a împrejurimilor, cu Munihia, Phaleron, etc. [Apoi, continuându-și călătoria artistico-arheologică în Attica, se ocupă cu mahalalele Atenei, apoi cu orașul însuși, etc. Ne mai dă o sumă de știri istorice, ca, de pildă, cea despre năvălirea Gallatilor în Grecia, trecerea lor în Asia, la Pergam, despre faptele lui Ptolemeu Philadelphul, despre Attal, Pyrrhus, etc., și despre monumentele, ce sunt legate de numele lor.

Ne dă relații, cu multe amănunte, de templele, de sanctuarele mai mici, de sălile, numite *stoa*i, de opere de artă.

În cartea a II-a (Κορινθιακά), urmând aceeași metodă, ne face să vizităm Corintul, Argosul, Mycene, Epidaurul.

În cartea III-a (Λακωνικά), se ocupă de Laconia. În a IV-a (Μεσσηνιακά), povestește istoria politică și artistică a Meseniei. În cărțile V—VI (Ἠλιακά), descrie îndelung Olympia și monumentele ei. Această descriere a fost de cel mai mare folos pentru arheologii, cari au luat parte la diferite misiuni și au făcut descoperiri în marea incintă sacră din această regiune.

Cartea VII-a (Ἀχαϊκά), cuprinde istoria regiunii Achaia, cu care ocazie Pausanias vorbește și de Ionia, colonizată în parte de locuitori din Aegialea. În cartea VIII-a (Αρκαδικά), explorează Arcadia și vorbește de istoria ei. În a IX-a (Βοιωτικὰ), ne face să vizităm Grecia continentală: Beoția, mai ales Theba, descriind-o și povestindu-ne

istoria ei, războaiele medice, eroii ei, Epaminonda, Pelopida și luptele lor. Bine înțeles că se acordă mare atenție monumentelor. Autorul se ocupă apoi de localitățile Plateea, Delium, Anthedon, Orchomenos, Tanagra, și de monumentele lor. De asemenea vorbește de cele ce sunt în legătură cu Pindar, apoi de lacul Copaïs, de muntele Helicon, de muzele lui și de monumentele sale.

În cartea X-a (Φωκικά), descrie Phocida. Ne vorbește despre origina și numele Phocidei, de istoria ei, de orașul Panopeea, în sfârșit, se oprește îndelung la Delfi, ocupându-se de oracolul de aici, de istoria veche a orașului, de zidirea templului și de diferiții săi spoliatori, de instituțiunile Amphicționilor, de darurile și bogățiile templului lui Apollon, date în diverse ocaziuni istorice celebre, ca victoria de la Aegos Potamos, Marathon, etc. Cu acest prilej, descrie tezaurele, pe care le aveau diferitele orașe la Delfi, ca: Syciona, Siphnos, Theba, Atena, etc. Aceste descripții au folosit foarte mult explorațiunii, pe care a făcut-o școalele franceză și greacă de arheologie din Atena, la Delfi. Pausanias le-a fost o călăuză prețioasă și sigură.

Pausanias se ocupă de asemenea de năvălirea Galililor până la Delfi, dând amănunte; apoi descrie picturile celebre din diferite *leschae* delfice, a căror pierdere le va regreta totdeauna omenirea. Ultimele capitole conțin știri despre alte localități din Phocida.

În compunerea operei sale, autorul a consultat diferite scrieri anterioare, pe care nu-le numește. Pentru arheologie, principalul său izvor e, după toate probabilitățile, *Polemon Periegetul*. Pentru topografie, a urmat pe *Artemidor*, iar pentru istorie pe *Istros*.

Deși scrierea sa are o însemnătate extraordinară, trebuie să recunoaștem, că nu satisface totdeauna. Lui îi plăcea lucrul găsit de-agata. Nu caută să verifice, să facă cercetari personale minuțioase, să descifreze inscripțiunile.

Totuși a avut meritul, să consulte izvoare bune și multe și, în particular, pe poeții, vechi.

Simțul artistic de asemenea i-a lipsit, ca și adevărata știință. Descripțiunile capod'operelor antice sunt seci, comune, lipsite de orice sentiment artistic personal. El nu

face, decât să explice și să comenteze subiectele, tratate de sculptori sau pictori, să facă istoricul zidirii unui sanctuar, să povestiască anecdote asupra artiștilor, dar nu-l vedem făcând critică sau apreciațiune personală. Simțul observațiunii criticului de artă îi lipsește cu totul. Ca scriitor e deasemenea inferior. Se întâlnesc în cartea lui neglijențe multe, lipsă de eleganță, un stil lipsit de artă și o vagă tendință de a imita pe Herodot. Nu se poate nega însă meritul de a se fi ferit de o retorică pretențioasă.

Scrieri militare.

În afară de Pausanias, existau câțiva erudiți și poli-grafi, ale căror opere, în cea mai mare parte pierdute, priviau istoria sau mitologia. Printre dâșii cităm pe scriitori, cari interesează literatura militară, de pildă pe macedoneanul *Polyaemos*, a cărui operă *Στρατηγικά* (*Viclenia în războiu*) în 8 cărți, dedicate împăraților Marcus Aureliu și Lucius Verus, ne-a fost păstrată în mare parte (ed. Wolfflin-Melber, Bibl. Teubner). Opera sa nu e, decât o culegere de vreo 900 povestiri, luate din diferiți istorici, mai ales din Ephoros și Nicolae din Damasc. Nu întâlnim în ea nici experiență personală în afacerile militare și ale războiului. Autorul n'a urmărit alt scop, decât să ofere cititorilor niște povestiri amuzante. Totuși cartea sa are o oarecare însemnătate pentru istorici, deoarece conține un oarecare număr de fapte istorice interesante.

Un alt scriitor militar e *Appolodor din Damasc*, celebrul arhitect al lui Traian. El a dedicat o scriere lui Hadrian, intitulată *Πολιορκητικά*, din care ne-a rămas un extras.

(*Wescher*, în vol. „*Poliorcétique des Grecs*“, Paris, 1869, p. 137—193, cf. *Lacoste*, *Revue des Etudes grecques*, t. III, p. 230 sq.; *The Library* by sir J. G. Fraser London, 1921, 403 și 546 p.

H. Schoene, *Verschiedenes*, în *Rheinisches Museum*. LXXIII, p. 137 sq).

În aceeaș epocă, a trăit *Aelian*, autorul unei *teorii de tactică* (*Τακτικὴ Θεωρία*), scrisă într'un stil îngrijit, câteodată obscur, care totuși denotă o cultură literară.

(*Koehly und Rustow*, *Griechische Kriegsschriftsteller*, Leipzig, 1855 și 1895, 2-a ediție).

Bibliografie critică pentru 1910—1915 în K. Muenscher, în *Jahresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 170, p. 118—121.

Ch. Charitonidis, *Miscellanea*, în *Mnemosine*, XLIII, p. 205 sq.

M. P. Kontoyannis, Ἡ Αἰλιανὸς ὡς μιμητὴς τοῦ Ἡροδότου ἔξεταζόμενος. Teza. Atena, 1914, 52 p.

Un scriitor mai însemnat e sirianul *Herennius Philon*, din prima jumătate a veacului al II-lea. A scris mai întâiu o operă: *Despre domnia lui Hadrian*, probabil un fel de panegeric, care n'a lăsat nici-o urmă; un tratat *Despre posesiunea și alegerea cărților* (Περὶ κτήσεως καὶ ἐκλογῆς βιβλίων). în 12 cărți, și, mai ales, o mare culegere în 50 de cărți, *despre orașele și oamenii însemnați, pe cari i-a produs fiecare din ele*, din care ne rămân un număr de fragmente, împrăștiate în *Ștefan din Bizanț* (Didot-Müller, *Fragm. Hist. Gr.*, III, p. 573). Ea alcătuiă un fel de enciclopedie, geografică și biografică, care putea să satisfacă curiozitatea contemporanilor. Philon a mai compus: 1.—*Παράδοξος ἱστορία* (*Istoria curioasă*), perdută astăzi, în care arată contradicțiile fragrante din diferiții istorici greci; 2.—*Φοινικὴ ἱστορία* (*Istoria Fenicieii*) (*Fragm. Hist. Gr.*, III, p. 563), din care avem câteva fragmente. Autorul zice, că ea nu eră, decât o traducere a pretinsului *Sanchoniathon*, filozof din Tyr, sau Sidon, sau din Berytos, mai vechiu, decât războiul Troiei, personaj de altfel inventat de dânsul. Din această pretinsă traducere, scriitorul Eusebiu ne-a conservat câteva fragmente însemnate (*Prep. Evang.*, I, c. 9—10, IV, c. 16). Aceste fragmente interesează mult studiile și istoria feniciană.

Din cartea lui *Phlegon din Tralles*, libert al împăratului Hadrian, Ὀλυμπιάδες sau Χρονικά, un fel de cronologie în 16 cărți, mai târziu prescurtate în 8, ne-au rămas câteva fragmente (*Fragm. Hist. Gr.*, t. III, p. 602 și urm.). În ea, nu se întâlnește nici critică personală, nici merit literar. Ea alcătuiă o serie de fapte și date, care au fost utilizate de *Iulius Sextus Africanus*. Moda operelor enciclopedice, care alimentau curiozitatea pedantă a contemporanilor lui Traian, Hadrian și a urmașilor săi, continuă a dăinui.

Cea mai celebră enciclopedie mitologică, venită până

la noi, e cea cunoscută sub numele de *Biblioteca lui Apollodor*. Critica modernă a dovedit, că ea n'a putut fi opera celebrului cronograf atenian și că a fost compusă în primele secole ale imperiului roman. Ea e o expunere sistematică a genealogiilor zeilor și a eroilor, un fel de rezumat comod pentru cei ce voiau să aibă pe scurt cunoștințe de felul acesta. E un manual prețios pentru cei ce se ocupă de mitologia greacă.

(Vezi și *The Library*, trans. by sir J. G. Fraser, London, 1921, 493 546 p.).

În afară de operele, deja enumerate mai sus, dăm încă câteva știri despre unii autori, cari au scris opere militare.

Cel mai vechiu este *Aeneias*, citat de Polybiu. El a trăit în secolul al IV-lea a. Chr. Opera sa este intitulată: Τακτικὸν ὑπόμνημα περὶ πῶς δεῖ πολιορκουμένους ἀντέχειν (*Memoria despre cum trebuie să reziste cei asediați*).

Autorul dă multe exemple din războiul peloponesiac, privitoare la Thebani, Plateeni, din istoria Siciliei, Chiosului, Argosului, Apollonia și Heracleea Pontului.

(Ediția H. Köchly und W. Rüstow, *Griechische Kriegsschriftsteller*, Leipzig, 1853, t. I).

Aeneas Tacticus, with an engl. transl. by the Illinois greek club, New-York, Putnam, 1923, p. 1—225.

H. Fischer, *Quaestiones Aeneanae, I*, Teubner, 1914, 67 p.

L. W. Hunter, *Aeneas Tacticus and stichometry*, în *Berliner Philolog. Wochenschrift*, 1914, No. 6.

K. Lincke, *Zu Aeneas Tacticus*, în *Philologus*, 1914, p. 157.

A. Pease, *Aeneas Tacticus*, 38, 4—5, în *American Journal of Philology*, 1918, p. 404.

Iron Ktesibios a scris un tratat militar intitulat Βελοποικιά (ediția Koechly și Rustow, *op. cit.* vol. I).

Asclepiodotos Filosoful: Τέχνη τακτική (Arta tacticei militare), în care vorbește despre varietatea falangelor, despre numărul și numele falangelor hopliților, despre orânduiala ostașilor, despre distanțele ei, despre armele, despre infanteria ușoară, despre cavalerie și numele diviziunilor și despre carele de războiu, despre elefanți și despre mișcările trupelor.

(Ediție Kochly și Rustow, *op. cit.*, vol. III).

A se consulta: *Asklepiodotos* with an engl. transl. by members of the Illinois greek club, New-York, 1923, p. 229 și W. A. Oldfather, *Notes on text of Asklepiodotos*, în *American Journal of Philology*, 1920, 127—146.

La aceste opere, trebuie adăugată cartea *Anonimului bizantin*, despre arta strategiei (Ἱεραὶ στρατηγικαὶ ἀρχαί), foarte însemnată pentru studiul armatei, a fortificației, a armanentului și a tacticii vechi bizantine.

(Ediție Kochly und Rustow, *op. cit.*, vol. II).

Istoricii secolelor al II și III-lea

DION CASSIUS.

Ediții: Editio princeps: R. Estienne, Paris, 1548.

În sec. XIX-lea:

1.—Struz, 9 vol., 8°, Lpz., 1824—43, tomul IX conține complementele extrase de Angelo Mai, dintr'un manuscris din Vatican.

2.—Dindorf, 3 vol., 8°, Lpz., 1863—65 (Bibl. Teubner).

3.—Melber, 5 vol. Lpz., 1896 (Bibl. Teubner).

4.—Cea mai bună ediție a lui Boissevain, Berlin, Weidmann, începută la 1895.

5.—H. W. Duchworth, Univ. Toronto stud. philol. sec. 1916, 118 p.

Traduceri:

Roman history, with an engl. transl. by E. Cary, Loeb class. Libr., London, Heineman, 525 p.

Studii și comentarii:

K. Hartmann, *Ueber das Verhältnis des Cassius Dio zur Parthergeschichte des Flavius Arrianus*, în *Philologus*, LXXIV, p. 73—91.

A. G. Roos, *Ueber einige Fragmente des Cassius Dio*, în *Klio*, XVI, p. 75—97.

J. C. P. Smits, *Die Vita Commodi und Cassius Dio, Eine quellenanalytische Untersuchung*, Leiden, 1914, VIII+198 p.

În secolul al II-lea, se dezvoltă o literatură istorică și filosofică, care, fără a atinge o originalitate superioară, are calități serioase, mai ales de sinceritate și raționament. Această concepție se continuă și în veacul al III-lea, în care întâlnim o bună tradiție istorică, reprezentată mai ales prin Dion Cassius, Herodian, Dexippos, cari opun operelor sofiștilor frivoli, scrieri serioase și instructive.

Dion Cassius, exact *Cassius Dio Cocceianus*, s'a născut în Niceea, în Bithynia, cu puțin înainte de anul 155, dintr'o foarte bună familie. Tatăl său, Cassius Apronianus, guvernator al Dalmației și al Ciliciei sub Marc Aureliu,

își crescù el însuși fiul și il obicinul să vadă cum funcționă administrația romană, cu care prilej căpătă o sumă de cunoștințe, pe care le va utiliza mai târziu.

Dion Cassius erà în anul 180 senator, când se urcă pe tron Commod. Vreme de 13 ani ai domniei acestuia, Dion Cassius trăi la Roma, unde apărù înaintea tribunalelor ca acuzator sau apărător, cu care ocazia cunoscut mai pe toți oamenii însemnați romani. Fu martor ocular al nebuniilor fiului lui Marc Aureliu și, ca amic al lui Pertinax, fu unul din acei ce l-au proclamat împărat în 193. Pertinax îl desemnă pentru pretură, pe care o exercită în anul 194, sub Septimiu Sever. E cunoscut felul cum căpătă încrederea acestui împărat.

În epoca aceasta, Dion Cassius scrisese dejă o carte despre visuri și pronosticuri (Περὶ τῶν ὄνειράτων καὶ τῶν σημείων). Septimiu Sever, pe atunci simplu general, o citi și crezând, că a găsit în ea motivele unei măririi viitoare, scrisese autorului pentru a-l felicita. Devenind împărat, la sfârșitul anului 193, numi pretor pe Dion, așa cum îl desemnase dejă Pertinax. Tot așa de curios e și faptul cum Cassius a devenit istoric.

În aceaș epocă, după cum ne spune el însuși, își văzù în vis vocațiunea. Se puse, dar să scrie o istorie a domniei lui Commod, pe care o prezentă lui Sever. Încurajat, Dion Cassius hotărî se trateze într'o operă mai largă toată istoria Romei, de la origini până în timpul său.

Culese, dar, material timp de zece ani, probabil, de la 200—209, apoi puse 12 ani să ordoneze și să scrie opera sa.

Subt Septimiu Sever, nu mai capătă sarcini de magistratură, fie că legăturile sale cu acesta nu mai erau așa de cordiale, din pricina admirației sale pentru Commod, fie că voia să-și consacre tot timpul lucrării sale. Trăi, dar, retras, când la Roma, când la Capua. Subt Caracalla însă (211—217), a însoțit pe împărat în mai multe din expedițiile sale. Împăratul Macrin, în 218, îl numi comisar imperial la Smirna și la Pergam, unde stătù mai mult timp. Subt Alexandru Sever, fu ales consul și apoi, pe la 224, numit guvernator al Africeii, și de aici,

in Dalmația și Pannonia, post mult mai greu. Aici, știu să se impue legiunilor prin severitatea sa.

Intors la Roma, a fost amenințat la un moment dat să piară împreună cu Ulpian într'o revoltă a pretorienilor, dar Alexandru Sever reuși, să-l scape și îl desemnă la un al doilea consulat drept coleg al său, în 229. Dar dânsul, din prudență, se depărtă din Roma. Puțin după aceea, bătrân și infirm, obținù permisiunea să se retragă în țara sa, în Bithynia, unde și muri, între 230—240, în vârstă de aproape 80 ani.

În timpul retragerii sale, își reluă lucrarea întreruptă.

Opera sa, *Istoria Romană*, (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία), în 80 de cărți, ne-a fost transmisă foarte mutilată. Nu ne-au rămas, decât 24 cărți, de la XXXVI—LX, cari conțin povestirea faptelor de la anul 68 a. Chr. până la anul 47 d. Chr.

Avem, deci, ultima perioadă a republicii, cu Cesar, domniile lui August, Tiberiu, Caligula și primii ani ai lui Claudiu.

Un manuscris unic, *Vaticanus* 1288, ne-a păstrat părți mutilate din cărțile LXXVIII—LXXIX, care privesc domniile lui Caracalla, Macrin și Elagabal.

În sfârșit, Constantin Porfirogenetul ne-a conservat fragmente din primele 35 cărți.

Pentru părțile, care lipsesc, avem mai ales o prescurtare făcută în veacul al XI-lea, de către călugărul Xiphilinos din Constantinopol. Din nenorocire, exemplarul, de care se servise acesta, eră și el necomplet, de aceea rezumatul său nu începe, decât cu cartea XXXV și lasă unele părți din domnia lui Antonin Piul și cei zece dintâiu ani ai lui Marc Aureliu. Avem însă *Istoria Prescurtată* a lui Ioan Zonaras, compusă în veacul XII-lea, care a utilizat mult opera lui Dion Cassius, precum și pe alți scriitori compilatori bizantini.

Dion Cassius, întreprinzând opera sa, a voit să refacă în mai bine, cece se scrisese înaintea lui. Pentru aceasta, a căutat să se informeze cât se poate mai mult și să dea povestirii sale o formă mai vie. Totuși el n'a schimbat nimic din metoadele tradiționale. A citit cu îngrijire, a comparat și a criticat pe unii prin alții pe istoricii

din timpuri diferite. A consultat și criticat pe Varron, Salustiu, Cesar, Asinius Pollion, Tit-Liviu, precum și pe Polybiu și pe Dionisiu din Halicarnas. Dar nu pare, să se fi ridicat până la izvoarele consultate de acești scriitori și nici n'a întreprins cercetarea memoriilor, corespondențelor, arhivelor și monumentelor, care puteau să-i permită, să-i completeze și să-i îndrepte.

Cercetarea sa totuși e însemnată, mai ales prin belșugul și buna-alegere a amănuntelor. Întâlnim apoi la autor o grijă a exactitudinii, în tot ceea ce privește cronologia, cât și în ceea ce privește geografia. Ultima parte, foarte mutilată, e cât se poate de interesantă, pentru că Dion Cassius ne vorbește ca martor ocular.

Spiritul acestui autor e judicios. Totuși regretăm la el unele slăbiciuni. Dion Cassius crede în visuri și în povești și le dă o mare însemnătate în povestirea sa, ceea ce îl face câteodată ridicol. În afară de aceasta, nu are destulă pătrundere și nu se ridică deasupra prejudecăților de parțialitate. De aceea nu poate îmbrățișa bine totalitatea unei epoci, nici să degajeze trăsăturile generale ale unei figuri istorice. Povestirea sa e judicioasă, substanțială, instructivă. Citind-o, are cineva impresia, că nu-i înșelat. Totuși, în unele chestiuni, autorul nu ne lămurește în destul, și e regretabil.

Ca model de istorie, Dion ia pe Thucydide, totuși, e departe de a atinge meritele acestuia, atât în privința judecății, a pătrunderii de istoric, cât și în privința talentului de scriitor. Nu se poate spune însă, că Dion Cassius n'are calități. Photios laudă nobleța stilului său, alegerea expresiunilor, construcțiunea savantă a perioadelor sale, limpezimea limbii, și are dreptate.

Povestirea sa e simplă și citirea ei e plăcută, ceea ce denotă o pregătire literară îngrijită.

În Dion Cassius, găsim știri prețioase despre Dacia.

HERODIAN.

Ediții: Editio princeps: Alde Manutio, Veneția, 1503.

În veacul al XIX-lea: 1.—Bekker, Lpz., 1855, Bibl. Teubner; 2.—Cea mai bună e cea a lui Mendelsohn, Lpz., 1883, unde se face și un studiu al manuscriselor.

Ab excessu D. Marci VIII, ed. K. Stavenhagen, Teubner, 1922, 235 p.

Studii și comentarii:

F. Boll, *Zu Stephanos von Byzanz und Herodian*, în *Philologus*, LXXIV, p. 187—194.

E. Sommerfeldt, *Zur Frage nach Lebensstellung des Geschichtschreibers Herodian*, în *Philologus*, LXXIII, p. 568—570.

Din propria sa operă, putem deduce, că Herodian a trăit sub Marc Aureliu și urmașii săi, până dincolo de anul 250, când eră destul de înaintat în vârstă și în stare să observe. Putem să circumscriem viața sa între anul 165—255. Nu știm din ce țară eră, dar se vede din povestirea sa, că se socotiă ca la el acasă în Italia. El a ocupat unele sarcini imperiale și publice.

În opera sa, Herodian și-a propus să povestească istoria succesorilor lui Marcu Aureliu (Τῆς μετὰ Μάρκου βασιλείας ιστορία) pe o perioadă de 70 de ani, de care luase cunoștința în mod direct. N'a putut însă povesti, decât evenimentele până la suirea pe tron a lui Gordian al III-lea (an. 238).

Scrierea sa are caracterul biografic; ea se ocupă de persoana suveranilor. Herodian, cu toate că nu-i lipsit de prejudecăți, cu toate că a putut să greșească asupra unor aprecieri, a urmărit totuși adevărul și a fost sincer în judecățile sale.

Informațiunile lui le are fie din citirea unor contemporani, pe cari nu-i numește de altfel, fie, mai ales, din notele, pe care le luă zi cu zi ca martor ocular. Cartea lui conține puțină cronologie și puțină geografie. Ceace îl atrage mai mult e partea morală a istoriei, caracterul împăraților și al consilierilor lor, mișcarea opiniei publice contemporane, etc. El urmează concepția psihologică a lui Thucydide, pe care îl imită cu o metodă mai bună, decât Dion Cassius.

I se poate reproșa însă, că pune discursuri, în care apare retorică și un abuz de amintiri clasice. Narațiunile sale sunt mai bune.

Herodian nu-i lipsit de talent. El are imaginație și artă de a scrie. Știe să compue o scenă, să descrie un

personaj, să dea relief momentelor dramatice. Și prin aceasta, e superior lui Dion Cassius.

Herodian a compus o operă din cele mai însemnate. El e principalul martor al unei perioade agitate.

Istoricii secolului al III și IV-lea.

În aceeași epocă, au mai trăit câțiva istorici de ordin secundar, de la cari nu ne-au rămas decât câteva fragmente scurte, ca: *Asinius Quadratus*, care a scris în dialect ionic, *Istoria Romei* de la fundațiunea ei până la Alexandru Sever și o *Istorie a războaelor Parților* (*Fragm. Hist. Gr.*, III, p. 659), adesea citată.

2. *Callinicos*, supranumit *Suetorius* din Petra (Palestina), care predă retorica la Atena pe la sfârșitul veacului al III-lea. El compuse o culegere curioasă de *povești alexandrine* în 10 cărți (Περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἱστοριῶν βιβλία δέκα) (*Fragm. Hist. Gr.*, III, p. 663).

3. *Nicomachos* și *Callistratos* din Tyr., istorici ai lui Aurelian (*Fragm. Hist. Gr.*, III, p. 664-5).

4. Filozoful *Porphyrios din Tyr*, născut în 233, mort pe la 301—205, care a compus, pe lângă multe opere filosofice, și o cronică utilizată de istoricul bisericesc Eusebiu.

5. În sfârșit, un istoric mai însemnat, *Dexippos* din Atena (Dindorf, *Historici graeci minores*, Bibl. Teubner, t. I. și în *Corpus scriptorum Historiae byzantinae*, ed. Bonn, 1829) El aparține unei familii sacerdotale și trăia pe la mijlocul veacului al III-lea.

A fost orator, om politic și un general energic. Exerciță funcțiunea de arhonte-rege, arhonte eponim. El organizează rezistența țării sale, când Herulii, subt Gallian, în 267, pustiiră Achaia și luară Atena. Prin energia lui, își mântu țara de dușmani.

El compuse mai multe scrieri istorice: 1. Cronică (*χρονικά*); 2. *Istoria succesorilor lui Alexandru* (Τὰ μετ' Ἀλεξάνδρου); 3. *O Istorie a războaelor scitice* (Σκυθικά).

Cronica sa eră o expunere cronologică a marelor fapte de istorie universală din timpurile cele mai fabuloase până în anul 269. Ea e adesea citată de către istoricii *Istoriei lui August* și de Eusebiu, care a continuat-o (*Fragm. Hist. Gr.*, III, 670).

Fragmentele, care ne rămân din *Istoria succesorilor lui Alexandru*, par a proveni din două discursuri, pe care le pune el în sarcina lui Hyperide și lui Phocion.

În sfârșit, în *Războaiele cu Sciții*, Dexippos povestește amănunțit năvălirile barbarilor, la care asistase și se pune el însuși în scenă. Unul din fragmentele rămase, ne-a conservat un discurs, pe care l-a ținut el Atenienilor, când îi înarmă împotriva Goților (*Frg.* 21). Mai avem din această operă încă două discursuri, o adresă a deputaților barbari către împăratul Aurelian și răspunsul împăratului (*Frg.*, 24). Ne-au mai rămas deasemenea interesante descripții de a-sediul, unde Dexippos se arată un narrator exact, dar și un scriitor mediocru.

Istoricii creștini

IULIUS SEXTUS AFRICANUS.

Printre istoricii creștini, trebuie să menționăm mai întâiu pe Iulius Sextus Africanus, care a trăit pe la mijlocul veacului al III-lea în Palestina. El e părintele cronografiei ecclesiastice și caracterul și rolul său a fost studiat în celebră carte a lui Gelzer: *Iulius Sextus Africanus*. Din cronografia sa în 5 cărți, care se întinde de la anul 5499 în. de Chr., până la 221 al erei noastre, nu ne rămân, decât fragmente. El e autorul și a unei enciclopedii științifice, intitulată *Κεστοί (Broderie)*, din care de asemenea avem numeroase fragmente. Tot ce rămâne din Iulius Sextus Africanus e publicat în marea *Patrologie greacă* a lui Migne, t. X, 35—108.

(Vezi și A. von Harnack, *Julius Africanus, der Bibliothekar des Kaisers Alexander Severus*, ex. Aufs. Fr. Milkan, p. 142—146).

În veacul al IV-lea, creștinismul este în culmea triumfului său. În al II-lea, el n'a făcut decât să se apere împotriva persecuțiilor și calomniilor, prin gura și condeiul apoloziștilor. În secolul al III-lea, el constituise fundamentele filozofiei sale. În veacul al IV-lea, recunoscut oficial de Constantin, tinde a expulzâ păgânismul. Acesta simțindu-se în mare primejdie, caută să se apere și reclamă cel puțin libertatea. Lupta, de altfel, nu se dădea numai între păgâni și creștini; ea există între ortodoxi și

eretici, lupta care privește fondul însuși al credinței, cum e de pildă Arianismul. Discuțiunile acestea dau naștere unei literaturi, în care cei angajați își pun toată știința, toată dialectica, tot zelul, tot entuziasmul lor.

În acelaș timp, morala creștină ia o nouă extindere, pentru că biserica se adresează acum nu numai credincioșilor de mică însemnătate, ci claselor superioare, prin diaconii sau preoții ei foarte culti, cari primiseră o instrucție hellenică îngrijită. Ei sunt elevii sofistilor și își pun tot talentul și toată artă lor în serviciul ideilor și sentimentelor creștine.

Asistăm acum la o renaștere a hellenismului, care totuși merge spre decădere.

Și aceasta, din mai multe motive. Mai întâiu regimul politic de despotism administrativ al imperiului, e contrar liberei mișcări a spiritelor. Totul atârnă de voința unui singur om și se poate lesne închipui ce se putea face în asemenea condițiuni. Apoi creștinismul, stăpân pe situație, deveni tiran la rândul său.

Subt împărații creștini, oratorii păgâni sunt reduși la tăcere. Filozofia nu mai are dreptul să atragă atenția. Numai teologia și morala religioasă pot să se producă în mod cu totul liber. Pentru creștinism, aceasta însemnează un succes definitiv, în realitate însă e o diminuare intelectuală, care va merge crescând în secolele următoare ale bizantinismului.

În veacul al IV-lea, avem o eloquență, destul de mediocră de altfel, dar însemnată; istoriografia e inferioară, deoarece retorica reapare.

Faptele mari ale lui Constantin au fost descrise de istorici retori. *Praxagoras* din Atena și *Bemarchios* din Cesareea, în Cappadocia, au povestit viața împăratului (publicată de C. Müller, *Fragm. Hist. Gr.*, IV, 2).

Cappadocianul *Eustochios*, povestește viața lui Constantin și Constanțiu. Iulian Apostatul a avut și el pe panegeriștii săi, ca pe *Magnus* din Canhe, pe *Eutychieanos* din Cappadocia (*Fragm. Hist. Gr.*, IV, 4) și pe *Eunapios* din Sardes, care merită o mențiune specială. Acest din urmă, născut în 346, primi o bună instrucție, fiind discipol al neoplatonicianului *Chrysanthos*.

Între 362--366, el studia retorica la Atena, în școala lui Prohaereos. Apoi în 366, veni să profeseze în orașul său natal. Nu știm nimic despre restul vieții sale. Știm atât, că a trăit peste anul 414.

Opera sa principală eră o istorie contemporană, în 14 cărți, care se prezentă ca o urmare a acelei a lui Dexippos (C. Müller, *Fragm. Hist. Gr.*, IV, Dindorf, *Hist. Gr. Min.*, I, p. 205 și ediția *Corpus scr. histor. byzantinae*, Bonn).

(Vezi și P. Thomas, *Remarques sur Eunape (Vie des Sophistes)*, în *Bulletin de la classe des Lettres de l' Acad. royale de Belgique*, 1921, 529--536).

Ea începea de la moartea lui Claudiu II, în 270, și continuă până la anul 404.

Prima carte trată despre evenimentele de la 270 până la urcarea pe tron a lui Iulian și nu eră, decât un fel de introducere. Cinci cărți următoare vorbeau în mod amănunțit despre acest împărat, căci Eunapios, întreprinzând scrierea operei sale, voia să facă elogiul acestui împărat. Eunapios, păgân convins, judecă pe oameni și lucrurile dintr'un punct de vedere de credință pasionată. Această ne arată concepția mediocră a istoriei sale, de la care n'avem, decât fragmente. În substanță, ea a trecut la *Zosimos*, care a prescurtat-o în opera sa.

În afară de scrierea sa istorică, Eunapios compuse, pe la începutul veacului al V-lea, 23 de biografii, intitulate: *Viețile filosofilor și sofiștilor*, în care se ocupă de principalii reprezentanți ai școlii neoplatoniciene și de un oarecare număr de retori: Plotin, Porphyriion, Jamblicos, Aedesios, Maximus, Priscus, Iulian din Cappadocia, Prohaerescos, Epiphanius, Himerios, Libanios, etc. În această serie, se întâlnesc principalele defecte ale lui Eunapios, lipsă de critică, de compoziție, de stil, credulitate superstițioasă, retorică insipidă, digresiuni, etc.

Opera istorică a lui Eunapios, a fost continuată de *Olympiodor* din Theba Egiptului, în veacul al V-lea, care fu funcționar sub Arcadiu și Theodosiu II. Istoria lui Olympiodor începea acolo, unde eră lăsată de Eunapios, adică de la 404 și mergea până la 425. Dintr'însă n'avem decât fragmente publicate în *Fr. Hist. Gr.*, t. IV, p. 57 și Dindorf, *Hist. Gr. Minores*, t. I, p. 450. Dar ea a trecut, ca și cea a lui Eunapios, în *Zosimos*.

EUSEBIU.

Creștinismul își găsește în Eusebiu din Cesareea pe adevăratul său istoric.

Înainte de a studia opera sa, să indicăm edițiile, în care au apărut.

Ediția completă: Migne, Patrologia graeca, t. XIX--XXIV.

Ediții parțiale: *Chronica*, ed. A. Schoene, 2 vol., 4°, Berlin, 1866—1875.

Ediția uzuală a lui Dindorf *Eusebii Caesariensis*, opera, Lpz., 1871, Bibl. Teubner.

Preparația evanghelică și demonstrația evanghelică, 1871, Bibl. Teubner.

Bibliografie critică pentru 1910--1915, de K. Muenscher, în *Jahresbericht ueber die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, CLXX, p. 171—172.

Ediții noi, traduceri, studii și comentarii:

Werke VI: Die Demonstratio evangelica, hrsg. von J. A. Heikel (Die griechchristl. Schriftsteller, XXIII).

Werke VII, Die Chronik des Hieronymus, ed. R. Helm (*ibid.*, XXIV).

Histoire ecclésiastique, II—III: V—III, texte grec et trad. franc. par. E. Grafin, Paris, Picard, 1913, LXXVI+542 p.

Eusebii Pamphili Chronici Canones, latine vertit S. Eusebii Hieronymus, ed. J. K. Fotheringham.

Ausgewählte Schriften, aus dem griechischen übers. von G. Esser.

P. Batiffol, *Les documents de la Vita Constantini*, în *Bulletin d'ancienne Littérature et d'archéologie chrétienne*, 1914, p. 80--95.

A. Casamassa, *I documenti della „Vita Constantini“ di Eusebio Caesareense*. Roma, 1914.

H. Doergens, *Eusebius von Caesarea als Darsteller der phönizischen Religion. Eine Studie zur Geschichte der Apologetik (Forsch. z. Christl. Lit.—und Dogmengeschichte, XII, 5*, Paderborn, 1915, XI+103 p.

P. Keseling, *Die Chronik des Eusebius in der syrischen Ueberlieferung*. Tezä, Bonn, 1921, 13 p.

F. Martroye, *Lactance et Eusèbe sur l'édit de Milan*, în *Société nationale des Antiquaires de France*. 1915 p. 105—107.

J. Maurice, *La Vita Constantini, ibid.*, p. 154—155.

P. Mickley, *Die Konstantin-Kirche im Heiligem Lande; Eusebius—Texte übers. und erläut.* Lepizig, 1923, 56 p.

D. Serruys, *La notation ascendante des nombres dans la Chronique d'Eusèbe*, în *Revue de Philologie* 1914, p. 215—218.

Istoria bisericească și viața lui Constantin cel Mare de Eusebiu, episcop de Cesareea, traducere de Iosif, fost mitropolit primat, București, 1896.

Eusebiu s'a născut în Palestina, în 265. El fu discipolul savantului Pamphil, căruia îi adoptă numele (Εὐσέβιος Παμφίλου, fiul [spiritual] al lui Pamphil).

Scăpând de persecuțiunea lui Maximian, Eusebiu deveni episcop al Cesareei din Palestina, de la 313 până la moartea sa, a. 340.

El se bucură de un mare prestigiu la curtea lui Constantin pentru știința sa și pentru imensele sale lucrări. Eusebiu luă parte activă în luptele dintre ortodoxi și ariani. Inclinand, poate în fond, către doctrina arianismului, dar condamnând soluțiunile brusce, el caută împăcarea în compromisuri, pe care ortodoxia nu lipsi să i le reproșeze.

După ce n'a isbutit în încercările sale la consiliul din Niceea, în 325, subscrise, deși nu cu toată inima, formula credinței, adoptată de majoritate. Aceasta nu-l împiedică, să se arăte ostil șefului al intrasigent ortodoxilor, care eră Athanasie, în sinoadele din Antiochia (330) și din Tyr (335).

Pamphil, deschizându-i biblioteca, îl preparase din tinerețe la erudiție. Grație, acestei pregătiri, Eusebiu a putut întemeia istoriografia ecclesiastică, pe care o începuse Africanus. *Istoria sa Universală* (Παντοδαπή ιστορία) se împărțea în două. În prima, care eră o *Cronografie generală* (Χρονογραφία), Eusebiu se siliă să stabilească, pentru fiecare popor, succesiunea cronologică, a marelor evenimente ale istoriei sale până la a. 325; în a II-a, intitulată *Regulă pentru calculul timpului* (Κανὼν χρονικὸς), arată sincronismul diferitelor serii de fapte.

Din originalul grecesc al acestei opere, nu ni s'au transmis decât câteva fragmente. Prima parte ne e însă cunoscută printr'o traducere armenească, a două prin traducerea în latinește a fericitului Ieronym, care a continuat-o până la urcarea pe tron a lui Theodosiu, în 329.

În toată antichitatea n'a existat o lucrare de cronologie mai mare, decât aceasta. Ea alcătuește unul din fundamentele, pe care se întemeiază încă cunoștințele noastre asupra datelor unei însemnate părți a istoriei grecești și romane.

A doua foarte însemnată operă a lui Eusebiu e *Is-*

toria bisericească (Εκκλησιαστική Ιστορία). Ea îmbrățișează, în 10 cărți istoria creștinismului de la origini până la 323, anul victoriei lui Constantin asupra lui Licinius, dată pe care Eusebiu o socotește ca cea a triumfului definitiv al credinței adevărate.

Dacă am aplică la această operă cerințele științei moderne, am fi decepționați. În afară că autorul e un mediocru scriitor, nu întâlnim în povestirea sa nici un studiu al mișcărilor ideilor, nici descriere vie a personagiilor, nici prezentare dramatică a evenimentelor. Totuși opera lui Eusebiu e de o însemnătate capitală pentru istoria primitivă a bisericii. Obiectul lui a fost, după cum ne-o spune el însuși în prefață, să noteze, în mod simplu, fazele întinderii creștinismului, urmarea perioadelor de persecuție și de liniște, să stabilească pentru fiecare scaun apostolic succesiunea episcopilor, să ne facă cunoscuți pe marii martiri și pe marii învățați ai bisericii, să noteze, în sfârșit, apariția ereziilor, sinoadele și întemeierea bisericilor.

În românește, această operă a lui Eusebiu a fost tradusă de Iosif, fost mitropolit primat: „Istoria bisericească și viața lui Constantin cel Mare de Eusebiu, episcop de Cesarea“, București, 1896.

La această operă istorică a lui Eusebiu, câtă să alăturăm trei alte scrieri secundare ale sale:

1. *Panegericul lui Constantin*, compus în 335; 2. *O istorie a propriei sale vieți*, în 4 cărți, scrisă între 337—340; 3. Un opuscul: *Despre martirii Cesareei*, omoriți între 303—310.

Din celalte scrieri de exegeză, relative la Vechiul și Noul Testament, ca: *Armonia celor 4 evanghelii, Întrebări și răspunsuri cu privire la evanghelie, Topografia Sfintei Scripturi, Tratatul despre sărbătoarea Paștilor*, nu ne rămân decât fragmente.

Eusebiu întreprinse deasemenea, să facă apologia creștinismului. El scrie despre aceasta: „*Preparații la Evanghelie*“ (Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή), în 15 cărți.

Autorul își propune să arate, că rațiunea însăși îndeamnă pe oameni, să le lepede de păgânism. Pentru aceasta, el trece în revistă teologia feniciană, egipteană, hellenică, oracolele, filozofia. Martorii săi sunt păgânii în-

sîși, istorici, filozofi, moraliști, teologi. El nu face, decât să adune bucați din operele lor, ca să demonstreze, că ei n'au văzut adevărul sau că l-au împrumutat din izvoarele evreești.

Intr'o altă scriere, *Demonstrația Evangheliei* (Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις) în 20 cărți, din care cele 10 din urmă sunt perdute, desăvârșește această demonstrație. Dar aceste din urmă cărți interesează mai ales teologia.

Opera lui Eusebiu, cu toate lipsurile sale artistice și literare, e baza pentru studiul istoriei bisericești. Istoricul găsește în ea foarte multe știri și pentru desfășurarea unor evenimente politice, care, fără Eusebiu, n'ar fi fost înțelese sau cunoscute.

Ultimii istorici greci, cari trăesc pe la sfârșitul hellenismului, de la împărații Arcadiu la Heracliu.

Z O S I M O S.

Cel mai însemnat este *Zosimos*. Opera sa se poate găsi în *Corpus Scriptorum historiae byzantinae*. Bonn, 1837.

Zosimos trăește în secolul al V-lea. Despre identificarea lui, părerile învățaților sunt împărțite. Unii îl socotesc identic cu retorul Zosimos, originar din Gaza sau din Ascalon, pe care Suidas îl menționează că trăind sub împăratul Anastasie. Dar acest scriitor în scurta sa notiță lexicografică nu face nici o mențiune de operele istorice ale lui Zosimos retorul.

Photios (*cod.* 98) spune că Zosimos erâ un avocat al fiscului și că primi titlul de conte al palatului. *Evagrius* (*Historia ecclesiastica*, 41) ne arată că Zosimos trăi prin mijlocul veacului al V-lea sub Teodosiu al II-lea și succesorii săi, ceea ce de altfel o confirmă însăși opera lui Zosimos. În privința aceasta, se pot citi, pentru mai multe amănunte, prefețele edițiilor din Bonn a lui Reitemeyer și Heyne.

Opera lui Zosimos se intitulează: *Istorie nouă* (Ζωσίμου κόμητος καὶ ἀπὸ φυσικοσυνηγέρου ἱστορίας νέας βιβλία ἕξ). Ea cuprinde 6 cărți. Prima e un fel de introducere la opera propriu zisă și cuprinde un scurt rezumat al istoriei imperiului de la August la Dioclețian. Cărțile II, III și IV,

povestesc evenimentele de la moartea lui Dioclețian până la cea a lui Theodosiu, în 395. A V-a și a VI vorbesc, cu multe amănunte, despre domnia lui Arcadiu și primii ani de domnie ai lui Theodosiu al II-lea.

Photios ne spune, că Zosimos rezumă în opera sa istorică, scrierea lui Eunapios. Aceasta e exact pentru domniile lui Constantin și a fiilor săi, a lui Iulian, Jovian, Valens, Theodosiu și o parte a celei a lui Arcadiu, pentru că istoria lui Eunapios se opriă aici. Restul se datorește probabil lui Zosimos. Povestirea lui se oprește, în opera ce ni s'a transmis la luarea Romei de către Alaric, în 410. Photios a citit-o tot în această stare. Aceasta ne face să credem, că sau Zosimos nu și-a isprăvit opera, sau că ea a fost mutilată după moartea sa.

Am spus că Zosimos a rezumat pe Eunapios. Totuși, se poate susține, că a făcut-o cu oarecare independență de spirit. Pentru că luând ca model pe Polybiu, Zosimos are vederi mai înalte, decât Eunapios. Precum Polybiu a arătat în opera sa creșterea puterii romane într'o perioadă strălucită a existenței sale, tot astfel Zosimos a povestit decăderea ei într'o epocă tol atât de hotăritoare (I, 57).

Din nenorocire, Zosimos n'a fost în stare să vadă destul de clar toate cauzele acestei decăderi. Cele pe care le constată, sunt ambițiunea, incapacitatea șefilor, abuzul puterii absolute. distrugerea religiei naționale. Aceste două din urmă, sunt în adevăr foarte interesante, dar autorul nostru n'a știut să le studieze bine. Vițiile, pe care le semnălează dânsul, sunt ale unor oarecari prinți și nu ale înseși instituțiuni imperiale.

Distrugerea religiei naționale o consideră din punctul său de vedere, de păgân superstițios. El arată, de pildă, că imperiul a decăzut, deoarece zeii nu-i mai acordau protecțiune. Cași Eunapios, Zosimos e sever pentru împărații, cari au favorizat creștinismul, mai ales pentru Constantin și Theodosiu.

Cu toate acestea, istoria ce ne-a lăsat, e foarte însemnată pentru perioada aceasta. Ea e judicioasă, foarte bine informată, sinceră. E scrisă foarte limpede, fără pretenții, fără fraze, care să denote un rău gust. Cași istoria lui Eunapios, ea a fost supusă în timpurile bizantine unei

revizuirii, care a șters pasagiile ofensatoare pentru creștinism. Photios a avut în mână această ediție, care ne-a fost transmisă și nouă. Totuși, au mai rămas unele pasagii, din care se vede limpede antipatiile lui Zosimos, cum sunt, de pildă, părțile, care se referă la Theodosiu cel Mare.

Alți istorici. Din acelaș secol, sunt și alți câțiva istorici, de la cari ne-au rămas câteva fragmente. Intre aceștia, mai însemnați sunt doi: *Priscos* și *Malchos*.

Priscos Panites s'a născut în Panion din Tracia. A fost sofist, apoi om de stat sub Theodosiu al II-lea și Marcian, după cum ne arată Suidas. A scris declamațiuni, întitulate *Studii* (Μελέται) și *Scrisori*, care sunt pierdute. Opera sa istorică a purtat titlul general de *Istorie bizantină* (Ἱστορία Βυζαντιακή). Totuși diferite părți din ea purtau alte titluri: *Cele întâmplare după Attila*, *Istoria Gotică*, etc. (Τὰ κατ' Ἀτίλλαν. Ἱστορία Γοθική), care tratau chestiuni contemporane.

Din aceste cărți, ne-au rămas fragmente însemnate, publicate de C. Müller în *Fragmenta Historicum Graecorum*, IV, 69 și urm. și de Dindorf, în *Historici Graeci Minores*, p. 275 și urm. Ele sunt povestiri de asediu, de ambasade și de negocieri, la care a luat parte însuși Priscos, cum e aceea către Attila. Opera lui eră un fel de jurnal, mai mult decât un fel de istorie, exact, destul de clar, în care povestirea e plină de amănunte interesante.

Un alt istoric contimporan, *Malchos*, din Philadelphia din Syria, continuă, câțiva ani mai târziu, istoria lui Priscos.

Istoria bizantină (Βυζαντιακή) în șapte cărți, începea cu Constantin și mergea până la urcarea pe tron a lui Anastasiu (491). Din ea, ne-au rămas fragmente, publicate tot de C. Müller în *Fr. Hist. Gr.*, IV, p. 111 și de Dindorf în *Hist. Gr. Min.*, I, p. 383, și în *Corpus script. hist. byz.* din Bonn. Ca istoric, nu pare să se fi ridicat mai sus de mediocritate. Mai putem cită printre scriitorii istorici ai secolului al V-lea și începutul sec. al VI-lea pe *Candidus din Isauria*, *Capiton din Lycia*, *Eustathius din Epiphania*, în Syria, de la cari avem câteva fragmente, publicate de C. Müller în *Fr. Hist. Gr.*, IV, 133, 135 138 și Dindorf în *Hist. Gr. Min.*, I, p. 441, 353.

PROCOPIOS.

Istoricul cel mai renumit din veacul al VI-lea, este *Procopios din Cesareea*, în Palestina.

Ediții :

Dindorf, Bonn, 1833—1838.

Opera omnia, recogn. J. Haury, III, 2, *VI libri* περί κτισμάτων *sive de aedificiis, cum duobus indicibus et appendice*. Bibl. Teubner, 1913, X+395 p.

Traduceri :

Der Vandalenkrieg, uebers. von D. Coste, 3-e Aufl. (Die geschichtschreiber der deutschen Vorzeit, VI), Leipzig, 1913, XXVI+52 p.

Procopius Works, with an engl. transl. by H. B. Dewing, Loeb class. London, Heinemann: I—II; 1914 și 1916, 583 și 488 p.; III—IV, 1916, 493 p.

H. Kallenberg, *Procopiana*, în *Rheinisches Museum* 1916, 246—269; 507+526: examen critic de diferite pasagii după ediția Haury.

A. Keller, *Der Untergang der Ostgoten. Ausgewählte Abschnitte aus Prokops Goterkrieg*: Voigtländers Quellenbücher, 63 Leipzig Voigtländer, 145 p.

F. Ruehl, *Die Interpolationen in Prokops Anekdota*, în *Rheinisches Museum*, 1914, p. 284—298.

U. von Wilamowitz - Moellendorf, *Lesefrüchte*, în *Hermes*, 1919, p. 61.

Procopios se născu pe la sfârșitul veacului al V-lea; fu retor și avocat. Ocupă funcțiuni publice sub Anastasiu și sub Justinian. Subt acest împărat, a însoțit pe generalul Belisariu, ca consilier, în Armenia, Africa și Italia. Deveni senator, apoi prefect al orașului Constantinopol, în 562. Compromis într-o conspirație, fu disgrațiat și puțin după aceea murì. Marea sa operă istorică, sunt *Războaele domniei lui Justinian* (Περὶ πολέμων), în 8 cărți: *Războiul contra Perșilor* (Περσικά), I și II; *Războiul contra Vandalilor* (Βανδαλικά), III și IV; *Războiul contra Ostrogoșilor* (Γοτθικά), cartea V, VI și VII. Șapte cărți au fost terminate în 551. Ele fură completate printr'o a opta, care rezumă toată istoria domniei lui Justinian până la 554.

Opera lui Procopios este foarte însemnată, atât prin valoarea istorică, cât și prin cea literară. Toată domnia strălucită a lui Justinian e povestită în ea. Incurajat de succesul ce-l obținuse, Procopiu scrise a doua opera în 6 cărți,

despre construcțiuni (*Περὶ κτισμάτων—De Aedificiis*), care e o carte capitală pentru arheologie și istoria artei din perioada aceea.

În aceste două lucrări, autorul întrebuițează un ton panegeric, de laudă către împărat. Totuși într'o altă operă celebră, *Istoria secretă* (*Ἀνέκδοτα—Historia Arcana*), care n'a fost cunoscută, decât după moartea autorului, Procopios se arată independent și sincer. El povestește evenimentele până la 559 și scoate în relief scandalurile, intrigile, prodigalitățile și luxul nesăbuit al curții. Vestește personagiile, pe care le-a laudat în istoriile sale oficiale, mai ales pe Justinian și pe Theodora, pe Belisariu și pe soția sa Antonina. Autenticitatea operei și adevărul cuprinse în ea nu se pot pune la îndoială. Totuși, nu ne putem prea mult opri la toate aceste amănunte, care, în fond, nu sunt decât povestirile cancanurilor, ce se auziau în jurul curții.

Cele trei opere ale lui Procopios, controlate unele prin altele, au o valoare incontestabilă, care le face indispensabile istoricului acestei perioade.

AGATHIAS ȘI MENANDRU.

Continuatorul lui Procopios e *Agathias din Myrina*. Opera sa, intitulată *Istorie* (*Ἱστορίαι*), în 5 cărți, povestesc evenimentele de la 552—558, pentru care e principalul izvor.

Ea e publicată în colecția de Bonn (1828) și în Dindorf, *Hist. Gr. Minores*, t. II, p. 11.

Vezi și G. Franke, *Quaestiones Agathianae*, în *Breslauer philolog. Abhandl.* XLVII, Breslau, Marcus, 1914, 86 p.

Opera lui Agathias a fost continuată de *Menandru*, numit „Protector“, adică din garda imperială. El scria sub împăratul Mauriciu (582—602). Ea începe cu 558, unde se opriă Agathias și urmă până la 582, data urcării pe tron a lui Măuriciu. Cuprinde dar sfârșitul domniei lui Justinian, domniile lui Justin II și a lui Tiberlu. Fragmentele păstrate, destul de întinse, ne dau amănunte interesante despre popoarele vrăjmașe imperiului Orientului, ca Avarii, Sarazinii, Lombardii, Alanii, Perșii.

Ele sunt publicate de C. Müller în *Fr. Hist. Gr.*, IV, p. 200 și de Dindorf în *Hist. Gr. Min.*, II, p. 1.

MALALAS ȘI IOAN LYDUL.

În această epocă, mai sunt și alți scriitori, cari, cași Menandru, interesează mai mult istoria bizantină. Printre ei, cată să menționăm pe *Malalas*, care a trăit prin veacul al VIII-lea și care a scris o *Cronografie*, ajunsă până la noi mutilată. Ea nu e decât o rea compilație, fără critică, fără artă, din diferiți istorici, și povestește evenimentele dela facerea lumii până la domnia lui Justinian.

(Dindorf, Bonn, 1831 și Migne, *Patrologia Graeca*, t. LXXXVII).

C. M. Patrono. *Contributi alla storia dell' arte, Spunti di storia dell' arte in un cronista bizantino*, în *Nuova Rivista Storica*, 1919, 482—502.

În veacul al VI-lea, întâlnim un erudit foarte însemnat, pe *Ioan Laurentius Lydianul*, cunoscut sub numele de *Lydus*, care a exercitat înalte funcțiuni sub domnia lui Anastasiu și sub Justinian. Căzû în disgrație în 552, trăi câtvă timp încă, și muri pe la 568. Dânsul e autorul unor *Discursuri* și al unei *Istории a Perșilor*, care dispărură de timpuriu, căci Photios n'are de ele nici-o cunoștință. În schimb, menționează operele, care ni s'au păstrat, adică: *Despre lunile anului* (Περὶ μηνῶν), despre *Magistraturile romane*, (Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας) și despre *Semnele cerești* (Περὶ διοσημείων).

Ele au fost publicate de Bekker, în *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, din Bonn, a. 1837. C. Wachsmuth a editat una din ele, *Lydi de Ostentis*, l.pz. 1863 (Bibl. Teubner).

J. Maspero, *Graeco-arabica* (sur le De mag. p. 94): Institut français d'archéologie orientale, XI, 1914.

D. Serruys, *La notation ascendante des nombres dans Lydus De mag. populi romani*.

U. von Wilamowitz-Moelendorf, *Lesefrüchte*, în *Hermes* 1923, p. 84—86. (Sur Lydus De mensibus (Wünsch) I, 20; IV 4; 69 p. 119, 80.

Tratatul despre luni ne-a fost transmis mutilat. El conține știri utile asupra calendarului roman, asupra sărbătorilor, asupra originii și celebrațiunii lor și asupra legendelor, ce se raportează la ele.

În *Semnele cerești*, se expune un mare număr de fapte relative la știința augurală și la religiunea Romanilor și a Etruscilor, privind tunetele, cometele, meteorii, cutremurile de pământ, etc.

În *Magistraturile romane*, operă transmisă mutilată, se găsește o serie de notițe instructive despre formele de guvern și de administrație la Romani. Lydus a consultat pentru compunerea lucrării sale, un număr de opere speciale, astăzi pierdute. Aceasta constituie principala valoare a lucrării. Totuși, câtă să spunem, că autorul a strâns materialul fără critică, neinteligent, amestecând multe erori cu știri exacte. Ca scriitor, n'are nici un talent. Stilul său e plin de afecțiune ridicolă, de retorică, de vulgaritate.

Tot printre izvoare, trebuie să menționăm și *Chronicon Paschale*, editat de Dindorf în *Corpus scriptorum hist. byz.*, Bonn, 1832, care conține în prescurtare, o cronologie de la Adam până la 629 d. Chr. Autorul pare a fi un călugăr contemporan cu împăratul Eracliu. În această operă, găsim o cronologie, care se acordă cu cea a lui Iulius Sextus Africanus, liste consulare pentru epoca republicii romane, cronologie bisericească, care începe cu anul 5507, 21 Martie.

G E O G R A F I I

O știință auxiliară a istoriei e geografia. Geografii antici, prin relațiunile ce ne dau, sunt un izvor foarte important pentru istoria veche. Geografia a fost foarte mult cultivată și dezvoltată, mai ales în perioada alexandrină, în urma cuceririlor lui Alexandru. Comerțul a luat proporții gigantice în acest timp. Curiozitatea pentru cunoașterea țărilor noi, deschise lumii grecești alte orizonturi, împinse pe mulți a cultivă cu stăruință geografia. Țările noi erau descrise de dâșii. Pe de altă parte, progresul științelor exacte a condus pe unii savanți, să aibă o idee mai exactă despre Pământ, luat în totalitatea lui. Studiul lui sub cele două forme—geografia descriptivă și geografia matematică—produse o bibliotecă întreagă de opere. Din nenorocire, cele mai multe din aceste scrieri, nu ne sunt cunoscute, decât indirect, prin mărturiile scriitorilor posteriori. Mai toate au fost pierdute, afară doar de unele fragmente. Cele mai multe din acestea au fost publicate de C. Müller, în colecția Didot, *Geographi graeci minores*, Paris. t. I—II. Pentru istoria geografiei grecești, s'au scris și publicat

multe studii. Mai vechi sunt cărțile scrise de Letronne și de Gosselin, *Recherches sur la géographie systematique et positive des anciens*. Cea mai bună este de Hugo Berger, *Geschichte der wissenschaftliche Erkunde der Griechen*, Lpz. 1887. Bună de consultat e de asemenea M. Dubois, *Examen de la géographie de Strabon*, Paris, 1891. Deasemenea, Albert Forbiger, *Handbuch der alten Geographie von Europa*, 1877 ne dă un bogat repertoriu. Ca atlas antic, se recomandă în prima linie cel al lui H. Kiepert, *Formae Orbis Antiqui*; noua ediție de Richard Kiepert.

Nu vom enumera numele mărunte ale geografilor greci, care se pot găsi în opera menționată *geographi graeci minores*. Ne vom ocupa pe scurt numai de câțiva, mai celebri.

În afară de Hecateu și Herodot, cari sunt istorici și geografi, *Nearhos*, amiralul lui Alexandru, însărcinat de dânsul să exploreze cursul lui Indus, ne atrage mai întâiu atenția. El cobori tot fluviul acesta până la oceanul Indian și de aici de-alungul coastelor se întoarse prin Eufrat. El făcù o descriere a călătoriei sale, sub numele de *circumnavigațiune* (Περίπλους), în care, pe lângă informațiuni geografice, ne da și unele privitoare la afacerile Indiei. Judecând după unele fragmente, *Nearhos* pare a fi văzut pe Brahmani. Povestește din auzite despre tigri și despre șerpii Indiilor. A întâlnit însă balene pe ocean și ne descrie jocul lor îngrozitor prin valuri. Din punct de vedere geografic, cartea sa erà o noutate pentru Greci, prin mulțimea informațiunilor ce le dădea.

(Vezi și studiul lui J. Meunier, *Les sources de la monographie d'Arrien sur l'Inde* a 3-a parte, în *Musée Belge*, 1922, p. 5—24).

Unul din tovarășii săi, *Megasthene*, care e socotit printre istoricii lui Alexandru, e mai mult unul din reprezentanții geografiei descriptive (Παράπλους τῆς Ἰνδικῆς). *Megasthene* erà în serviciul lui Seleucus Nicator și fu însărcinat cu mai multe misiuni pe lângă regele indian Sandrocotta. Cu prilejul acesta, a vizitat India, pe care o cunoscù de aproape. Opera sa, intitulată Ἰνδικά, cuprindeà cel puțin 3 cărți, poate patru. În ele, se găseau o mare mulțime de informațiuni variate, care priveau geografia,

fizica, istoria naturală, moravurile, geografia politică, istoria și legenda. De la el, pornesc mai toate informațiunile ce le avem în Diodor din Sicilia, Strabon, Arrian, despre Indieni.

Nu se poate ști, dacă autorul acesta a utilizat imensul material al său cu un spirit critic. Eratosthene îl acuză de minciună și Strabon repetă aceasta. Aceste judecăți sumare sunt însă înjuste. Megasthene pare a fi raportat întocmai ceea ce a văzut el însuși și ceea ce Indienii i-au povestit. Nu-i putem cere spirit critic. Ajunge să constatăm, că eră o minte curioasă după cercetări și întreburi, o sinceră expunere.

J. Meunier, *Les sources de la monographie d'Arrien sur l'Inde* (în particular Megasthene în partea a doua), în *Musée Belge*, 1922, p. 5—22.

O. Stein, *Megasthenes und Kautilya*, în *Sitzungsberichte Wien. Acad.*, CXCI, 5. Wien, 1922, 336 p.

Cam în aceaș epocă cu Megasthene, trăia *Pytheas din Marsilia*, care călători de două ori, probabil pe vase feniciene, pe lângă coastele oceanului Atlantic, de la Cadix la insulele Britanice.

(Vezi A. Schmeckel, *Pythae Massillensis fragm. quae supersunt*, Merseburg, 1848 și cartea lui M. Dubois, deja citată).

Pytheas e autorul unei opere despre Ocean (*Περὶ Ὠκεανού*), în care a povestit rezultatul expedițiilor sale. Polybiu și Strabon îi sunt puțin favorabili. Cu toate acestea Pytheas, care eră un bun matematic, în punctele privitoare la geografia fizică și mai ales la determinarea latitudinilor, are dreptate dânsul și nu detractorii săi.

W. J. Beckers, *Entdeckungsfahrt des Pytheas*, în *Geographische Zeitschrift*, Leipzig 1914.

V. Chapot, *Albion remota*, în *Revue Egyptologique* 1919, p. 67—78. (La journée de Pythéas, par mer, peut-être évaluée à 1.000 stades, 185 km.).

K. D. Spyris, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνακαλύψεων: Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης*. Atena, 1912, 135 p.

Un alt geograf însemnat, a fost *Timosthene*, amiral al lui Ptolemeu Philadelphul, de ale cărui lucrări s'a folosit Eratosthene. El a descris *Porturile și Insulele Mediteranei* (*Περὶ λιμένων, περὶ νήσων, Σταδίασμοί*).

Pe lângă dânsul, câtă să menționăm pe filozoful pe-

ripatetician *Dicearhos*, care erà în acelaș timp și geometru, autor al unei lucrări intitulată *Măsurări ale hotarelor Peloponesului* (Καταμετρήσεις τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ὁρίων).

B. Lavagnini, *L'Attica e la Beozia ellenistiche in una periegesi del sec. VII*, în revista *Atene e Roma*, 1922, p. 126—133.

Un alt peripatetician, *Agatharhos din Cnyd*, care trăia în prima jumătate a veacului al II-lea, și care a compus, afară de o scriere specială *Asupra Mării Roșii*, și o mare lucrare, în 59 de cărți, *asupra Europei și Asiei*, operă istorică și geografică laolaltă. Diodor a urmat-o de aproape în descripțiunea sa asupra Ethiopiei și Egiptului.

Un grup aparte de geografi îl alcătuiesc *periegeții* sau *exegeții*, adică călăuzele, explicatorii călătorilor, cari deveniau din ce în ce mai numeroși în timpul lor. Ei fac descrieri topografice sau arheologice și adaogă la povestirile lor legendele locale, anecdotele, amănunte despre moravuri. Ei arată care e origina monumentelor și a sanctuarelor, cunosc numele artiștilor, cari au construit templele sau îmbogățit orașele cu statui și tablouri. Știința lor erà adesea foarte mediocră și scriitorul Lucian își bate joc de frivolitatea și limbuția lor. Totuși, printre dânșii, unii merită mai multă atenție. Cel mai celebru este, după cum am văzut, *Pausanias*. Unul din cei mai însemnați urmași ai lui e *Polemon*, născut pe la sfârșitul veacului al III-lea, într'un orașel aproape de noul Ilion. El făcù multe călătorii în lumea greacă.

(Vezi Egger, *Polémon, le voyageur archéologue*, în *Mémoires d'Hist. ancienne*; cf. de asem. Foucart, *Rev. de Philol.*, 1898, p. 215—216).

El primi dreptul de cetățenie sau de proxenie într'un oarecare număr de orașe, ale căror podoabe le-a descris. Operele sale erau foarte numeroase. Unele erau curat descriptive, ca de pildă: *Despre Acropola Atenei*, *Despre Calea Sacră*, *Despre Porticul din Sicyona*, *Despre tezaurele din Delphi*, *Despre Peplosul Cartaginei* și *Periegesa sa la Ilion*. Altele povestiau originile (κτίσεις) orașelor din Phocida, orașelor de la Pont, orașelor siciliene și italiene. Altele erau scrieri de polemică, unde Polemon arată erori reale sau pretinse ale lui Eratosthene,

Timeu și ale alto.a. Altele, foarte numeroase, erau memorii arheologice, critici literare asupra mai multor chestiuni de detaliu. El a studiat mai ales pe poeții comici și pe autorii parodiilor. Strabon și Plutarh, cari s'au servit mult de lucrările sale, laudă curiozitatea sa de cercetător neobosit. Athieneu îl citează mult. Polemon pare a fi avut unele calități, esențiale eruditului.

Un alt geograf este *Skymnos din Chios*, care trăia pe la începutul veacului al II-lea, și care a compus o *Περὶ Ἰωνίας* a lumii cunoscute vechi. Skymnos e însemnat pentru noi, mai ales pentru informațiile ce ne dă cu privire la cetățile grecești de pe țărmul dobrogean al Pontului Euxin.

(Vezi în privința lui, *Susemihl, Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit*, t. I, p. 677—678).

Dar cel mai mare dintre geografii acestui timp e de sigur *Eratosthene*, care e adevăratul fondator și măestrul geografiei științifice a antichității.

(A se consultă mai ales M. Dubois, *Examen de la géogr. de Strabon*, p. 266—283. *Fragm. geografice ale lui Eratosthene* au fost publicate de C. Müller (Didot), la începutul ediției lui Herodot. *Fragmentele poetice s'au publicat de Hiller, Eratosthenis carminum reliquae*, Lpz. 1872. Subt numele lui Eratosthene, avem o operă intitulată de ordinar *Καταστερησιμολί*, care nu e decât o compilație apocrifă despre constelațiunile și miturile, care se raportează la ele. Ed. A. Olivieri, *Mithographi graeci* (Teubner) t. III, 1897).

A. Brinkmann, *Lückenbusser*, în *Rheinisches Museum* LXXII, 320.

J. Meunier, *Les source de la monographie d'Arrien sur l'Inde*, în *Musée Belge*, 1922, 5 sq.

A. Thalamas, *Etude bibliographique de la géographie d'Eratosthène*. Paris, 1922, 190 p.

Acelaș, *La géographie d'Eratosthène*. Paris, 1922, 256 p.

W. Thonke, *Die Karte des Eratosthenes und die Züge Alexanders des Grossen*. Teză, Strassburg, 1914, 63 p.

D. Di Tullio, *Gli studi sulla comedia nell'età alessandrina e l'opera di Eratostene*. *Περὶ ἀρχαίας κωμωδίας*. Roma, 1915, 79 p.

Eratosthene se născu la Cyrene în primul sfert al veacului al III-lea. El fu la Alexandria elevul poetului și eruditului Callimah, apoi se duse la Atena, pentru a studia filozofia. Acolo ascultă poate pe Zenon din Cition, după informațiunea, pe care ne-o dă Strabon (I, p. 15). În o-

rice caz, el cunoscù pe stoicul Ariston și pe academicianul Arcesilas, pe care îl laudă foarte mult. Totuși Eratosthene combătù pe Ariston, cu toate că îi plăcea stoicismul. Această arată îndestul, că erâ imparțial. După o ședere îndelungată la Atena, el fu, când erâ în vârstă de 40 de ani, rechemat de către Ptolemeu Evergetul la Alexandria pentru a conduce celebra bibliotecă. După moartea lui Callimah, Eratosthene își petrecù restul vieții în această funcțiune. Muri pe la începutul veacul al IV-lea.

Eratosthene a fost un mare învățat: geometru, geograf, cronograf, filozof, filolog și chiar poet, din care cauză inimicii săi îl iau în bătăe de joc, numindu-l „pentathlul“, sau îl desemnau prin a doua literă a alfabetului, Β, care exprimă în grecește cifra 2. Aceste bătăi de joc erau îndreptățite numai când se aplicau produselor sale poetice sau filozofice, despre care nu ne vom ocupa. Ele sunt nedrepte, când privesc geografia și istoria.

Eratosthene a scris o *Geografie* (Γεωγραφικὴ), în 3 cărți. La început, el trecea în revistă sistemele geografiei anterioare, pe care le critică. Strabon ne-a conservat câteva din părerile sale asupra autorității istorice a lui Homer. Aceste păreri, pe care Strabon le combate de altfel, sunt foarte serioase. Eratosthene zicea, că în Homer nu trebuie să cautăm fapte.

Criticile alcătuiau probabil cartea I-a. În a doua, el expunea vederile sale asupra formei generale a Pământului, pe care formă o socotea sferică, asupra întinderii părții locuite (ἡ οἰκουμένη), asupra latitudinilor și longitudinilor, asupra situațiunei relative a țărilor, asupra fenomenelor constatate de exploratori. Din unele pasagii ale lui Polybiu și Strabon, se vede că el se ocupa de preferință de unele măsurători geometrice și de observațiuni astronomice. El acceptă ideile lui Pytheas despre latitudinea Marsiliei și teoriile lui Dicearh despre configurația Peloponesului; și în această privință, dădea probe că avea mai mult spirit științific, decât Polybiu și Strabon.

În cartea a III-a, el aruncă o privire generală asupra geografiei politice a timpului său și dădea și o hartă geografică, care desigur constituia un progres față de prima hartă a lumii, făcută de Anaximandru. Cercetările sale

despre cronografia (Περὶ χρονογραφῶν), erau tot așa de însemnate, atât pentru mulțimea știrilor, cât și pentru critica sa serioasă.

După cât se pare, Eratosthene a fost acela, care a susținut pentru prima oară, că epoca istorică începe cu Olympiadele și că tot ce e înaintea lor e epocă mitică. Pe aceasta din urmă, el a încercat totuși să o clarifice. Pentru epoca lui Homer și a lui Hesiod, el a adus o critică ingenioasă și adâncă.

Sistemul său cronologic, care începe cu războiul contra Troiei și se sfârșește în epoca sa, a devenit clasic în antichitate și a rămas același până în zilele noastre. Cartea sa eră deasemenea plină de amănunte, interesând atât istoria politică, cât și pe cea literară. Spiritul său critic mergea câteodată atât de departe, încât scriitorii de seamă, ca Arrian, refuzau să-l urmeze. Astăzi acest spirit e aprobat de știința modernă.

STRABON.

Ediții :

Corai, Paris, 1815—19.

Ed. critică de Krammer, Berlin, 1844—52.

Meineke, (mai puțin bună), Teubner, Leipzig, 1853.

C. Müller et F. Dübner, Didot, 15 cărți, Paris, 1858; Fragmentele publicate în *Fragm. Hist. Graecorum*, t. III, p. 490.

Traducțiuni : franceză, de Am. Tardieu, Paris, 1873.

Ca operă specială, Marcel Dubois, *Examen de la Géographie de Strabon*, Paris 1891, și Schröter, *De Strabonis itineribus*. Lipsiae, 1874. *De Strabonis vita*, Bonn, 1863. Hasenmüller și B. Niese, *Beiträge zur Biographie Strabon's in Hermes*.

Strabo's Erdbeschreibung, übers. erkl. von A. Forbiger, 16 Lief. 3-e Aufl. (VII p. 97—128), Berlin, 1914.

Geography, with an engl. transl. by H. L. Jones upon the unfinished version of J. R. S. Sterrett. Loeb. Class. Libr. London, Heinemann, 8 vol., I: XLIII, 531 p.

Strabo on the Troad, Bock XIII, ch. I. ed. with transl. and comm. by W. Leaf, Cambridge Univ. Pr. 1923, XLVIII, 352 p.

La descrizione d' Italia di Strabone, trad. de C. O. Zuretti, Milano, în *Atene e Roma*, 1923.

E. W. Buisson, *Die aeolisch-ionische Westküste in Strabos Erdbeschreibung*. Teză, Leipzig 1917, 66 p.

Ch. F. Charitonides, *Varia ad varios*, în *Mnemosine*, 1921,

J. Forderer, *Ephoros und Strabon*. Teză. Tübingen, 1913, 97 p.

Br. Meissner, *Zu Strabo XVI, 1, 9*, în *Klio* 1923, p. 103—104.

R. Munz, *Quellenkritische Untersuchungen an Strabos geographie mit besonderer Rücksicht auf die Posidonianische Sprachtheorie*. Teză, Basel, 1918, 64 p.

A. Oddo, *Studi Straboniani. La storia di Alessandro il grande di Strabone e la fonte di Arriano e di Plutarco*. Caltanissetta Panfilo Castaldi, 1915, 54 p.

F. Strenger, *Strabos Erkunde von Libyen: Quellen und Forsch. zu alten Gesch. und Geogr.* XXVIII, Berlin, Weidmann, 1913, 140 p.

Chr. R. H. Wolfram, *Strabos Nachrichten über primitive Religion*. Teză. Bonn, 1922, 201 p.

Strabon e un scriitor însemnat din primul secol înainte de Christos. El s'a născut în orașul Amaseea din Pont, pe la 60 a. Chr., și aparține unei familii grecești, care altădată eră în relațiuni cu regii locali. Fiind cu dare de mână, Strabon a putut să capete o educație și o instrucție bună. Mai târziu, a călătorit mult pentru a-și completa studiile și vizită școalele din Nysa din Caria, cele din Roma și din Alexandria. Printre profesorii săi, au fost mai întâiu retorul și gramaticul Aristodemos din Nysa, apoi compatriotul său, savantul filolog, Tyrannion din Amaseea, apoi filozoful peripatetician, Xenarhos din Seleucia și alții. Dar, mai presus de toate, Strabon și-a dezvoltat gustul geografiei, prin multele sale citiri și călătorii. În adevăr, el vizită Asia Mică până în Armenia, insulele grecești, probabil Syria. Stătù multă vreme în Alexandria, străbătù Egiptul pe la anul 20 împreună cu prietenul său, Aelius Gallus, care eră guvernatorul acestei țări. Călători de asemenea, prin Grecia, Italia și petrecù în mai multe rânduri la Roma. Călătoriile acestea le completează prin multe citiri. Mai ales Polybiu și geograful Possidonios au contribuit mult la formarea lui. A murit pe la anul 25 al erei noastre. A lucrat toată viața sa la două mari opere: *Studii istorice* (*ἱστορικὰ ὑπομνήματα*) și *Geografia*. Prima e perdută, afară de câteva fragmente (C. Müller, *Frg. Hist. Gr.*, t. III, p. 490--494).

Opera aceasta cuprinde 47 de cărți. Primele patru alcătuiau un fel de introducere, unde se arătau pe scurt principalele epoci ale istoriei lumii până în secolul I al erei noastre.

Istoria lui Strabon se ocupă pe larg de evenimentele după 146, unde se opriă istoria lui Polybiu. De aceea chiar purtă numele de *Urmarea lui Polybiu* (Τὰ μετὰ Πολύβιον).

Geografia sa eră intitulată: *Memorii geografice* (Γεωγραφικά, subînțeles ὑπομνήματα). compusă în primii ani ai domniei lui Tiberiu. Strabon fu renumit ca geograf și supranumit *Geograful*. În această operă, autorul își propune să descrie totalitatea lumii, lăsând la o parte amănunțele, care nu interesează, decât pe specialiști. El alegea tot ce eră necesar să cunoască oamenii bine instruiți, cărora se adresă. Din cauza acestei metode, el se servește în mod discret de geografia matematică, de la care ia numai oarecari păreri și noțiuni preliminare, care permit să se definească forma lumii și sa explice determinarea climelor.

Tratând apoi geografia fizică, el descrie continentele și mările, relieful pământului și cursul apelor, făcând să reiasă ceace e propriu fiecărei regiuni.

În cadrul acesta, sunt distribuite rasele omenești, opera lor asupra solului ocupat, ca întemeiere de orașe, deschideri de căi de comunicații și alte lucrări, într'un cuvânt artele lor pe pământ.

Vedem dar, că geografia astfel concepută, se apropie de istorie. Strabon plecă dela univers și pământ, ca să ajungă la om. Această operă cuprinde 17 cărți. În I-a și a II-a, autorul arată cum înțelege sarcina ce și-a luat. În cartea III-a, urmând ordinea adoptată de Eratosthene, începe descrierea lumii, făcând ocolul Mediteranei pe la nord. Aproape întreaga carte vorbește despre Iberia. În cartea a IV-a, se ocupă de Celtica, de Britania, cu insulele Irlanda și Thule; apoi de Alpi, cu regiunile ce atârnă de ei. Cărțile V-a și VI-a tratează despre Italia și Sicilia. A VII-a cuprinde descrierea țării dintre Rin, Dunărea și nordul peninsulei Balcanice, împreună cu Epirul, Thracia și Macedonia (cartea aceasta nu-i completă pe la sfârșit).

În cărțile VIII-a, IX-a și X-a, se cuprinde descriția Greciei și a insulelor ei. Se sfârșește astfel cu continentul Europei. Cartea XI-a descrie pe scurt Caucasul și țările până la golful Persic. Cărțile XII-a, XIII-a, XIV-a tratează despre Asia Mică și insulele ce țin de ea. A XV-a vorbește pe scurt de India și Persia. A XVI-a descrie tot

pe scurt Asyria, Mesopotamia, Syria, Fenicia, Palestina, Arabia cu regiunile învecinate. A XVII-a tratează despre restul lumii. Cea mai mare parte e consacrată Egiptului.

Pentru Strabon, Mediterana e centrul lumii. De aceea dă o mare atenție Greciei, Asiei Mici și Italiei. Cât privește Egiptul, Iudeea, orientul în general, el nu le poate privi cu ochii unui geograf sau istoric modern. În cartea sa, sunt tratate mai sumar. Totuși, nu i se poate reproșa nici în această parte a operei sale, că nu ne dă indicațiuni, exacte și interesante.

Pentru compunerea operei sale, Strabon a consultat tot ce se scrisese mai însemnat înaintea sa, dela Homer până în timpurile sale. Dar cunoaște mai bine pe istoricii și pe geografii celor trei din urmă secole.

Cunoștințele sale de geografie matematică și astronomie le datorește lui Eratosthene și lui Hipparh și dacă îi combate destul de des, o face cu propriile lor arme. De asemenea, a profitat foarte mult de operele lui Polybiu, mai ales de cartea 34-a a lui, astăzi perdată, care cuprinde numai noțiuni de geografie; s'a folosit de asemenea de Artemidor, de istoricii războaelor lui Mithridate și ale Partilor, de *Posidonios*. Luând din toate aceste izvoare esențialul, Strabon a căutat să le controleze și să le corejeze. Trebuie să spunem însă, că nu totdeauna le corejează în chip fericit. Aceasta probează totuși, că Strabon era doritor de adevăr și de exactitate și nu-i vina lui, dacă greșește câteodată, de pildă când e vorba de determinările latitudinii, fondate pe observația climelor și producțiunilor diverselor țări. Ele sunt mult mai puțin exacte, decât cele ale lui Eratosthene, obținute prin studiul eclipselor și întrebuițarea instrumentului numit *gnomon*.

Ii se reproșează lui Strabon, că opera sa nu-i artistică, că ideea dominantă a sa de a arăta ce a făcut omul din pământul locuit, nu iese nicăieri în relief; că felul de a scrie nu e nici viu, nici colorat, nici grațios, nici elocvent, că n'are deasemenea măreție, nici farmecul imaginației. Totuși nu i se poate nega un spirit just, metodic măsurat, calități ale omului de știință. Expunerea sa e bine condusă, corectă și clară. Câteodată e prea severă, lipsită de descrițiuni și plină de nume proprii.

Strabon e un izvor de întâiul ordin pentru cunoașterea geografiei antice, în general, și a țării noastre, în special.

Pentru geografia antică, trebuie să mai menționăm câteva alte nume. Întâiu: pe *Menippos din Pergam*, contemporan cu August. El a scris un *Periplu al Mediteranei* (Περίπλους τῆς ἐντὸς Θαλάσσης), care nu ne e cunoscut, decât prin câteva citațiuni și printr'o prescurtare, făcută în veacul al V-lea de geograful Marcian din Heracleea (C. Müller, *Geogr. Gr. Min.*, t. I, p. 515).

Isidor din Charax a fost unul din inginerii însărcinați de Agrippa, colaboratorul împăratului August, să stabilească măsurătorile diferitelor distanțe, pentru a evalua întinderea imperiului. El s'a ocupat mai ales de Orient și a scris *Etape Parthice* (Σταθμοὶ παρθικοί), în latinește *Mansiones Parthice*, un fel de itinerar din Mesopotamia în Arachosia, care probabil nu-i decât un fragment al unei opere mai întinse. (C. Müller, *Geogr. Cr. Min.*, I, 224).

Mai adăogăm o scriere anonimă, *Măsura sau Periplul Mării celei mari* (Σταδιασμός ἕτοι περίπλους τῆς μεγάλης Θαλάσσης), care pare a fi extras dintr'un original grec, compus în Alexandria în primii timpi ai imperiului. E o descripție mutilată, dar interesantă a coastelor Mediteranei.

P T O L E M E U .

Un nume celebru de geograf antic e cel a lui Ptolemeu. N'avem o ediție completă a operelor lui Ptolemeu.

Geografia sa, care interesează pe istorici, a fost publicată în veacul al XVII-lea (1618), la Amsterdam, cu hărțile lui Mercator.

În veacul al XIX-lea, avem:

1. Dr. Frid. Guil. Wilberg. *Claudii Ptolemaei Geographiae libri octo*, Essend, 1838.

2. Wilberg și Grashof, Essend, 1839—1845.

3. Cea a Bibliotecii Didot, Paris.

Ediții, studii și comentarii mai recente:

Die Geographie: Gallia, Germania, Raetia, Norricum, Pannonia, Illyria, Italia. Handschriften, Text und Untersuch. von O. Cuntz, Berlin, Weidmann, 1923, VII, 226 p.

Geographica, ed. C. Fr. A. Noble, ed. stereot., III (însunt indices et tabulae). Leipzig, Holtzes, 1923, VI, 207 p.

T. Langenmaier, *Die Darstellung der zentralafrikanischen Seenregion von Ptolemaeus bis d'Anville: Petersm. Mitteil.* LXII, 1916. p. 10—12.

Acelaș, *Alte Kenntnis der zentralafrikanischen Seeregion* Tezä. München, 1916, 141 p.

H. von Mzik, *Afrika nach der arabischen Bearbeitung der Γεωγραφικὴ ὑφήγησις*, mit einen Anhang: *Ptolemaeus und Agathodoemon* von J. Fischer, *Denkschr. Akad. Wien.* LIX, 4. Wien, 1916, 93 p.

C. H. F. Peters and E. B. Knobel, *Ptolemy's Catalogue of stars. A revision of the Almagest*; Washington, Carnegie Instit., 1915, 208 p.

G. Schnette, *Ptolemy's Maps of Northern Europe.* Copenhagen, 1917, 150 p.

C. Wessely, *Ptolémée géographe IV, 5, 24 et le papyrus Rainer, No. 259*, in *Rev. Egypt.*, 1919, p. 504.

Claudfu Ptolemeu e un mare și celebru savant astronom și geograf din Alexandria, care a trăit sub împăratul Marcu Aureliu. El a concentrat și sintetizat în operele sale tot ce știința greacă produsese în domeniul acesta, adăogând și cercetările sale proprii.

El e acela care a învățat știința greacă a specialității sale, savanților din evul mediu mai întâiu și apoi celor moderni. Rolul acesta a făcut, să i se mărească foarte mult personalitatea, căci, deși eră un foarte mare erudit și cercetător dibaciu, știința nu-i datorește vre-o descoperire, care să fi făcut epocă, cum sunt de pildă cele ale lui Arhimede sau Euclide.

Lăsând la o parte numeroasele sale opere astronomice, venim la *geografia sa*, care i-a făcut o mare reputație și care interesează atât pe geografi cât și pe istorici. După titlul ei, Γεωγραφικὴ ὑφήγησις, e o introducere în arta de a dresa și citi hărțile. În cartea I-a, autorul semnalează serviciile aduse de cartograful *Mariu din Tyr*, care a trăit sub Traian sau Hadrian și al cărui nume nu-l întâlnim aiurea, și arată ce mai e de făcut în direcția aceasta. În cărțile II-a—VII-a, ne dă latitudinile și longitudinile principalelor puncte ale lumii cunoscute atunci, dela *insulele Fericite* din Occident până la metropola *Sinilor* la est și de la gradul al 10-lea la sud de Equator pâna la gradul 60° la nord.

Cu toate inexactitudinile, pe care le constată știința

modernă în datele acestea, nu-i mai puțin adevărat, că opera lui Ptolemeu e un rezumat prețios al cunoștințelor geografice ale celor vechi. E o coordonare a diferitelor observațiuni vechi, făcute de expedițiunile comerciale și militare, o silință de a da un tablou complet al geografiei fizice din acea vreme.

Din tablourile seci în aparență ale lui Ptolemeu, se degajează o imagine vie a activității mai multor secole. Numele de orașe, de localități, fluvii, insule, sunt pomenite în legătură între ele prin măsurătorile, făcute în vechime. Acest fapt are însemnătate pentru istoricul geografiei sau al istoriei vechi și pentru arheolog, spre a determina pe teren și identifică cutare sau cutare localitate antică.

Pentru aceasta e nevoie, să se consulte de asemenea întreaga serie de geografi din diverse secole, publicată de C. Müller în *Geographi Graeci minores*, Paris, Bibl. Didot, în 2 vol. și 1 atlas cu 29 hărți colorate. La aceasta, câtă să menționăm și cartea lui Charles Wescher, *Dionysii Byzantii, De Bospori navigatione*, Paris, 1864, unde se mai găsesc și fragmente din alți scriitori geografi, între cari unul asupra Dunărei.

În culegerea lui Wescher, întâlnim pe Dionisiu din Bizanț, care pare a fi un contemporan a lui Ptolemeu, deși Müller, prin conjectură, îl socotește din veacul al III-lea.

Opera sa e intitulată: *Navigația Bosforului* (*Ἀνάπλους Βοσπόρου*—și nu *Παράπλους*, titlu ce-l dau frații Croiset în cartea lor, *Histoire de la littérature grecque*).

În opera lui Dionisiu din Bizanț, se vorbește de mai multe localități, începând de la intrarea Bosforului și până în sudul Rusiei actuale. Pe ici, pe colo, se pomeneste numele unor sanctuare, informațiuni, care au interes pentru istoric și pentru arheolog.

În perioadele următoare, studiul geografiei decade din ce ce, cași istoria. Totuși Ștefan din Bizanț reușește să compue o operă de seamă, un dicționar geografic însemnat.

(F. Atenstaedt, *Zu Stephanos von Byzanz*, în *Reinisches Museum*, LXXII, 479—489.

B. A. Mueller, *Zu Stephanos Byzantios*, în *Hermes*, 1918, p. 337—357).

Printre geografi, cităm pe *Marcian* (Μαρκιανός), care pare a fi trăit pe la începutul secolului al V-lea (Publicat de C. Müller, în *Geographi graeci minores*, Bibl. Didot, t. I, p. 515). El e autorul operelor următoare :

1. *Geografia prescurtată a lui Artemidor din Ephes* (perdută);

2. *Relevu al distanțelor de la Roma la principalele orașe din lume* (perdută);

3. *Periplul mării exterioare* (Περίπλους τῆς ἔξω θαλάσσης), în 2 cărți păstrate, operă scoasă din Ptolemeu și dintr'un alt geograf, *Praxagoras*, care ne e cunoscut prin câteva rânduri ale lui Photios (cod. 188).

4. *O prescurtare a Periplului Mării interioare de Menippos din Pergam.*

Aceste opere, după cum se vede, nu sunt decât lucrări de vulgarizare ale unor cărți mai complete, puțin citite.

Marcian a mai compus și un *Periplu al Pontului Euxin*, care ne-a fost păstrat în prescurtare de un anonim.

Un alt geograf e *Agathemeros*, care a compus o *Schiță a Geografiei* (Γεωγραφίας ὑποτύπωσης), publicată de C. Müller, în *Geogr. Gr. Min.*, II, p. XLII și 471). Pentru compunerea cărții sale, autorul a făcut extrase din Eratosthene, Artemidor, Posidonios și alți geografi și în aceasta stă toată valoarea lui. Două alte prescurtări de geografie, ce i se atribue, nu sunt în realitate ale lui, ci ale unor scriitori anonimi.

Printre geografii însă din timpul acesta, un loc de frunte îl ocupă, cum am spus, *Ștefan din Bizanț*, care își merită renumele. El a trăit cam pe la a doua jumătate a veacului al V-lea. De profesiune gramatic, el compuse în formă de dicționar, o culegere de notițe de geografie istorică, în vre-o 60 de cărți, intitulată *Ethnicile* (Ἐθνικά)¹⁾. Această culegere aveă de scop, să dea infor-

¹⁾ Edițiile de consultat sunt: 1) Dindorf, *Stephanus Byzantius*; 2) L. Holstenii, A. Berkelii et T. de Pinedo cum Guil. Dindorf praefatione, 4 vol. cu o planșă, Teubner, 1838; 3) Meineke are o ediție neisprăvită, din care a apărut vol. I, la Teubner, Berlin, 1850.

mașinile, de care puteau să aibă nevoie, cititorilor, poezilor sau istoricilor.

Autorul dă de fiecare popor sau de fiecare localitate celebră, nu numai indicațiuni geografice, dar chiar și notițe istorice și biografice, luate din cei mai buni autori, din cari adesea face citațiuni. Ea eră o carte științifică și metodică. Părând prea voluminoasă, a fost prescurtată în veacul al VI-lea de către *Hermolaos*. Această prescurtare, care ni s-a transmis în locul operei originale, conține substanțialul ei. Din opera primitivă, nu ne rămâne, decât un număr mic de articole izolate. De ex. art. Iberia, citat întreg de Constantin Porphyrogenetul, în opera sa, *De administrando imperio*, cap. XXIII, precum și articolele, care merg de la *Cyme* la *Dotion*, conservate în manuscrisul Coislin al Bibliotecii Naționale din Paris, studiat de E. Miller în *Journal des Savants*, 1838. Articolul *Dodona* (Δωδώνη) e foarte interesant. El a fost editat mai întâiu de *Gronovius*, Leyda, 1681.

În afară de istorici și geografi, istoricul lumii antice trebuie să consulte pe toți scriitorii unei epoci, poeți și prozatori, cari conțin știri prețioase pentru studiul religiunii, ideilor, simțimintelor, moravurilor, caracteristice lumii antice.

II. TEXTELE EPIGRAFICE.

Un foarte prețios izvor îl formează textele epigrafice, care ne dau știri extrem de prețioase, atât pentru chestiunile, despre care ne informează autorii vechi, cât și pentru cele despre care nu se știa nimic.

Inscripțiunile au fost utilizate chiar de autorii antici, ca Thucydide, Demosthene și de alți oratori, precum și de istoricii Timeu, Polybiu și Flaviu Iosef.

Scriitorul *Philochoros din Atena* a publicat, pe la 310 în. de Chr., o culegere de inscripțiuni attice (ἐπιγράμματα ἀττικά). Polemon Periegetul, despre care am vorbit, a cules inscripțiuni numeroase din orașele, pe care le-a vizitat (Περὶ τῶν κατὰ πόλεις ἐπιγραμμάτων, περὶ τῶν ἐν Λακεδαιμόνι ἀναθημάτων, περὶ τῆς Ἀθίνης ἀκροπόλεως sau Περὶ τῶν ἀναθημάτων ἐν τῇ ἀκροπόλει).

Un alt autor vechiu, *Aristodemos*, istoric theban, a scris o carte despre *Epigramele* sau *Inscripțiile* din Theba (Περὶ τῶν Θηβαϊκῶν ἐπιγραμμάτων): *Alatas*, despre *exvoturile din Delphi* (Περὶ τῶν ἐν Δελφοῖς ἀναθημάτων): *Menetor*, despre *Exvoturi* (Περὶ ἀναθημάτων); *Apellas din Pont* și *Neoptolem din Tarium* despre *Epigrame* (Περὶ ἐπιγραμμάτων).

Un alt scriitor, *Heliodoros*, a cules inscripțiile didascalilor, adică a recompenselor publice ce se acordau celor ce luau asupra lor pregătirea reprezentațiilor teatrale. Cartea sa eră intitulată: *Despre Tripezii din Atena* (Περὶ τῶν ἐν Ἀθήνῃσι τριπόδων).

Macedoneanul *Crateros* a cules decretetele, date de diferite cetăți (Ψηφισμάτων συναγωγῆ sau Περὶ ψηφισμάτων). În culegerea aceasta, au fost copiate inscripțiile publice sau cele aflate în Arhivele Statelor grecești. Ea a fost consultată adesea de scriitorii antici.

În timpurile moderne, erudiții s'au interesat de inscripțiunile antichității. Astfel, la începutul secolului al XV-lea, savantul *Ciryac din Ancona* începù să culeagă inscripțiunile, mai cu seamă cele cu proveniență din insulele Arhipelagului, Greciei și Asiei Mici. După dânsul însă, savanții nu s'au ocupat, decât de inscripțiunile latine.

În secolul al XVII-lea, reîncep să se publice colecțiuni de inscripții grecești. Astfel avem pe cea a lui Oct. Falconerius, *Inscriptiones athleticae graecae et latinae*, Roma, 1668; inscripțiile publicate de Spon, *Voyages d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, 3 vol., Lyon, 1678; colecția lui Fleetwood, *Inscriptionum antiquarum sylloge*, London; 1691; pe cea a lui Reinesius, *Syntagma inscriptionum antiquarum*, Leipzig, 1682; Fabretti, *Inscriptiones antiquae*, Roma, 1699. În secolul al XVIII-lea, avem pe Gori, *Inscriptiones antiquae graecae et romanae quae exstant in Etruriae urbibus*, Florența, 1727; pe Muratori, *Novus Thesaurus veterum inscriptionum*, Milan, 1739, cu un supliment de Donatus, 1765, etc.

Călătorii francezi și englezi, cari vizitează Orientul, publică lucrări însemnate asupra țărilor cutreerate. Ei sunt de asemenea un izvor de informațiune prețioasă pentru monumentele antice, din care unele au dispărut, ori s'au

deteriorat mai mult de atunci. Călătorii aceștia au publicat și inscripțiuni. Așa, celebrul Pococke, a publicat și o carte, intitulată *Inscriptiones antiquae graecae et latinae*, London, 1752, care totuși sunt foarte rele. Alte colecții sunt:

Paciandi, Monumenta Peloponnesiaca, Roma, 1761; *Torremuza, Le antiche iscrizioni di Palermo*, 1762 et *Siciliae et adjacentium insularum veterum inscriptionum nova collectio*, 1769; In cartea călătorului englez, Walpole, *Travels*, Londra, 1820, se găsesc unele inscripțiuni. *Rose* a publicat culegerea *Inscriptiones graecae vetustissimae*, Cambridge, 1825; *Vidua, Inscriptiones antiquae in Turcico itinere collectae*, Paris. 1827. *Ossan* începù în 1822 publicația sa *Sylloge inscriptionum antiquarum graecarum et latinarum* și *Welker, Sylloge epigrammatum graecorum*, Bonn, 1828.

Învățătul francez *Le Bas* publică, în 1835, *Inscriptions grecques et latines recueillies par la commission de Morée*.

Colecțiuni de consultat.

Lă începutul secolului al XIX-lea, *Boeckh* întreprinde marea sa operă, *Corpus inscriptionum graecarum*, în 2 vol. Berlin, 1828 sq. Lucrarea întregă are 4 volume și s'a sfârșit în 1877. Al treilea a fost publicat între 1845—1853 de *Franz*, iar al patrulea de *Curtius* (1856) și de *Kirchoff* (1859). În sfârșit, *Roehl* a terminat indexul în 1877. Nu toate inscripțiile, firește, sunt conținute în acest însemnat *Corpus*. Iată unde se pot găsi cele ce lipsesc din el.

1.—*Corpus Inscriptionum atticarum*, t. I—II, publicat sub auspiciile Academiei din Berlin, de *Kirchoff*, *Koehler*, *Dittenberg*.

2.—*Rangabé, Antiquités helléniques*, 2 vol., Athènes, 1842—1855.

3.—*Le Bas, Waddington et Foucart, „Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure“*, Paris, 1847 și urm., neisprăvit.

4.—*Keil, Analecta epigraphica et onomatologica*, Leipzig, 1842.

5.—*Foucart, Des associations religieuses chez les Grecs*, Paris, 1873.

6.—*Kaibel, Epigrammata graeca ex lepidibus conlecta*, Berlin, 1878, Textele acestea și altele descoperite în urmă au fost reeditate de *Cougny* în „*Authologie grecque*“ din colecția *Didot*.

7. *St. Ath. Koumanoudis, «Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι»*, Atena, 1871.

- 8.—Hirschfeld, *Tituli statuariorum*, Berlin, 1871, culegere ne-completă.
- 9.—Caner, *Delectus inscriptionum graecarum propter dialectum memorabilem*, ed. a 2-a, Leipzig, 1883.
- 10.—Bechtel, Bezzenberger, Blass, Collitz, etc., *Sammlung der griechischen Dialektinschriften*, Goettingen, 1883, sq.
- 11.—Newton and Hicks, *The collection of ancient greek inscriptions in the British Museum*, London, t. I—II, 1874—83.
- 12.—Froehner, *Les inscriptions grecques du Louvre*, Paris, 1873.
- 13.—Hicks, *A manual of greek historical inscriptions*, Oxford, 1882.
- 14.—Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum*, Leipzig, 1883.
- 15.—Lenormant, *Recherches archéologiques à Eleusis*, Paris, 1862.
- 16.—Ch. T. Newton, *A history of discoveries at Halicarnasus, Cnydus, and Branchidae*, London, 1862.
- 17.—*Travels and discoveries in the Levant*, 1865.
- 18.—*Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, 1842.
- 19.—Fellows, *Discoveries in Lycia*, 1841.
- 20.—Franz, *Fünf Inschriften und fünf Staedte in Kleinasien*, 1840,
- 21.—Texier, *Description de l'Asie Mineure*, 1839—49.
- 22.—Ussing, *Inscriptiones graecae ineditae, Harniae*, 1847.
- 23.—Stephani, *Reise durch einige Gegenden des noerdlichen Griechelands*, Leipzig, 1843.
- 24.—Baillie, *Fasciculi inscriptionum graecarum*, London, 1844—1846.
25. Muralt, *Uebersicht der in Corpus fehlenden Inschriften Sarmaticus* (Bulletin al secțiunii istorice a Academiei din S. Petersburg, 1844).
26. Wescher et Foucart, *Inscriptions recueillies à Delphes*, Paris, 1863.
- 27.—Conze, *Reise auf den Inseln der thrakischen Meeres*, Hanovra, 1863; *Reise auf der Insel Lesbos*, Hanovra, 1865.
- 28.—C. Curtius, *Studien zur Geschichte von Samos*, Lübeck, 1877.
- 29.—Keil, *Sylloge inscriptionum Boeoticarum*, Leipzig, 1847.
- 30.—Larfeld, *Sylloge inscriptionum Boeoticarum*, Berlin, 1883.
- 31.—Sauppe, *Inscriptiones macedonicae quattuor*, Weimar, 1847.
- 32.—Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris, 1862.
- 33.—Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1864—67.
- 34.—Heuzey et Daumet, *Mission de Macédoine*, Paris, 1876.
- 35.—G. Perrot, *Exploration de la Galatie, de la Bithynie, de la Phrygie, de la Mysie*, Paris, 1862—74.

- 36.—Mordtmann, *Marmora ancyrana*, Berlin, 1874.
 37.—Eustratiadis, Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, Atena, 1851, sq.
 38.—Carapanos, *Dodone et ses ruines*, Paris, 1878.
 39.—Rayet et Thomas, *Milet et le golfe Latmique*, Paris, 1876 sq.
 40.—Wood, *Ephesus*, Londra, 1877.
 41.—Cleon Stephanos, Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου, Atena, 1875.
 42.—Conze, Hauser, Niemann, *Untersuchungen auf Samothrace*, Wien, 1873—76.
 43.—Roehl, *Schedae epigraphicae*, 1876.
 44.—Puchstein, *Epigrammata graeca in Aegypto reperta*, 1880.
 45.—Urlichs, *Pergamenische Inschriften*, 1883.
 46.—Bendorf und Niemann, *Reisen in Lykien und Karien*, Wien, 1884.
 47.—Albert Dumont, *Mélanges d'Archéologie et d'Eprgraphie*, réunis par Th. Homolle, Paris, 1892.
 48.—L. Duchesne et Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission au mont Athos*, Paris, 1876.
 49.—R. Cagnat, Toutain et Jouguet, *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, Paris, 1901 și urm. t. I—VI.
 50.—Kalinka, *Antike, Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906.
 51.—Michel, *Inscriptions grecques*.
 52.—O. Tafrahi, *Thessalonique dès origines au XIV-e s.* Paris, 1919.
 53.—De acelaș, *La cité pontique de Dionysopolis*. Paris, 1927.
 54.—De acelaș, *La cité pontique de Callatis*, în *Arta și Arheologia*, I, 1927.

R E V I S T E.

Intr'un mare număr de reviste de specialitate, au fost publicate foarte multe inscripțiuni. Menționăm pe cele mai însemnate:

- 1.—*Revue Archéologique* ;
- 2.—*Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques*, și continuarea sa, *Revue des Etudes grecques* ;
- 3.—*Archives des Missions en France* ;
- 4.—*Philologus* ;
- 5.—*Rheinisches Museum* ;
- 6.—*Archaeologische Zeitung* ;
- 7.—*Hermes* ;
- 8.—*Monatsberichte* ale Academiei din Berlin ;
- 9.—*Transactions of the Royal Society* ;
- 10.—*Bullettino dell' Instituto di Corrispondenza archeologica* ;
- 11.—*Bulletin de Correspondence hellénique* ;
- 12.—*Journal of hellenic Studies* ;
- 13.—*Mittheilungen des deutschen Instituts* ;
- 14.—Ἐφημερίς ἀρχαιολογική ;
- 15.—Ἀθήναιον ;
- 16.—Παρνασσός ;

- 17.—Πανδώρα.
 18.—Φιλίστωρ.
 19.—Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος din Constantinopol (Syllogul din Constantinopol).
 20.—Μουσεῖον καὶ βιβλιοθήκη τῆς εὐαγγελικῆς σχολῆς din Smirna, 1875 sq.
 21.—*Izvestija na Varnenscoto Archeologicesko Drujestvo*, Varna.
 22.—*Izvestija, Buletinul arheologic bulgar din Sofia*.
 23.—*Klio*.
 24.—*Wiener Studien*.
 25.—*Philologus. Zeitschrift für Klass. Philologie*.
 26.—*Philologische Wochenschrift*.
 27.—*Jarbuch des deutschen Archaeob. Instituts*.
 28.—*Berliner Philologische Wochenschrift*.
 29.—*Dacia*.
 30.—*Arta și Arheologia*.
 31.—*La revue des études anciennes*.
 32.—*American Journal of Archaeology*.

Tratate de epigrafie.

- 1.—Salomon Reinach, *Traité d'Epigraphie*, Paris, 1885.
 2.—Wilhelm Larfeld, *Handbuch der griechischen Epigraphik*, Leipzig, 1907, t. I—III.

III. NUMIMASTICA.

Un alt izvor pentru istorie sunt și monedele antice, care adeseaori ne dau unicele știri ce avem despre anumite epoci și anumite orașe sau regi barbari.

- 1.—J. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, Wien, I—VIII, 1782.
 2. T. E. Mionnet, *Description de médailles antiques grecques et romaines*, Paris, 1806 sq., t. I—XX.
 3.—E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, Paris, 1901 sq., t. I—IV.
 4.—F. Boinpoin, *Examen chronologique des monnaies frappées par la communauté des Macédoniens, pendant et après la conquête romaine*, Paris, 1876.
 5.—B. H. Head, *A Catalogue of the greek coins in the British Museum*, London, 1879.
 6.—F. G. Hiel, *Historical greek coins*, London, t. I—II, 1906.
 7.—Georg Macdonald, *Catalogue of greek coins in the Hunterian collection University of Glasgow*, 1899.
 8. F. Imhoof-Blumer (cu diferiți colaboratori), *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Berlin, 1899 sq., etc.

De asemenea multe studii numismatice au fost publicate într'un mare număr de reviste de specialitate numimastică.

I. ISTORICII ȘI ISTORIOGRAFII LATINI.

Pentru studiul istoriei antice, istoricul trebuie să consulte și izvoarele latine, care aparțin următoarelor epoci:

I. *Epoca regală și republicană*, care se subțimparte în două perioade:

A. *Perioada antehellenică*;

B. *Perioada influenței helenice*.

II. *Epoca imperială*.

E P O C A I-a

A. PERIOADA ANTEHELLENICĂ.

Din prima perioadă, fac parte o sumă de producții literare foarte interesante, despre care vom vorbi mai jos.

Înainte de a le examina însă, trebuie să se arăte pe scurt unele teorii, care s'au emis asupra originalității literaturii latine, în deobște.

Până la începutul veacului al XIX-lea, nimeni nu contrazicea teoria lui Horațiu, care susține, că *Grecia învinsă a adus în poporul roman gustul artei și poeziei sale*, de unde, firește, au isvorit îndeletniciri literare mai întinse, care au dat naștere și istoriografiei.

Învățatul german Niebuhr s'a ridicat împotriva acestei concepțiuni. El a susținut, că poporul roman nu datorește Greciei începuturile sale literare. Din contra, o poezie aleasă există în Latium, iar influența greacă n'a făcut decât s'o înăbușe.

În susținerea teoriei sale, Niebuhr se rezimă pe un fapt istoric. La incendiarea Romei, mai toate obiectele prețioase ale templelor au fost distruse. Printre ele, se

aflau și *Annalele pontificale*. Ele conțineau date sigure despre istoria poporului roman, care s'au prăpădit.

Pentru a umplea acest gol al istoriei sale, poporul a inventat legenda, plină de vis și poezie. La banchete, se cântau în versuri faptele strămoșilor, păstrate de legendele primitive. Ele s'au conservat până în ziua, când s'a format istoria romană. Astfel, primele cărți ale lui Titu-Liviu sunt pline de povestiri miraculoase, resturi din aceste recitațiuni epice. Printre ele, sunt: *ciclul lui Romulus*, cu creșterea sa printre păstori; *întemeierea orașului Roma*; *răpirea Sabinelor*; *ciclul celor trei frați Horați și trei Curiași*; *ciclul Tarquinilor*; *istoria lui Servius*; *rivalitatea sângeroasă a fiicelor sale*; *revolta lui Brutus*; *lupta contra lui Porsenna*; *istoria lui Horațiu Cocles și Cleliei*; *bătălia de la lacul Regilla*, câștigată de semizeii, apăruți pe cai albi ca neaua.

În aceste cicluri din istoria lui Tit-Liviu, zice Niebuhr, și nu în Eneida, care e o imitație după literatura greacă, după Homer, trebuie să căutăm adevăratul poem național al Romanilor.

Împotriva acestei teorii, s'au ridicat mai ales doi învățați: Paul Albert¹⁾ și H. Taine²⁾. Dânșii recunosc, că începuturile istoriei romane au un aspect mai mult legendar decât istoric, că alternanța regulată a regilor războinici și a regilor pacifici, odată buni și odată tirani răi, nu e verosimilă; ei mai recunosc că imaginația populară a schimbat faptele îndepărtate. Dar chestiunea nu trebuie examinată din acest punct de vedere, când e vorba de a se vedea partea, pe care o are influența greacă în crearea poeziei și a istoriografiei romane. Nu e vorba numai, dacă Roma a avut sau nu tradițiuni legendare—și e sigur că ea le-a avut—ci, dacă aceste tradițiuni se prezentau sub formă de poeme, cum constatăm, de pildă, la poporul grec, Iliada și Odiseia. Or, lucrul acesta e foarte nesigur.

Dar și o altă latură a ipotezei lui Niebuhr nu-i exactă. El argumentează ideile sale, cașicum *Analele pontificale*

¹⁾ *Histoire de la littérature romaine*, t. I, p. 13—23.

²⁾ *Essai sur Tite-Live*, Paris, Hachette, 1856.

ar fi pierit în întregime în incendiul Capitolului, ceace nu-i adevărat. Cicerone ne asigură, că o parte din ele erau încă conservate în timpul său. Aceste texte autentice au putut servi ca documente istoricilor posteriori. Poemele, apoi, despre care ne vorbește *Caton*, ce se recitau la banchete în onoarea strămoșilor, erau mai mult lirice, decât epice. Dacă poporul roman ar fi avut poeme epice, scriitorii de mai târziu ne-ar fi amintit măcar de ele și ne-ar fi păstrat cel puțin fragmente, cum se întâmpla de obicei în asemenea chestiuni.

Ceeace se constată însă mai sigur, e că Romanii primitivi, cari aveau atâtea alte calități sufletești, n'aveau genul poeziei.

Pentru istoria, dar, primitivă a Romanilor, pentru viața socială mai ales, pentru starea spiritelor și a sufletelor, a obiceiurilor și a credințelor, n'aveam ca la Greci epopee contemporane, care să ne lămurească. Simple excepții, foarte sărace în știri istorice, sunt cântecele *saiene*, *arvale* și *analele pontificale*, relative la religie. Cel ce le rostiă, chemă zeitatea prin diferitele sale nume și îi cereă protecția pentru sămănături. Suplicațiunile erau reduse toate la formule rudimentare. *Indigitamenta* conțineau numele zeilor, *libri pontificales* indicau ceremoniile.

Dacă însă Romanii primitivi n'aveau, decât rudimente de poezie, în schimb au produs alte genuri mai practice: morala, dreptul și istoria.

Morala e reprezentantă pentru acele timpuri prin câteva proverbe, prin sentințe atribuite lui Appius Claudius. Acesta e unul din personagiile cele mai curioase ale vechii societăți romane. El e nobil, și cu toate acestea se arată în producțiile sale un adevărat democrat, aproape revoluționar. S'a ocupat de drept, de finanțe, de politică, de gramatică, de morală. Proverbele sale sunt interesante de cunoscut pentru starea societății din acele timpuri, deși nu ne dau multe amănunte.

Cu cele 12 table, redactate între 451—450 de către decemviri, începe dreptul scris roman. Înaintea lor, eră un drept consuetudinal, un fel de obicei al pământului, conținut în *legile regale* sau *dreptul papirian*. Din nefericire, acestea nu ni s'au transmis. De altfel, ele erau arbitrare

și ținute secrete, casă nu le cunoască plebeii. Cele 12 table erau, dimpotrivă, un codice oficial comun patricienilor și plebeilor. În ele, apărea genul latin, practic, realist. Din nenorocire, ele nu ne sunt cunoscute în întregime, ci prin unele citațiuni de scriitori vechi. Din fragmentele rămase, ne putem da seama de unele din legile, ce guvernau societatea romană a veacului al V-lea.

Ele dădeau, de pildă, părintelui dreptul de a-și omorî copilul diform; hoțul de grâne sau de fructe eră spânzurat și consacrat zeiței Ceres; dispozițiile testamentare ale lui paterfamilias aveau forță de lege. Ele nu admiteau căsătoriile între patricieni și plebei. Impotriva creditorilor aplicau pedepse, care mergeau până la pierderea libertății. În schimb, acordau câteva privilegii fiilor, femeilor, clientului, libertului.

Se vede din aceste câteva exemple ce însemnătate au aceste texte pentru istoricul stării sociale și societății primitive romane.

Istoria a fost cultivată de timpuriu la Romani. În acest gen, intră o întreagă literatură oficială a Romei vechi. În primul rând, erau *tratatele de pace*. Așă, *tratatul lui Romulus cu cetatea Veji*, care e socotit drept apocrif; *tratatul lui Iulius cu Sabinii*, al lui *Servius cu Latinii*, al lui *Tarquiniu cu Gabienii*, al *republicii romane cu Cartagina*, în 509, al lui *Porsenna* în 493, cu *Ardeea* în 442.

Autorii vechi ne informează, că pontificii ar fi redactat patru feluri de culegeri:

1. *Libri pontificii*, cu subiect religios;
2. *Commentarii*, culegere juridică;
3. *Fastele*, un fel de calendar;
4. *Annalele*, un fel de buletin cronologic și oficial.

(Vezi, C. W. Westrup, *Annalium collectio. Tabula. Annales maximi*, în *Nordisk Tidsskrift for Filologi*, V, 89—92).

Aceste din urmă alcătuiau 80 de volume. Cum am văzut, o mare parte a perit când Gallii au cuprins Roma. Afară de acestea, mai existau *liste de consuli*, de *censori*, de *edili*: *Libri magistratum* sau *libri lintei*, conservate în templul *Monetei* și consultate de eruditul *Macer*.

Din toate acestea, n'au rămas decât *Lex tribunitia*

prima din 493, *Fastele Capitoline*, editate de Beiter, în sfârșit, numeroase *calendare (Hemerologia, Menologia, Ferialia, etc.)*.

Listele cronologice de magistrați, a căror pierdere o regretăm, erau făcute sau de către preoți sau de magistrații înșiși. În dreptul numelor, erau indicate principalele fapte și întâmplări, petrecute în timpul funcțiunii lor, ca miracole, eclipse, secete, fapte politice.

Caton le reproșă extrema lor naivitate, iar Cicerone găsiă, că erau redactate într'un stil sec. Totuși, nu-i mai puțin adevărat, că ele alcătuiau baza istoriei romane.

B. PERIOADA INFLUENȚEI HELLENISMULUI.

Ca toate celelalte popoare, Romanii, în decursul istoriei lor, au suferit transformări adânci. Nici una însă n'a fost mai fundamentală, ca cea provocată de influența helenismului.

Ea nu s'a făcut în mod brusc; dimpotrivă, au trecut secole până ce influența greacă să poată transformă societatea, spiritul roman. Prima cauză a acestei influențe, e venirea în contact a Romanilor, prin cuceririle lor din sudul Italiei, cu cetățile grecești, mult mai înaintate în cultură. Distrucțiunea însă a vechiului edificiu social, începuse dejă prin veacul al III-lea. Mai multe cauze au contribuit la aceasta.

În interior, erau luptele patricienilor cu plebeii și triumfurile succesive ale acestora. Plebeii erau însuflețiți de un spirit și de un sentiment opus celui aristocratic. Ei erau indiferenți la vechile tradițiuni morale, politice sau religioase. Ei le erau chiar ostili, pentrucă în numele acestor tradițiuni fuseseră ținuți timp îndelungat în afară de drepturile lor legitime cetățânești.

Astfel, după victoria plebeilor, asistăm la o transformare completă a societății. Vechiul drept, bazat pe puterea absolută a șefului familiei, cade în părăsire. Religiunea are mai puțină putere. Scepticismul, cu urmările lui, ia naștere. Culturile orientale o sapă pe de altă parte, aducând cu ele un fel de misticism individual. Privilegiile de clasă fiind slăbite mult, candidatul la funcțiile politice

trebuie să se sprijine mai mult pe bogăția sa, pe talentul său oratoric, pe spiritul de intrigă. Rolul generalilor apoi nu-i ca cel din trecut. Ei rămân mult în provincii, fără control, în capul unor armate foarte mari. Ei devin șefi independenți și nu se mai gândesc, decât la gloria lor. De aici, provin prădările, orgoliul, abuzurile lor, certurile între ei sau cu senatul. În aceasta, se vede o slăbire a disciplinei, a supunerii oarbe în colectivitatea diriguitoare de la centru. Revolta individului împotriva statului începe să se înfăptuiască.

Roma apoi întinzându-și departe dominațiunea, intră în atingere și cu alte popoare. De aici, decurg o sumă de influențe. Contactul ei cu cetățile din Grecia Mare, are o foarte mare influență.

Influența greacă datează însă la Romani cu mult mai înainte, căci inițiatori ai culturii romane sunt Etruscii, pe jumătate Greci. Comunicația eră însă indirectă și cam slăbită. Arta și gândirea greacă, trecând prin rassa etruscă, de caracter aspru și întunecat, perdeau farmecul lor cel mare. Grecii, cari veniau la Roma, avuseseră și ei multă înruiure, dar ea eră limitată și se marginea la familiile mari. Lucrurile se schimbă, când valuri de Romani, cari alcătuiau armata Romei, vin direct în contact cu civilizațiunea greacă din sudul Italiei. Ei rămân minunați de ea; moravurile, gândirea, arta au deosebit farmec pentru ei. Invingătorii se pun să învețe limba învinșilor și să le copieze amănunțele vieții materiale, până și toaleta și bucătăria. Ei cunosc capodoperele hellenice, le studiază în școală, le imitează, încurajează pe cei ce vor să le imiteze. Unul din poeții primitivi Romani e *Livius Andronicus*, captiv venit din Tarent, care introduce operele lui Homer în publicul latin. De la această epocă, influența grecească nu va încetă nici un moment la Roma, cu toată opoziția unora, cum e conservatorul *Caton cel Bătrân*.

În această epocă, toate genurile, în care Grecii au produs capod'opere, se cultivă de poporul roman: teatru, poezie, filozofie, istorie, drept, etc. Istoria, cași eloquența, găsește la Roma un câmp foarte favorabil de dezvoltare. Având a trată fapte precise, care cer pentru a fi înțelese claritate și bun simț, istoria convenea caracteru-

lui unui popor pozitiv. Ea se potrivește chiar spiritului conservator, respectuos trecutului și tradițiunii. Ea păstrează memoria faptelor mari ale națiunii, care provoacă sentimentele nobile. Ea exaltează sentimentul patriotic, respectul pentru strămoși, orgoliul familiei și al rasei.

Romanii n'aveau în această privință trebuință de Greci, casă creeze genul istoric. Grecii n'au venit, decât să le arate forma, care convenea povestirii faptelor mari ale națiunii.

Istoria adevărată începe la Romani în ziua, în care câțiva oameni de stat au avut ideea de a povesti tot trecutul țării lor de la începuturile sale până în timpurile lor ¹⁾. Printre aceștia sunt: *Fabius Pictor*, *Cincius Alimentus*, fiul lui Scipione Africanul, *Postumius Albinus*, *Acilius Glabron*. Toți sunt din veacul al II-lea și se aseamănă mult. Ei scriu în grecește istoriile lor, pe care le traduc în urmă în latinește.

Ca fond, istoriile lor se aseamănă mult cu poemele lui *Naevius* și *Ennius*. Ei se urcă deasemenea până la întemeerea Romei; povestesc apoi războaiele intermediare și insistă mai mult asupra evenimentelor, la care au asistat.

În prima parte, ei povestesc anticele legende despre Aeneas, Romulus și Numa. Câteodată, amestecă unele împodobiri, unele înfrumusețări, pe care le împrumută de la istoricii greci, Timeu, Antigon și alții. Când însă se apropie de timpurile lor, inspirația lor devine mai personală. Ei se lasă adesea în curentul subiectivității. Văd lucrurile din punct de vedere patriotic, dând dreptate țării lor în marile conflicte, în care ea a fost angajată. Patricienii sau boğații se însărcinează, să facă din istorie un panegeric al castei lor, ceea ce a făcut pe istoricii greci, Polybiu și Dionisiu din Halicarnas, să-i urmeze cu multă precauțiune. Totuși, acești scriitori latini sunt izvoare de întâia mână, căci cunosc bine evenimentele, la care, de multe ori, au luat o parte activă.

Ei au gustul amănuntului exact și precis, citează cifre, date, consultă izvoare autentice, argumentează, discută, critică. Unii sunt jurisconsulți și ne analizează insti-

¹⁾ Vezi Peter, *Historicorum romanorum reliquae*, 1870—1883.

tuțiile vechi. Grație lor, cunoaștem multe știri și formule, regule impuse flaminilor pentru declararea războiului, etc.

Un istoric mai de seamă e *Caton*, contimporan cu ei. El inovează mult. Scrie în latinește, deoarece, inimic al civilizațiunii hellenice, nu putea admite ca șefii de stat, să încredințeze unei limbi străine, memoria gloriei naționale.

El modifică concepția chiar a istoriei. Pe când predecesorii săi notau fără distincție tot felul de lucruri, *Caton* alege din ele, înlăturând pe cele vulgare, povestirile, etc., care se găsesc în *Annale*. El povestește faptele, care au oarecare însemnătate pentru destinele statului.

Prima carte din opera sa e consacrată vechilor tradiții despre întemeierea Romei; următoarele două vorbesc despre originile celorlalte orașe din Italia. *Caton* se ocupă și de popoarele streine, de Ligurii cei grosolani și minci-noși, de Spaniolii cei simpli și săraci, de Celții, cari știu să se lupte și să vorbească bine.

Caton examinează și chestiunile neglijate de predecesori, chestiunile economice, ceace eră o inovație. Cu el, geografia, geologia, știința agriculturii se introduc în istorie. Dă amănunte asupra climei și producțiunilor Spaniei, vorbește de minele ei de argint, de fer, de sare, etc. Lauda fertilitatea Italiei, examinând resursele fiecărei regiuni.

Un om cum eră *Caton*, nu putea să fie cu totul imparțial în opera sa. De aceea întâlnim în povestirile lui, simpatiile și urile sale. Ura împotriva plebei se vede în mai multe pasagii.

Alți istorici din epoca acesta sunt: *Faunius* (născut pe la 174) și *L. Calpurnius Piso Frugi*, consul în 133 (opera acestuia mergea până la 146) și *L. Cassius Hemina*, care trăia pe la 146.

Faunius, după exemplul lui *Caton*, înserează în națiunea sa câteva exemple, ca cel al lui *Metellus*, etc. *Galpurnius Piso* și *Cassius Hemina* au ceva din critica liberă a lui *Caton*. Primul prezintă, în chip omenesc și verosimil, legendele miraculoase, privitoare la *Tarpeea* și *lacul Curtius*; al doilea se silește să explice cum cărțile lui *Numa* s'au conservat intacte, vreme de 5—6 secole.

În epoca Grahilor, istoria se modifică din nou. Ea se referă mai ales la fapte contemporane, neglijând tradițiunile și înlăturând mitologia. O bifurcație se produce. Istoria, la analiști, conține elemente foarte diverse: amănunte minuțioase despre instituțiile civile și religioase, amintiri personale, descripții de evenimente curioase, reflecțiuni asupra conducerii afacerilor; ea ține laolaltă de erudiție, de memorii, de romane și de filozofia politică. Acum, aceste elemente se grupează altfel. Găsim istorici erudiți istorici autori de memorii, istorici literați și istorici filozofi. Arheologia ia naștere.

Sempronius Tuditanus publică *liste de magistrați*; *Iunius Graechanus* alcătuește un *tratat despre funcțiunile oficiale*; *Nicostrat* studiază regulamentul ședințelor senatului; *Licinius Macer* scrie o lungă istorie, pentru care a consultat tradițiunile și arhivele oficiale. După mărturia lui Cicerone, el e un scriitor fără gust, dar conștiincios și erudit.

Lutatius Catulus, coleg cu Marius, înlăturat de acesta, protestează, scriind istoria acestui consulat. *Sylla* scrie în grecește memorii pentru a explica actele sale.

Tot cam în aceeași epocă, pe la a. 110, trăiește un istoric, *Caelius Antipater*, predecesor al lui Tit-Liviu și unul din izvoarele lui.

(Vezi Fr. Ribezzo, *Le fonti di Livio* in XXI, 22--23 in *Rivista Indo-greca Italica*, 1921, p. 86).

E sincer, veridic, caută adevărul. Consultă izvoarele cartagineze, sau cel puțin pe cele grecești, favorabile Cartaginei. El îngrijește forma. În scrierea sa, sunt multe descripții romantice și discursuri fictive. *Caelius* evită cifrele precise, care ar face din opera sa ceva prea savant. Caută să înfrumusețeze narațiunea istorică. Cicerone îl admiră mult, proclamându-l primul istoric latin. — Aceasta e o exagerație. *Caelius* n'a creiat, în realitate, istoria, el a scris numai o istorie eloquentă, care va fi idealul lui Cicerone, cașl al lui Tit-Liviu.

Sempronius Asellio, tirbun militar la Numantia, sub Scipione Aemilianul, în 134, introduce filozofia în istorie. El are o concepție judicioasă a rolului istoriei. „Iată—zice el—deosebirea esențială între analiști și istorici: ana-

lele se mărgineau să indice faptele și data faptelor, ca niște simple jurnale; noi, din contră, nu ne mulțumim numai cu ceea ce s'a petrecut, ci căutăm să-l explicăm. Analele nu fac mai zeloși pe cetățeni pentru a apăra statul. A scrie subț ce consul a început un războiu, subț care altul s'a sfârșit, căruia i-a adus triumful, lăsând la o parte deliberațiunile senatului, legile poporului, proiectele oamenilor politici, e a povesti fabule copiilor și nu a alcătui o istorie“.

Pentru Asellio dar, istoria trebuie nu numai să constate, ci să și explice și să tragă concluzii: ea e o știință pozitivă și practică.

Aceste vederi se găsesc de altfel și la contemporanul său, Polybiu, despre care am vorbit. Asemănarea nu e întâmplătoare. Polybiu e amicul lui Scipio Emilianul, Asellio fiind un ofițer al acestuia. La amândoi se întâlnește spiritul raționamentului și analizei. Subț influența și în tovarășia lui Scipio și a lui Laelius, cei doi istorici fac din istorie o preocupare științifică și filozofică.

Alți istorici romani, sunt: *Q. Claudius Quadrigarius* și *L. Valerius Antias*, cari au trăit subț Sylla. Cel dintâiu aparține școalei raționaliștilor și criticilor. Incepe istoria sa cu timpurile adevărat istorice, cu incendiul Romei de Galli. Trece repede asupra evenimentelor următoare, ca să ajungă la epoca contemporană. Stilul său e simplu, concis, cam arhaic.

(Vezi studiul lui B. Sypniewska, *De Claudii Quadrigarii fragmentis* (păstrate de Aulus-Gellus) în *Charist. Moravski* p. 149.

Valerius Antias e mai mult retor. Ii place tot ce poate să excite imaginația: legendele rare, povestirile mitologice, cifrele enorme. Ii place deasemenea să povestească primele timpuri ale Romei, unde poate să se întindă în invenții fabuloase. El creiază noi fabule: asupra sacrificiilor lui Numa, întrevederea lui Syphax și a lui Scipion, etc. Cifrele ce dă sunt exagerate. Acolo, de pildă, unde Polybiu indică 8000 morți, Antias socotește de cinci ori atât. În prădarea Cartaginei zice că Romanii au găsit nu 60 de mașini, ci 6000. Câteodată se încurcă el însuși în calculele sale. Tit-Liviu îl ironizează în privința aceasta și cu toate acesta îl urmează adesea.

Un al istoric contemporan e *L. Cornelius Sisenna* (a. 119—67), care a scris istoria războaelor contemporane în 12 cărți. La dânsul, se regăesc aceleași tendințe romantice cași la Valerius. El e mai mult romancier, decât istoric.

Cea mai mare parte din operele acestor istorici a fost perdută. Pe unii îi cunoaștem după citațiunile istoricilor sau scriitorilor posteriori. Esențialul operelor lor a trebuit să treacă în istoriile acestora.

În perioada triumfului hellenismului asupra spiritului roman, avem o sumă de izvoare istorice de primul rang.

CORNELIUS NEPOS.

Este unul, din aceste izvoare. El s'a născut pe la a. 99, pe malurile lui O, și a murit pe la a. 24. A fost în relații cu lumea cea mai bună din Roma. E amicul lui Cicerone, lui Atticus, lui Catul. E un erudit, muncitor foarte bun, compilator. Catul vorbește de cronicile sale ca de niște opere „savante și laborioase“. El compune culegeri de exemple istorice, cronici în 3 cărți, ca un fel de compendiu de morală, precum și o geografie. Cartea sa principală însă e *Biografia oamenilor iluștri*¹⁾, divizată în categorii: generali, poeți, prozatori. E o paralelă între un om ilustru grec și unul roman. Din nefericire, din această operă nu ne-a rămas decât seria generalilor străini²⁾ și viețile lui Caton și Atticus³⁾. Biografiile acestea sunt mediocre. Ele prezintă puțină critică, puține idei; sunt pline de erori. Sunt scrise însă clar și scurt, ceea ce le face comode.

Relativ la scrierile lui avem multe manuscrise și mai multe ediții.

Ed. princeps: Veneția, 1471.

Nipperdey, cu comentarii, 1849.

„ ed. critică, 1867.

Halm, 1871.

Monginot, Paris, Hachette, 1868.

Antoine, 1884.

¹⁾ *De viris illustribus*, divizat în 16 cărți.

²⁾ *De excellentibus ducibus exterorum gentium*.

³⁾ *De historicis latinis* (Caton și Atticus).

Cornelius Nepos, éd. par É. Chambry, Paris, 1922.

Lebensbeschreibungen in Auswahl, bearb. von Fr. Fuegner, 8-e Aufl. von P. Vogt, Teubner, 1919, 1115 p. Kommentar, 6-e Aufl. 1919, 102 p.

Oeuvres, texte et trad. par A. M. Guillemin: coll. G. Budé, Paris, Les Belles Lettres, 1923, XXV+254 p.

Vitae, hrsrg. von O. Wagner, Leipzig, 1922, 180 p.

Vitae in Auswahl, herg. von O. Wagner, *ibid.* 1922, VIII+91 p.

Vitae, erkl. von K. Nipperdey, 11-e Aufl. von K. Witte.

Vitae, post E. O. Winstedt rec. M. de Montoliu et J. Barcells, Barcelona, Libr. Catal., 1923, 162 p.

Vides d'hommes illustres, introd. text i trad. d. M. Montoliu, Barcelona, Libr. Catal., 1923, 162 p.

S. Casson, *The Vita Miltiadis of Corn. Nepos* in *Klio*, 1914, p. 69—90.

A. Firmani, *La patria di Nepos*, Roma, Loescher, 1915, 21 p.

A. Guillemin, *Quelques corrections an texte de Cornelius Nepos* in *Revue de Philologie*, 1923, p. 45—49.

P. Salac, *Deux biographies de Cornelius Nepos* in *Listu Filologicke*, 1922, p. 392—415.

I. H. Thiel, *De Dinone Colophonis Nepotis in Vita Data-mis auctore* in *Mnemosyne*, 1923, p. 412—414.

O. Wagner, *Textkritisches zu Cornelius Nepos* in *Philol. Wochenschrift*, 1922, p. 403—408.

M. TERENCEIUS VARRO.

Un alt izvor istoric e M. Terentius Varro, născut în a. 116, la Reate, mort la a. 26. El a fost amicul lui Pompeiu, mai târziu bibliotecar oficial subț Cesar și August. E unul din învățații cei mai productivi ai antichității. A compus vreo 74 lucrări, în 720 cărți, cu subiecte variate. 6 cărți *Pseudo-tragediae*, 10 de *Poemata*, 4 *Satire*, 150 *Menippee*, în proză și versuri. În proză, 22 cărți de discursuri, 3 de *Suasiones*, 76 de *Logistorici*, 3 de *Legationes*, 3 de *Pompeio*, 3 de *sua vita*, 41 de *Antiquitates*, 3 *Annales*, *De vita et de gente populi romani*, *De familiis Trojanis*, 15 de *Imaginis* sau *Hebdomades* (noțițe biografice), 3 de *bibliothecis*, 3 de *Lectionibus*, 3 de *Originibus scenicis*, 3 de *Scenicis actionibus*, 5 de *questiones Plautinae*, 9 de *disciplina*, 15 de *jure civili*, etc. Din toate acestea n'avem decât două opere: *De re rustica*, și o parte din *De lingua latina*, care nu sunt cele mai interesante.

În *De rustica* nu mai întâlnim cruzimea firii lui Caton. Varron e bun, caritabil pentru lucrători și sclavi. Are mai multe idei, decât predecesorul său. Regretăm pierderea cărților sale istorice, care ne-ar fi fost o sumă de amănunte prețioase.

Operele sale sunt conservate de manuscrisul Laurentinus, XI, și altele din veacul al XII-lea și XIII-lea.

Ediții: Princeps, *De lingua latina de Pomponius Laetus*, 1471; Ottfr. Müller, 1833; Egger, 1837; fragm. altor scrieri gramaticale de Willmanns. De *M. Terentii Varronis libris grammaticis*, 1864; ed. *De re rustica*, de Keil (cu Caton împreună, 1884); fragm. din *Menippeae*, de Riese, 1865; Bucheller, 1882.

Studii: Boissier, *Etude sur Varron*, Paris, 1861 și Heinrich Schoel, *Textkritische Untersuchungen zu Varros, Büchern von der Landwirtschaft*, Wien, Studien, 35, p. 75—112.

Bibliografie critică dela 1908 la 1920 de K. Mraz în *Jahresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 188, p. 52—69; t. 192, p. 64—108.

Varronis Saturae ed. Fr. Bücheler. ;

W. A. B. Coolidge, *The Alpine passes of Varro*, Ath. I, 8, 1914.

CICERONE.

Un izvor foarte însemnat, mai ales pentru epoca contemporană, e Cicerone. *M. Tullius Cicero* s'a născut în 106, la Arpinum, dintr'o familie equestră. A debutat la barou subț Sylla. Fiind compromis din cauza atitudinii sale independente în procesul lui Roscius (80), pleacă în Grecia și în Asia, pentru a se perfecționa subț direcția lui Molon din Rhodos și filozoful Antiochos din Ascalon (79—77). Se întoarce apoi, și devine questor în Sicilia în 75; în 72 e edil; apoi grație rolului său în procesul lui Verres (70), pretor la 60, consul la 63. În această calitate, a avut un rol preponderant în zdrobirea conjurației lui Catilina. Demagogii însă, mai ales Clodius, îl exilază la 58. Acum petrece câteva luni la Salonic și la Dyrachium. E rechemat la 57. La 53 e augur; proconsul în Cilicia la 51—50. Se amestecă în războiul civil, fiind de partea lui Pompeiu, în 49. Asistă la dezastrul din Pharsala la 48, se reîntoarce la Brindisi, se supune lui Cesar. Între 46—45 se ocupă cu retorica și filozofia. După omorârea lui Cesar, ia șefia partidului republican și pronunță

vehementele sale discursuri, *Philippicele*, contra lui Antoniu. Octav îl tradează și Antoniu îl omorî la 7 Decembrie 43.

Cicerone e un izvor de întâia mână, mai ales pentru cunoașterea istoriei contimporane. Toate scrierile lui sunt importante pentru cercetător.

În primul rând, trebuiesc citate *Scrisorile* sale, care ne fac cunoscut pe omul și politica timpului. Ele au fost culese și editate încă din antichitate, de amicul său, Titus Pomponius Atticus, și de servitorul său devotat, Tiron. O mare parte din ele sunt adresate lui Atticus, altele, fratelui său, Quintus, altele lui Brutus, altele unor prieteni și rude.

Ediții: Wesenberg, 1880; Boot, 1886.

În scrierea aceasta se simte multă viață plină de a-mănunte extrem de interesante. Oamenii politici din toate partidele sunt reprezentați acolo. Ni se arată aristocrați înrădăcinați, ca Marcellus și Caton, democrați entuziaști ca Caelius și Dolabella, șefi de partide ca Cesar, Pompei și Antoniu; indiferenți ca Atticus, mari seniori ca Metellus, Lentullus, Claudius, străini ca Balbus, și sclavi buni ca Tiron. În aceste scrisori se vorbește, de toate: politică, filozofie, literatură, gramatică, viață privată, cheltuieli, certuri domestice, etc.

Unele personaje ale timpului nu sunt cunoscute, decât prin aceste scrisori, ca de pildă, Atticus, epicurian prudent, devotat amic. Oamenii politici trec aici ca într'un caleidoscop, cu virtuțile, calitățile și slăbiciunile lor. Toate scrisorile relative la începerea luptei civile, captivează ca un roman. Citindu-le, cineva pare că trăește în mijlocul evenimentelor de atunci.

Bine înțeles că ele trebuiesc cercetate cu precauțiune, căci Cicerone, ca actor al acestor evenimente, e închinat, fără să vrea, la subiectivism. Alte opere cu interes istoric ale lui Cicerone sunt *discursurile sale politice*. Ele sunt numeroase:

1.—*Pro Roscio* (80);

2.—*Verrine* (70), foarte interesante pentru studiul artei; apoi cu înclinațiuni spre partidul conservator sau spre partidul moderat, fondat de el.

3. *Pro lege Manilia* sau *De imperio*;
- 4.—*Cn. Pompei* (66);
- 5.—*De lege agraria* (63);
- 6.—*In Catilinam* (63);
- 7.—*Pro Murena* (63);
- 8.—*4 Discursuri Post reditum* (57);

Subt protecția triumvirilor:

- 9.—*Pro Sextio* (56);
- 10.—*Pro Caelio* (56);
- 11.—*De provinciis consularibus* (56);
- 12.—*In Pisonem* (55);
- 13.—*Pro Rabirio Postumo* (54);
- 14.—*Pro Milone* (52);

Subt dictatura lui Cesar:

- 15.—*Pro Marcello* (46);
- 16.—*Pro Ligario* (46);
- 17.—*Pro Dejotaro* (45);
- 18.—*Philippicele* (44—43), 14 cărți.

Ediții complete: 1.—Orelli, 2 ed., Țrevăzută de Baiter și Halm, (1845—1862);

- 2.—Baiter și Kayser, 1867—69;
- 3.—C. F. W. Müller, 1879, sq.
- 4.—Catilinarele de Antoine

A se consulta: G. Boissier, *Cicéron et ses amis; La conjuration de Catilina*, Paris, 1905.

În discursurile politice ale lui Cicerone să vadă re-
lele, de care suferea republica în timpul său, cauzele lor
adânci, remediile, care ar fi îndreptat lucrurile, dacă ma-
rele orator ar fi avut mai multă voință, energie și stăruință.
În privința aceasta, Drumann și Mommsen i-au reproșat
slăbiciunile sale. Ei sunt nedrepti cu el, căci împrejurările
erau foarte vitregi pentru un om cu sentimente nobile, cu
vie inteligentă, lipsit însă de voință și nescundat de oa-
meni onești prin excelență, cași dânsul.

Când Cicerone intră în politică, pericolul venia din
partea aristocrației. Sylla introdusese teroarea militară și
juridică. Tânăr, fără avere, și neapartinând unei familii
mari, caracter drept, Cicerone n'a putut să se alătore de-
cât de democrați. El nu ezită să atace pe favoriții tira-

nului (Discursurile lui: *Pro Quinctio*, *Pro Roscio Annerino*) și câștigă mult în ochii democraților. După moartea dictatorului, luptă contra succesörilor săi. În perioada aceasta intră discursurile sale *contra lui Verres*, în care urmărește triumful justiției senatoriale și exterminarea abuzurilor aristocratice.

Dar iată că cumpăna primejdiei trece dela aristocrați la democrați. Triumful acestora aduce o nouă tiranie: abuzul puterii plebii. Cicerone să hotărăște să-și combată aliații din ajun, punându-se de partea ordinului equestru. El ține mijlocia între prejudecățile strâmte ale aristocrației și poftele nesăbuite ale plebei. În jurul său, grupează pe cei mai cuminți și mai luminați dintre democrați și nobili. Partidul său câștigă sprijinul lui Pompeiu. Cu acest prilej, rostește cuvântarea pentru legea Manilia (*Pro lege Manilia*), face să se respingă legea agrară a lui Rullus, ca prea socialistă. Apoi, când partidul revoluției se ridică împotriva ordinii republicane, el îl combate prin faimoasele sale discursuri împotriva șefului, Catilina. Dar în acelaș timp, Cicerone se desparte de conservatorii excesivi, cum erau Caton și Sulpicius, contra cărora apără pe Murena. Totuși, după consulatul său, se apropie de dânșii, pentru că vedeă pe cavaleri că nu formează majoritatea, și că demagogia, condusă de Cesar și Pompeiu, eră foarte amenințătoare. Rolul său e acum de a apăra autoritatea senatului. Politica sa îi aduce exilul. După un an însă, revine, și continuă a fi apărător al Senatului. În discursul său, *Pro Sexto*, își definește politica conservatoare și cea a senatorului. Atitudinea sa însă energică e primită destul de rece de înșiși conservatorii și senatul. Aceasta îl face să se apropie de Cesar, de Pompeiu și de Crassus. El face avansuri lui Pompeiu în discursul său, *Post reditum*, și face ca să se voteze menținerea lui Cesar în Gallia (*De provinciis consularibus*). Dar totodată alunecă pe povârnișul concesiunilor, ca să-și salveze interesele și acceptă să pledeze pentru niște oameni, pe cari îi detestează, ca Vatinius, Gabinius, Pison.

La începutul războiului, ezită, văzând prostia Pompeianilor. El nădăjduia, să împace pe adversari pentru binele statului. Se împacă cu Cesar, și în discursul său, *Pro Marcello*, îl laudă. După triumful lui Cesar, Cice-

rone e entusiasmat văzându-l clement și că în loc de masacre, întrebuițează moderațiunea, ertarea, blândețea. Incepe să nutrească speranța, că Cesar, atât de bun pentru indivizi, va fi tot așa pentru Stat. Văzându-se înșelat, îl părăsește.

Sfârșitul carierei sale politice o formează epoca, în care rostește *Philippicele* sale contra lui Antoniu, cari sunt și pricina morții sale, Omul pacific ce eră Cicerone, cere acum războiul fără cruțare în contra lui Antoniu, în care vedeă un tiran, zugrumător al libertăților și al statului.

Tratatele filozofice ale lui Cicerone, sunt iarăși interesante pentru cunoașterea mentalității, a spiritului și a religiei contimporane.

Teoria politică o desvoltă Cicerone în două tratate: *De republica* și *De legibus*. Ele constitue două cărți de politică moderată, în acelaș timp conservatoare și liberală. În ochii lui Cicerone, guvernul ideal ar fi un amestec savant de monarhie, de aristocrație și de democrație, așa cum e aproape realizat de constituția romană. E singurul sistem, care ar putea asigură în acelaș timp unitatea Statului și siguranța fiecărui individ¹⁾.

În „*De legibus*“ comentează și explică cea mai mare parte a legilor existente. În „*De republica*“ arată progresele Statului roman, dând multe detalii foarte interesante.

Cu alte cuvinte, după cum el însuși ne spune, în *De republica* și *De legibus*, găsim constituția romană interpretată la lumina filozofiei naturale.

Tratatul său, *De officiis*, adresat fiului său, Marcus, în momentul izbucnirii războiului între Brutus și Antoniu, e plin de aluzii la politica contimporană și, pentru aceasta, interesantă pentru istorie. În celelalte tratate, ca: *De natura Deorum*, *De divinatione*, *De fato*, pe lângă idei filozofice, găsim detalii privitoare la religiunea contimporană, de mare însemnătate.

---

¹⁾ În privința aceasta, să se consulte: *Boissier, La religion romaine, I* și Thiancourt, *Les traités philosophiques de Cicéron et leurs sources grecques*, Paris, Hachette, 1885.

Bibliografia mai recentă relativă la Cicerone ;

Note bibliografice asupra sa de L. Laurand Paris, Champion. „I-a serie în Musée Belge 1914, p. 139—156, privește judecata asupra lui Cicerone, operele sale ca izvor al istoriei romane, al istoriei filozofiei, importanța lor pentru genurile literare, teoria sa de istorie; studiile sale; inscripțiile relative la guvernarea sa în Cilicia sau la cea a lui Quintus în Asia; falșificările; explicațiunea câtorvâ texte și chestiuni particulare; stilul său; iconografia sa; reputația și influența sa“. „A II-a serie (*ibid.* 1922, 289—308) cuprinde: „Humanismul lui Cicerone; viața sa politica; casa și bibliotecile sale; Cicerone și istoria, dreptul, filozofia, educația, științele, religiunea, comerțul și industria, agricultura, etc.“ (Marouzean).

Pentru ediții mai noi, studii și comentarii a se consultă bogata bibliografie a lui J. Marouzean:

Dix Annés de bibliographie classique, 1914—1924, t. I, p. 78—93.

Dintre ele cităm pe următoarele mai interesante:

Cicéron par R. Beauchot, Paris, 1914, XXIV+842 p.

Catilinarische Reden, Komm. von M. Mertens, 4-e Aufl. von W. Limper, Munster, 1919, 56 p.

C. Bardt, *Caesar und Cicero in Ravenna* în *Jahresbericht des Philologischen Vereins* Sept. 1914.

C. W. M. Burd, *Cicero's Philippischen Reden* în *Hermes*, 1914, p. 602—611.

M. Gelzer, *Die roemische Gesellschaft zur Zeit Ciceros*.

R. Schutz, *Ciceros historische Kenntnisse*. Teză. Giessen-Berlin, 1913, 150 p.

J. Tratter, *La critique religieuse chez Cicéron*. Grenoble, 1914.

C E S A R.

Sunt două categorii de manuscrise privitoare la opera lui Cesar.

1-a. *De bello Gallico*, de Julius Celsius Constantinus et Flavius Ferminus Lupicinus, conservat de mai multe manuscrise din veacul IX și X (Amsterdam, Paris, Roma, etc.).

2-a. Vulgata anterioară, mai puțin corectă în unele privințe, dar puțin suspectă ca corecțiuni arbitrare, și cuprinzând toate comentariile (ms. din Roma, Paris, etc. XI—XIII). Unele manuscrise, cum e „De bello Gallico“, a Vaticanus No. 3324, etc. sunt în parte din I-a clasă, în parte din a II-a.

Ediții: Princeps, Roma, 1469; ed. lui Nipperdey, 1847, împreună cu *Questiones Caesarianae* (și, în 1891, pentru „De bello Gallico“ numai); a lui Dübner, Paris, 1867; a lui Benoist și Dossion, Paris. Hachette, 1893; a lui Kübler, 1893; a lui Mensel, 1893 (numai pentru „De bello Gallico“); a lui Woelffin și Miodonsky, 1890 (De bello Africo, pe care o atribuesc lui Pollion); ed. Henri

Goelzer, *C. Julii Caesaris Commentarii de Bello Gallico*, 3-a ed., Paris, 1914.

Din discursurile lui Cesar s'au păstrat câteva fragmente (Vezi ed. Meyer, *Oratorum romanorum fragmenta*), de asemenea câteva versuri asupra lui Terentiu (citate de Suetoniu), câteva fragmente din tratatul său, *De analogia*, și din scrisorile sale.

Cesar s'a ocupat și de astronomie; el scrisese două tratate intitulate: *Anti-Caton*, ca răspuns la panegericul, pe care îl făcea Cicerone lui Caton. Dar nu avem în întregime decât *Comentariile* sale. Comentariile de bello Gallico sunt compuse din 52 cărți; ele au apărut în anii 51 sau 50. Comentariile de bello civili n'au fost sfârșite. Ultima carte din *De bello Gallico* a fost redactată de *Hirtius*, probabil cași *Bellum Alexandrinum*.

Bellum Africum și *Bellum hispaniense*, au fost atribuite lui Oppius; dar stilul incorect nu permite să facem această supoziție. Ele au fost probabil scrise de un ofițer subaltern.

Studii, traduceri și comentarii:

Nisard, *Les quatre grands historiens latins*, Paris, 1872; Boissier, *Cicéron et ses amis*, Paris, p. 277—404; Landgraf, *Recherches sur César et ses continuateurs*, Paris, 1888.

Bibliografie critică de P. Menge în *Jahresbericht des Philologischen Vereins*, 1919, p. 89—98.

Denkwürdigkeiten über den Buergerkrieg hrsg. von Fr. Fuegner, 9-e Aufl. von W. Haynel.

De bello civili commentarii, ed. H. Mensel, 3-e Aufl. Weidmann, 1919, 127 p.

The Civil War, with an engl. transl, by A. G. Peskett, London, Heineman, 1914.

Civil war I+II ed. by H. N. Sloman, New-York, 1923.

De bello civili liber VIII, ed. J. P. Postgate, Cambridge, 1917, CXII+146 p.

De bello Gallico, ed. A. Amante, con appendice di letture storiche; I, lib. I—IV, Firenze, 187 p.

Commentarii de bello gallico, ed. D. Bassi, Torino, XI+283 p.

The Gallic war, with an engl. trad. by H. J. Edwards, London, 1917, XVII+619 p.

Gallischer Krieg, hrsg. von F. Fuegner und M. Krueger. Text B mit Einleitung. 1-e ed.; Kommentar, 10-e ed.; Hilsheft, 8-e ed. Leipzig, Teubner, 1921.

Commentaires sur la guerre des Gaules, éd. class. par A. Geerebaert. Liège. 1923, 183 p.

Commentarii rerum in Gallia gestarum VII. A. Hirti Commentaries VIII, ed. by T. R. Holmes, Oxford, 1914, LXVI+462 p.

Caesar's Campaign in Britain, ed. by T. R. Holmes, Oxford, 1916, 160 p.

Commentarii de bello Gallico, erkl. von Fr. Kramer und W.

Dittenberger, 17-e Aufl. von H. Mensel Bd. Weidmann, 1913, VII+464 p.

G. Otto-Bocké Ejchert, *Lexikon Caesarianum*. Hannover, 1917, 288 p.

M. Gelzer. *Caesar. Der Politiker und Staatsmann*, Stuttgart und Berlin, 1921 234 p.

G. Hanotaux, *César historien* în *Revue Française*, 5 janv. 1914.

A. von Mess, *Caesar. Sein Leben, sein Zeit und seine Politik bis zur Begründung seiner Monarchie*. Leipzig, 1913, VII+188 p.

B. L. D'Oege and Fr. Eastmann, *Caesar in Gaul and selection from the third book of the Civil war*, Boston, XL+580 p.

A. Russel, *Julius Caesar*, London, 1515, 188 p.

J. H. Sleeman, *Caesar in Britain and Belgium*, Cambridge, 1812, 123 p.

J. Toutain, *Rôle des Germains comme auxiliaires montés dans la campagne de César contre Vercingetorix* în *Bulletin de la société nationale des Antiquaires de France*, 1915, p. 181—182.

Acelaș, *Les Germains d'après César*, ibid. 1917, p. 327—334.

Pentru o bibliografie mai completă vezi Marouzean, o. c., p. 61—66.

Biografia.—C. Iulius Caesar s'a născut la 100 și a fost omorît la 44. A fost șeful partidului democrat de la 80 incoace. La 67, a fost numit questor, la 65 edil, consul la 59, proconsul al Galliei între 58—50. În timpul acesteia eră unit cu Pompeiu. În curând, însă rupse relațiunile cu el și cu Senatul. Se decise să treacă Rubiconul. Pompei fugi, își reorganiză armata și se întâlni cu rivalul său pe câmpiile tesaliena, la Pharsala. Cesar îl învinge și mai câștigă bătăliile de la Thapsus și Munda, care îi asigurară puterea. La 45, fu consul, fără coleg, luând titlul de *dictator reipublicae constituendae*. În curând însă, o conjurație condusă de Brutus și Cassius, îl omori, la 15 Martie.

Cesar eră originar din Roma. Deși a ilustrat-o ca mare scriitor, n'a fost de carieră literat, ci om politic. Privea literatura, nu ca un obiect de ocupație plăcută, ci ca un instrument de acțiune. Cesar își propuse să joace un rol important în țara sa. Cultivat din tinerețe, el simți că literatura eră o forță, care nu trebuia neglijată.

În scrierea sa, după observația însăși a lui Cicerone, calitățile dominante sunt corecțiunea și preciziunea. Quintilian ne spune, că Cesar e un scriitor vioiu și viguros. Aceasta mai ales se simte în discursurile sale, care se deosebesc de cele, de pildă, ale lui Tit-Liviu.

Cesar suprimă tot ce e digresiune în povestirea sa. Merge drept la țintă și nu cu argumente sentimentale, deși le întrebuițează și pe acestea la nevoie. El nu face operă de gândire din fapte, nu le aranjează, ci le notează zi cu zi, și scrie sub dictarea lor. Un istoric, care ar voi să facă din opera sa un obiect de artă sau de știință, ar începe printr'o prefață, unde ar expune, de pildă, însemnătatea subiectului, cum fac Tit-Liviu, Sallustiu, Thucydide. Lui Cesar nu-i place acest procedeu. El intră brusc, direct, în materie. El definește geografia terenului războiului, a populațiunii, a resurselor lor și intră numai decât în descrierea operațiunii. Totuși culege amănunte asupra originii și felului de viață a diferitelor neamuri mici de barbari: în cartea II-a vorbește de Belgi, în a IV-a de Suevi, în a V-a de Bretoni, în a VI-a de Germani. În descrierile sale, se ocupă foarte puțin de pitoresc; pe dânsul îl interesează, în primul rând, resursele materiale, animalele și plantele teritoriului. Toate acestea alcătuiau informațiuni sigure pentru un comandant, însărcinat cu o expedițiune. Deaceea îl interesează foarte mult topografia locurilor, itinerarul marșurilor. Pe acestea toate le descrie cu amănunte, precum și fazele luptei, fabricațiunea mașinilor. Cesar e un istoric, nu dramatic sau romantic, ci tehnician și specialist.

În opera sa, întrebuițează un stil cât se poate de simplu, care însă nu exclude fineță și o naturală, care nu cade în naivitate. *Comentariile* sale nu sunt o colecție de documente, ci un instrument de propagandă politică. Opera sa, *De bello Gallico*, deși se prezintă sub forma unei simple narațiuni de fapte, ascunde în chip isisit un panegeric personal.

Fără a avea aerul, că pledează pentru sine, Cesar reușește să prezinte acțiunea sub un aspect foarte nobil și să combată insinuările și acuzațiunile adversarilor săi.

Operațiunile sale militare, care au mărit gloria și pu-

terea poporului roman, le prezintă ca fiind provocate totdeauna de atitudinea și de atacurile barbarilor, ceea ce nu-i tocmai adevărat. Contra Helveților pornește fiind chemat în ajutor de Edueni și de Allobrogi. Se luptă apoi contra Helveților, pentru că îi e frica ca ei să nu atace Provența sau Tulusa; pornește contra Gallilor de la nord, pentru că le cunoaște versalitatea; contra Germanilor, pentru că îi e teamă de o năvălire dincoace din Rin; contra Breitaniei, pentru că vede un cămin periculos de rezistență. Recunoscând că în toate aceste cazuri el a atacat cel dintâiu, își exprimă cu tărie principiul războiului: *ofensiva e un procedeu mai bun decât defensiva*.

Pentru reușita planurilor sale; toate mijloacele sunt bune.

Ca să împiedece pe Elvețieni de a trece în Provence, se razămă pe maximele politice ale poporului roman; trece din partea Eduenilor, fiindcă ei au fost numiți de Senat frați și rude. Adesea ia drept razăm autoritatea Senatului, el, care, la un moment dat, o va respecta atât de puțin. Vorbește adesea de zei, de religie, el care era un spirit de liber gânditor.

În toate acestea, se vede un fel de rezervă mintală, care îi servește de minune în scopurile sale politice.

În primul rând, e un om îndemănat, foarte bun comandant, energic, voluntar, știind să înfrângă, cu mijloace destul de reduse, piedicile ce i se puneau în cale, ceea ce arată marile sale merite. Păcat însă că Cesar nu ne zice totul. Uită câteodată să ne povestească, că a luat cu asalt orașe, cari nu cereau decât să se predeie, și aceasta, ca să aibă prilejul să le prade, ceea ce ne spune Suetoniu.

În primul an al proconsulatului său, sfârșește două mari războaie. În al doilea an, Senatul îi votează o suplicațiune de 15 zile, onoare care nu era cunoscută până atunci; apoi i se mai dă una.

După ce menționează aceste mărturii onorifice, o mică aluzie la moartea lui Clodius e de ajuns, ca să stabilească contrastul între glorioasele sale fapte războinice și anarhia ce domnește la Roma.

În *De bello civili*, preocupățiunea sa apologetică e mai vizibilă. În *De bello Gallico*, faptele și rezultatele

lor pledau în favoarea sa; în războiul civil, trebuia mai multă pledoarie. Ce se poate reproșa lui oare, se întrebă el? lui, care a cucerit puterea în luptele civile? Ilegalitatea scopului și violența măsurilor. Pentru a răspunde acestei duble acuzațiuni, Cesar se silește să arate inocența intențiunilor sale, spiritul de pace și de clemență, ce a păstrat în conduita sa, dreptatea sa, ceea ce e perfect adevărat.

Dreptatea eră cu dânsul. Dacă a răsturnat guvernul, a făcut-o ca să se apere. El n'ar fi dorit, decât să trăiască bine cu Senatul și cu Pompeiu. Dar oameni răuvoitori conduceau pe Pompeiu și Senatul, contra lui. Dar dacă ar fi fost numai uneltirile împotriva sa, ar fi tăcut, căci patriotismul său eră mare. Se uneltea însă împotriva poporului care eră opriat; se violă puterea tribunițiară; se suprimau comițiile, se străduia a se restaura tirania lui Sylla. Declarând războiul civil, căută să înlătore părțile sale rele. E bun pentru soldați, fără a le permite să jefuiască. E bun pentru populațiune. Apără Marsilia de un asalt; la Cordova, indemnizează pe Spanioli de prădările soldaților lui Pompeiu. E bun pentru inimicii săi, pe cari îi primește bine, când se pun la discreția sa. După victorie, e foarte clement. Scopul său e să facă pace, pacea pe care o propune și înainte de lupta de la Pharsala, și în urmă, când intră victorios la Roma. E adevărat, că atunci când propunerile de pace vin de la inimici, nu le acceptă, pentru că—zice el—nu erau sincere.

Dacă ajunge dictator, greșeala e a vrăjmașilor săi. Pe aceștia îi descrie în culori destul de negre. Ei pretind, că sunt apărători ai legii, dar nu se dau îndărăt de la măsurile cele mai ilegale: ei permit particularilor să aibă lictori, ridică trupe suplimentare, pradă municipiile și templele, provoacă mânia provinciilor. Pompeiu tratează drept inimici pe toți neutri. Aproape toți sunt egoiști. Caton vrea să-și răzbune neizbânda; Lentulus vrea să scape de creditori; Scipione e doritor să jefuiască provinciile; Pompeiu nu suferă nici un rival.

Pentru toți, are cuvinte de ironie, care ne arată în destul natura lui „De bello civili“.

Cu toate înaltele calități de stil, cu toate informa-

țiunile foarte prețioase ce ni le dă asupra războiului civil și, mai ales, asupra războiului din Gallia, pentru care e aproape unicul și cel mai sigur informator, Cesar nu e un istoric de primul ordin, tocmai pentru că e prea preocupat de politică și de persoane. El se oprește prea mult asupra certurilor momentului; îi lipsește dezinteresarea și adâncimea. Cărțile sale nu sunt nici ale unui filozof, nici ale unui savant, nici măcar ale unui om politic, cu vederi largi: în ele, se simte lipsa de idei, nu pentru că Cesar nu le avea, ci pentru că n'a voit să le puie în opera sa, care are un caracter subiectiv. De aceea, deși Cesar e cel mai clar și cel mai curat ca stil dintre autorii de memorii, nu e un adevărat istoric. Istoria adevărată nu va începe, decât cu Sallustiu.

SALLUSTIU.

Manuscrise: *Catilina* și *Jugurtha*. Sunt 2 clase de manuscrise din sec. IX—X, cu o lacună; o altă clasă, fără lacună, dar interpolată.

Ediții: Princeps, Veneția, 1470. Ed. Orelli, 1853; Dietsch, 1843—64; Jacobs, 1874; Jacobs-Wirz, 1886; Jordan, 3 ed., 1887; Constans, 1882; Kretz, *Fragmente*, 1853; Lallier, *Jugurtha*, 1885; Antoine, *Catilina*, 1888, trad. de Moncourt; Cesare Savonarola, *La congiuri di Catilina e la guerra di Gingurta, con introduzion et commento*, Ledi, 1913.

Edițiuni, traduceri, studii și comentarii:

Bibliografia critică pentru anii 1899—199 de A. Kurfess în *Jahresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 183, p. 123—194; 1919—1920; t. 191, p. 46-48; t. 192, p. 49—63.

Catilina, Jugurtha, orationes et epistulae de historiis, rec. A. W. Ahlberg, ed. maior 170 p., ed. minor 140 p.

Sallustio: La Catilinaria e la Giugurtina, illustr. da F. Ramorin, 3-a ed., I: *Introd., Catilina*, Torino, 1920, XXVIII—100 p.

Sallust, with an engl. transl. by J. C. Rolfe. London, 1920, XXII+535.

D. E. Bosselaar, *Quomodo Sallustius historiam belli Jugurthini conscripserit*. Amsterdam, 1916, 146 p.

Mérimee, *Histoire de Catilina*; Nisard, *Les quatre grands historiens latins*; Deltour, *De Sallustio Catonis imitare*, Paris, 1859; Boissier, *L'Afrique romaine*; Acelaș, *Catilina*; Constans, *De sermone Sallustiano*, Paris, 1880.

R. Ullmann, *Essai sur le Catilina de Salluste* în *Revue de Philologie*, 1918, p. 5—27.

G. Unita, *Le storie di C. Sallustio e C. Tacito; studio critico-letterario*. Piazza Armerina M. SS. delle vittorie, 1920, 53 p.

O. Gebhardt, *Sallust als politischer Publizist während des Bürgerkriegs. Zwei offene Briefe an Caesar*. Teză. Halle, 1920, 48 p.

A. Kurfess, *De Sallustii in Ciceronem et invicem invectivis*. Teză. Berlin, 1913, 48 p.

C. F. Lehman - Haupt, *Zu Sallusts Invektive gegen Cicero* în *Klio*, 1923, p. 104—106.

Pentru informațiuni bibliografice mai complete vezi Marouzean, o. c., p. 333—336.

C. Sallustius Crispus s'a născut la Amiternum, la 86, și a murit la 34. S'a amestecat în politică, și la 52 a fost ales tribun. Dar vicisitudinile politice a făcut să fie expulsat din Senat, pe la 50. Cesar însă l-a reintegrat și l-a numit quaestor în 49. La 46, e ales praetor și guvernator al Africei, cu care ocazie s'a inspirat și informat, ca să scrie *De bello Jugurthino*. În această provincie, se îmbogăți și cumpără renumitele „grădini zise ale lui Sallustiu“.

Retrăgându-se din viața politică, scrise în 43—42, *Catilina*, iar pe la 40 pe *Jugurtha*, folosindu-se pentru aceasta de memoriile lui Sylla, Scaurus și Rutilius, precum și de istoria lui Sisenna. Între 40—35, compuse *Istoriile* sale, care cuprind perioada posterioară morții lui Sylla (78—67). Din nefericire, aceste istorii au fost pierdute, afară de vreo câteva fragmente, citate de cei vechi sau regăsite în manuscrisele din Berlin, Orléans și Vatican.

Sallustiu e un om politic, în primul rând. Devine scriitor, nu ca să facă din opera sa un mijloc de propagandă, ca Cesar, ci ca o compensație ce o cerea de la literatură, față de grijele și activitatea sa politică. Când îl vedem declarând, că afacerile politice îl desgustă, că oamenii cinstiți nu pot reuși în ele, că nu se poate ajunge, decât lăgușind poporul, simțim, că avem de-a face cu un om onest, care va fi sincer și imparțial în scrierile sale istorice.

El nu întreprinde să scrie o istorie care să îmbrățișeze o lungă perioadă. Aceasta ar fi întrecut forțele sale. Se mărginește numai la o perioadă scurtă, pe care o cu-

noaște perfect, în care va putea aduce o precizie de-săvârșită. Și în aceasta, el simte o deosebită plăcere, când explică, câteodată cu o vădită moliciune, comediile politice, pe care le cunoaște foarte bine și pe care le detestă.

În istoria contemporană, un fapt mai ales a atras atenția publicului: conjurația lui Catilina. Episodul acesta ne pare nouă astăzi fără mare însemnătate, pentru că n'a reușit. Romanii însă s'au speriat, deoarece plebea era pentru Catilina, și chiar o parte dintre nobili erau gata să se arunce în brațele sale și să-l proclame dictator. Dacă Catilina eșia victorios, Roma ar fi trecut mai întâiu în anarhie, apoi la despotism.

Pentru a o explica, trebuie să se caute cauzele cu mult mai sus, decât în epoca contemporană. Revolta lui Catilina nu-i decât ultima fază de luptă civilă între popor și nobilime, între cei săraci și cei bogați. Trebuie să se caute dar originea. Sallustiu le găsește până în războiul lui Jugurtha, deși antagonismul celor două clase eră mai vechiu. Deaceea Sallustiu scrie războiul lui Jugurtha, aceasta atât pentru că îl cunoaște perfect, cât și pentru că putea servi a clarifica unele chestiuni. Căci în timpul acestui războiu, s'au dat primele lovituri nobilimei. Între epoca lui Jugurtha și cea a lui Catilina, lupta între cele două clase se ducea aprigă. Sallustiu lasă la o parte viețile bine cunoscute ale lui Marius și Sylla, și nu vorbește, decât de cei 10 ani cari urmează după abdicarea lui Sylla, și primele succese ale lui Pompeiu. În această perioadă, toate legile lui Sylla cad, una după alta, ridicându-se astfel stavilele, care erau puse de nobilime democrației. Scrierile lui Sallustiu alcătuiau un tot, un fel de trilogie, din care fiecare reprezintă o etapă a democrației. *Jugurtha* arată ridicarea ei, istoriile, triumful ei, după o reacțiune trecătoare; *Catilina*, ultimele și teribilele ei excese.

Scrierile lui Sallustiu sunt făcute după o concepție filozofică a istoriei. El nu narează numai faptele, ci le caută originea lor depărtate, le apropie unele de altele, trage concluzii. În aceasta, el ia drept model pe Thucydide, pentru că subiectele lor se potrivesc: războaiele civile, corupție morală, care dă o confuzie politică, triumful democrației turbulente.

Sallustiu caută în expunerea sa, să pătrundă cauzele acestora și să aducă imparțialitatea unui spirit liber. Și în adevăr, el se silește să facă abstracție de urile sale și de prejudcățile sale în căutarea adevărului, în explicările și în expunerile sale istorice. De aceea îl vom vedea că, deși se ridică în contra nepăsării, tiraniei, corupție nobilimei, le arată totodată cu imparțialitate calitățile, când le întâlnește. Așa la Metellus, cu toate că acesta e un șef aprig al nobilimei, recunoaște totuși la el integritate și iscusință; la Calpurnius, nobil și el, laudă răbdarea și știința militară.

Sallustiu e partizanul lui Cesar și, prin urmare, contra lui Caton. Dar paralela ce o face între aceste două personalități, e o capo d'operă de imparțialitate.

Sallustiu e un izvor de primul ordin pentru evenimintele, pe care le povestește.

ISTORICII LUI AUGUST.

Bibliografie.

1.—Weichert, *Caesaris Augusti scriptorum reliquiae*, 1841.

2.—Egger, *Examen critique des historiens anciens de la vie et du règne d'Auguste*, 1844.

3.—*Monumentum Ancyranum: Die Autobiographie des Augustus I*, în *Wiener Studien*, t. 35, I, p. 113—130.

4.—Wirtz R., *Ergänzungs und Verbesserungsvorschläge zum Monumentum Ancyranum*, v. B., 1912.

5.—*Scriptores historiae Augustae*, Iterum recensuit apparatusque criticum addidit H. Peter, vol. I, 8°, Lipsiae [1884], 1913 (Teubner).

6.—P. Gerrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie-Mineure*, Paris.

7.—G. Boissier, *Cicéron et ses amis*.

Istoricii lui August, sunt: Trog Pompei, Labienus, Fenestella, Tit-Liviu.

TIT-LIVIU.

Manuscrisele. I-a, decadă, până la al 3-lea războiu samnitic, se găsește în palimpsestul din Verona, numai în fragmente și în manuscris, recensiuți făcute în veacul al IV-lea de Victorianus și Nicomachos (codex Mediceus, XI sec.; Parisinus, X, sec.), și un Vormacensis, astăzi pierdut, precum și în fragmentele palimpseste de la Turin,

A III-a decadă războaiele punice se găsesc în *Puteanensis* din sec. al V-lea și în manuscrisele derivate de la un *Spirensis*, pierdut pentru cărțile XXVI—XXX.

A IV-a decadă, în manuscrisele de la Mayența (astăzi perdute) și în codicele Bomberg, XI-lea secol.

Prima jumătate a decadei a V-a, într'un manuscris al Vienei, V-lea secol.

Edifiuni: ed. princeps a lui Ioan din Aleria, în a. 1460; ed. G. Al. Rupert și Theinshem, 1825; ed. de Alschefski, 1841; Weissenborn, a. 1860 și corectată de Müller, în 1888; Hertz, 1857; Madwig și Ussing, 1861, 1873, 1886; Zingerle, 1883; ed. Fr. Fugner und W. Heraeus, Teubner.

Pentru a 3-a decadă, ed. lui Luchs, 1879—1888; a lui Riemann, 1881, 1883, 1889; a lui Harant, continuată de R. Pichon, 1879—1895.

Bibliografie critică pentru anii 1910—1919 de K. Witte în *Jasresbericht ueber die Fortschritte der klasischen Altertumswissenschaft*, t. 188, p. 1—33.

Livy, with an english translation (Loeb class. Library). London. Heinemann I: B 1—II, by O. Foster, 1919, XXXVI+447 p. — II-by H. Foster 1922, 465 p.

— III-by A. M. Harmon, 1921.

Ab urbe condita, rec. S. Conward and C. F. Wolters, Oxford. Clas. Pr. 1—1; I, 1—V. 1914, XI+470 p.

Ab urbe condita libri. Proefatio. Lib. I, ed. by H. J. Edwards: Pitt Presse Series Cambridge Univ. Pr. 1912, LVII+232 p.

Römische geschichte, deutsch von D. Gerlach, 2-e Aufl. Berlin, 1914, V, p. 971—1016.

Il libro XXIV delle storie, comment. do G. B. Bonino. Torino, 1922, XII+194 p.

Traduceri, studii și comentarii:

A se consultă: Taine, *Essai sur Tite-Live*, Paris, Hachette, 1856; Nisard, *Les quatre grands historiens latins*, Paris, 1872.

G. Andersen, *Tacitus und Livius* în *Wochenschrift für Klassische Philologie*, 1916, 210—214, 401—406, 758—766 (concordanțe și comparații).

E. Cavaignac, *Quelques remarques sur l'historicité de Tite-Live XXI—XLV* în *Revue de Philologie*, 1915, p. 5—23.

W. Eckert, *De figurorum in Titi Livi ab urbe condita libris usu*. Teză. Breslau, 1911, III, 104 p.

R. M. U. Eigler, *De consilio et arte in Titi Livi prima decadi imprimis in quinto libro adhibita*. Teză. Leipzig, 1922.

P. Graindor, *Etudes sur Athènes sous Auguste; Tite-Live à Athènes* în *Musée Belge*, 1923, 135—143.

Fr. Helling, *Questiones Livianae*. Teză. Goettingen, 1920.

J. Martha, *Tite-Live et Tacite* în *Revue Française*, 1914.

J. Teufer, *Zur Geschichte der Frauenemanzipation in alten Rom. Eine Studie in Livius*, 34, 1—8, Teubner, II+43 p.

A. Wolf, *Die Quellen von Livius*, XVI, 1—38, Teză, 1918, 68 p.

Pentru o bibliografie mai completă vezi Marouzean, o. c., p. 220—224.

Tit-Liviu s'a născut la Padova în a. 59 a Chr. dintr'o familie nobilă, și a murit la anul 17 d. Ch. De meserie declamator, fu amic lui August și preceptor al lui Claudiu.

Tit-Liviu a scris câteva dialoguri filozofice, precum și marea sa operă, *Istoria Romanilor*. În ea, întreprinse să povestească această istorie, de la origini (*ab urbe condita*) până la epoca contemporană. Intențiunea lui eră să descrie și evenimentele până la moartea lui August; n'a putut însă sfârși. Și astfel în loc de 150 cărți, cât trebuia să aibă ea, au fost scrise numai 142. După calculele criticii, Tit-Liviu începù să-și scrie opera între anii 27 și 25, după momentul, în care împăratul a luat titlul de August și înaintea celei de a doua închideri a templului lui Janus. Ea apărù în serie, Una eră consacrată războaielor samnite, alta războaielor punice, alta războiului civil, etc. Mai târziu, ea fu împărțită în decade, din care posedăm numai 35 de cărți.

În ea, ne întâmpină calități foarte mari. Tit-Liviu, crescut într'un oraș de provincie, într'o familie de patrieci, e atașat vechilor moravuri, are respectul instituțiilor politice și religioase. La el, întâlnim virtuțile unui istoric conservator, care povestește istoriile sale, limpede, precis, cu căldură. Independența sa din viața politică, se oglindește și în opera sa.

Deși palatist, el judecă lucruri imparțial, chiar când e vorba de adversarii lui August și ai lui Cesar. Pe Pompeiu și pe Brutus îi judecă just și le dă partea lor de dreptate. Totuși în opera sa, găsim un gust pentru declamație, ceea ce strică farmecul povestirii.

Pentru prima oară dela Fabius Pictor, întâlnim pe un om, care scrie istoria fără a fi un om politic. De aici, provin calitățile și defectele sale. Mai întâiu, găsim la el imparțialitate, deoarece n'avea pasiuni de apărut sau de satisfăcut, cum aveau ceilalți oameni istorici politici, ce nu puteau fi decât subiectivi. Tot odată însă, Tit-Liviu nefiind nici un om politic, nici militar, e străin, adesea de lucrurile de cari vorbește. Ne povestește dar bătăliile ca artist, iar tratativele de pace sau de războiu, ca un retor.

Istoria sa e preaslăvirea patriei, a Romei, ceea ce

intră bineînțeles în gustul compatrioților săi, doritori de a-și cunoaște trecutul glorios. Totuși Tit-Liviu nu închide ochii și asupra defectelor. Vede corupția Romanilor, o combate, deplânge că ei au deviat de la frumoasele tradiții de virtute, de onoare și de dezinteresare, dar caută să-și consoleze grija pentru lucrurile prezente, ridicându-se spre gloriile străbune. Cași Vergiliu, el pune toate resursele erudiției în serviciul istoriei sale, începând cu legendele greco-italiene. Pentru aceasta, are la îndemână pe de o parte pe *analisti*, pentru redarea faptelor, pe de altă parte pe Cicerone, de la care imită stilul și inspirația patriotică.

Bineînțeles că el a consultat și izvoarele grecești, între alții pe *Silenos*, amicul lui Hannibal și cartaginean din inimă, și mai ales pe Polybiu.

De la cartea XXIII mai cu seamă, el urmează pe acest din urmă, și istoria sa câștigă mult, căci se știe cât de cinstit e istoricul grec, cât simț politic, cât competență are în chestiunile tehnice, în diplomație și în arta militară. Tit-Liviu îl completează în ceea ce îi lipsește lui Polybiu, în arta de a scrie, luând model, precum am zis, de la Cicerone.

Teoria istorică a lui Cicerone eră, că istoria este o sarcină oratorică „*munus oratoris*“, pe care o adoptă și Tit-Liviu. De aceea, cași Cicerone, acuză pe *analisti*, afară de Caelius Antipater, de a fi prea atașați erudiției, fără a face atenție stilului, povestind în chip sec evenimentele. Istoricul ideal, după Tit-Liviu, este cel eloquent, care se folosește de evenimente pentru a demonstra o idee, așezând sentimentele și pasiunile în ordine, ca pentru o pledare; e cel care transformă povestirea în panegric sau blam; e acela care evită amănuntul tehnic, care scrie pe înțelesul tuturor, care expune rezultatele erudiției sale într-o limbă clară, abundentă, precisă, întrebuițând metafore, povestiri pitorești, făcând portrete și discursuri, antiteze, perioade frumoase, într'un cuvânt, alcătuiind o operă de artă.

Această concepție a istoriei, oricât de plăcută ar fi pentru citirea operei autorului, are o greșeală fundamentală: critica îi lipsește. Tit-Liviu vînd să facă o istorie

eloquentă, să glorifice patria sa, e nevoit, de multe ori, să judece parțial, să nu întrebuițeze spiritul critic, ceea ce, după concepțiile noastre, științifice, este o greșală capitală. Nu ne miră dar, dacă întâlnim la Tit-Liviu fapte inexacte. Izvoarele, chiar dacă ar fi putut să le controleze, n'a făcut-o tocmai din cauza concepției sale. Pe unele nici nu le-a consultat. El putea, de pildă, consulta inscripțiile autentice, ca cuirasa lui Tohimnius, ca legea Icilia, etc. Câteodată chiar trece cu vederea unele documente, consultate de modelul său, Polybiu, cum e primul tratat între Cartagina și Roma.

Confundă adesea pe consuli și pe pretori, câteodată citează de două ori acelaș fapt și încurcă numele și datele. Dacă are vreo îndoială asupra unei chestiuni, omite discuția; câteodată arată cele două versiuni, fără să conchidă. El trece cu vedere multe lucruri. Nu zice aproape nimic despre clima, despre legislația poporului. Toată partea economică a istoriei lipsește din opera sa; nu vorbește nici de finanțe, nici de comerț; și cu toate acestea, aveă modele de imitat, cum erau Caton și Polybiu.

În afară de aceasta, culoarea generală a moravurilor nu e totdeauna exactă la Tit-Liviu. El arată lumea primitivă în haine contimporane. Romulus și Numa Pompiliu fabrică instituțiunile, ca niște oameni din timpul său, prin simple decrete. După moartea lui Romulus, Senatul și poporul se arată de o extremă politeță, ca niște contemporani. Romulus adresează Sabinelor madrigale foarte reușite, ele, la rândul lor, separând pe bărbați de părinții lor, țin discursuri foarte sentimentale. Lucreția pronunță un discurs foarte solemn, cu un tact foarte delicat. Curius și Cincinnatus, trăesc la țară, ca niște adevărați filozofi, dând exemple de moderație și dezinteresare. Toți, în sfârșit, sunt virtuoși, la fel.

Tit-Liviu scrie ca să demonstreze o teză oarecare. În privința aceasta, are explicări, care ne fac să suridem prin naivitatea lor. De pildă, regii și decemvirii sunt goști de popor, indignat de purtarea lor față de femei. Manlius refuză consulatul, numai ca să înlătore pe un coleg, care nu-i plăcea. Fabius e un om domol, inert, puțin prostuț, numit de Plutarh, oaie; pentru Tit-Liviu

această lene a spiritului e înțelepciune, iar încetineală e o prudență.

Câteodată, în patriotismul său, e foarte parțial. El vede energia poporului roman, dar nu și cruzimea sa, economia sa, dar nu și avariția; demnitatea sa națională, dar nu și disprețul învinșilor. Veștejește reaua credință punică, dar n'are nici un cuvânt de blam pentru actele perfide comise de Romani. Romulus și prietenii săi, răpind Sabinele, Scipione incendiind prin tradare lagărul inamic, fac aceasta în deplinătatea drepturilor „lor“. Tit-Liviu acuză pe Hannibal de cruzime, iar când Fulvius omoară 100 senatori ai Capuei, când ucide ca pe niște fiare pe Campanieni, când Senatul votează distrugerea Capuei pe vecie, Tit-Liviu socotește că aceste acțiuni sunt laudabile din toate punctele de vedere.

Defectele lui Tit-Liviu, într'un cuvânt, sunt următoarele: prea multă convenție în descrierea moravurilor și prea multă parțialitate în judecarea faptelor. Ele sunt mari; nu trebuie însă să fie exagerate.

Dacă n'are metoda sigură a istoricului, Tit-Liviu are totuși bunăvoința unui om onest. Nu acceptă tot ce îi iese în cale. Se îndoiește de apoteoza lui Romulus. Dacă n'are curajul să aleagă între autorii consultați, are cel puțin onestitatea să mărturisească perplexitatea sa și să supui cititorului toate piesele procesului.

Informația sa e vastă. A citit aproape tot ce se putea citi pe vremea lui. El le-a completat, confruntându-le și controlându-le cu cele adverse. El a știut să aprecieze exactitatea scrupuloasă a unui Polybiu, și să se revolte împotriva fanfaronadelor patriotice ale lui Valerius Antias. Niciodată n a alterat cu știință adevărul. Dacă se întâlnesc multe erori la Tit-Liviu, ele sunt de bună credință și nu din spirit de a înșelă.

Tit-Liviu a știut să prindă caracterul original al vechilor Romani: amestecul de ardoare și de reflexie, energia disciplinată și echilibrată, subordonarea individului la interesul general, respectul trecutului, sunt caracteristicile cele mai însemnate, cari alcătuiesc podoaba spiritului roman și puterea Statului. Însăși parțialitatea, în favoarea Romei, e relativă și involuntară. Tot Tit-Liviu blamează

unele perfidii și cruzimi la compatrioții săi. Parțialitatea sa e patriotică. Ea e pentru Roma, nu însă pentru partidele politice, în care găsește o decadență întristătoare.

Defectele lui Tit-Liviu sunt atenuate prin calități, prețioase. Defectele acestea nu i se văd în toată întinderea operei sale. Cercetătorul istoric însă, trebuie să le aibă în vedere.

Scrierea lui Tit-Liviu este însă o operă de artă prin stilul, prin amănuntul expresiunii. Limba sa, îngrijită, este o creație originală, limpede, abundentă, armonioasă. Tit-Liviu a avut un succes imens în epoca sa. Este o glorie națională a secolului lui August și constituie un neprețuit izvor pentru istoria Romanilor.

ISTORIA IN VEACUL I-ii.

Primul veac al imperiului e cam vitreg pentru istorie. Istoricul nu are deplină libertate să spuie tot adevărul, și aceasta de la Tiberiu la Domitian. Succesorii lui August nu sunt toleranți, ca marele fondator al imperiului. Unii din ei persecută pe istorici. Așa Cremutius Cordus e omorât pentru a fi îndrăznit să numească pe Brutus și Cassius, cei din urmă dintre Romani. Domitian pedepsește deasemenea pe Amlenus Rusticus și pe Herrenius Senecio pentru a fi scris în termeni elogioși viața lui Thræsea și a lui Helvidius Priscus.

Un istoric, ca să poată scrie: trebuie să accepte versiunile oficiale ale faptelor și să închidă ochii asupra multor lucruri strâmbe. Faptele trebuiau prezentate într-o lumină favorabilă familiei imperiale.

În asemenea condițiuni, istoria adevărată nu mai poate exista, aceasta, bineînțeles, pentru evenimentele prezente sau recente. Pentru cele din trecutul depărtat, eră permisă libertatea. Dar pentru aceasta lipseă istoricilor inteligența sau competența. Ei sunt buni erudiți, dar niciodată scriitori practici și dotați de adâncimea de gândire.

Unii strâng conștiincios fapte, pe cari le prezintă în chip puțin inteligent. Alții, scriitori abili, iau evenimentele istorice ca o materie de a trată ceva cu eloquență. Alții, în sfârșit, preocupați de utilitatea morală, pe care o înțe-

leg într'un sens foarte strâmt, scot din istorie anecdote edificătoare. De aici, avem trei categorii de istorici: erudiți, retori, moraliști. *Trog-Pompeius*, *Velleius Paterculus* și *Valerius Maximus*, sunt reprezentanții acestor trei școli.

POMPEIUS TROGUS.

Pompeius Trogus e scriitor gal, din țara Voconților. El a trăit sub domnia lui August. Familia sa numără mulți militari în sânul ei. Un strămoș al său a luat parte în războiul lui Sertorius, (un unchiu) în cel împotriva lui Mithridate; tatăl său era locotenent al lui Cesar.

Pompeius Trogus a scris o operă cu titlul de „*Istoriile Filipice*“, un fel de rezumat de istorie universală, în 44 cărți. Scopul său era să puie în mâna Latinilor o operă savantă și completă, cum existau atâtea în limba greacă. Un alt istoric posterior, Justin, care a putut trăi, cel mai târziu, sub Antonini, găsind că această operă e prea lungă, o abreviă. Astăzi nu posedăm, decât această prescurtare. Era o modă generală de a face abrevieri din toate operele, ceea ce e încă o caracteristică a timpurilor noi. Multe opere se perd din cauza acestor prescurtări, cari le înlocuiesc.

Opera lui Pompeius Trogus, judecată după rezumatul lui Justin, nu pare a fi făcută după o adevărată concepție istorică superioară. În ea, se găsesc o infinitate de fapte, de amănunte istorice, înșirate fără nici un spirit de legătură între ele, fără o sfortare de a explica revoluțiunile sau evoluțiunile popoarelor printr'o cauză superioară. Se istorisesc faptele unor oameni, ale unui Cyrus, Alcibiade, un Philip, fără a întrezări măcar prin ele înțelegerea istoricului, al importanței lor din punctul de vedere al adevăratei istorii a omenirii.

Pompeius Trogus își intitulează opera: *Istoriile Filipice*, titlu luat probabil de la un autor grec, pe care l-a imitat. Subiectul său e cucerirea macedoneană.

Faptele sunt exacte. În această operă, găsim un repertoriu complet, al istoriei acestei cuceriri. Cât privește ideile superioare, nu trebuie să le căutăm în această lu-

crare, în care totuși găsim tablouri frumoase, bucăți literare bune, care ne fac atrăgător rezumatul lui Justin.

Edifiuni: Editio princeps, Veneția, 1470; ed. J. Jeep, 1859; Fr. Rühl, Leipzig, 1886, cu un prolog pentru Pompeius; *Trogus* de A. de Gutschnid., O operă de analiză e a lui Hallberg, *De Trogo Pompeio*, 1869.

Epitome Historiarum Philippicarum Pompei Trogi, rec. M. Galdi, *Acc. Prologi in Pompeium Trogum*. Torino, 1923, XXIII+307.

D. Nogouevsky, *Au sujet des sources et les modèles de l'histoire de Trogue Pompée* în *Hermes*, messager scientifique et populaire de l'antiquité classique en Russie, 1914.

E. Schneider, *De Pompei Trogi historiarum Philippicarum Consilio et arte*. Teză. Leipzig, 158 p.

A. Mentz, *Die Handschrift C von Justins Epitome* în *Hermes*, 1920, 196—203.

Th. Stangl, *Guerinos Text des Justinus wiedergefunden* în *Berliner Philol. Wochenschrift*, 1914, 928.

M. VELLEIUS PATERCULUS.

Un alt istoric din acest din acest timp, e M. Velleius Paterculus.

El servi ca soldat sub Tiberiu și fu compromis în chestiunea Sejan. Cartea sa datează din anul 30 d. Chr. și cuprinde numai istoria romană, cu câteva vagi noțiuni asupra Greciei. Ea nu e, decât o compilațiune, dar cu tendință de prescurtare. Autorul zice, că această prescurtare e necesară istoriei, pentru că face să apară mai bine liniile esențiale. Și în adevăr, tabloul general pe care îl dă despre coloniile romane, întemeiate în diferite epoci sau despre cuceritorii diverselor provincii, este foarte clar.

La Velleius, găsim câteodată și adâncime de gândire în concluziunea stilului său. Așa, pentru a da o idee despre antagonismul permanent între Cartagina și Roma, zice, că între aceste două orașe au fost 100 de ani de războaie, de pregătiri de războiu sau de pace înșelătoare. Cele două tendințe ale nobilimii romane în epoca marilor cuceriri, le încarnează în Mummius și Scipione Emilianul, unul grosolan și ignorant, celălalt artist și literat. Pentru a arată începutul decadentei morale, găsește o for-

mulă precisă: „Primul Scipion zice el a deschis calea puterii romane; al doilea, cea a corupției“.

În cartea lui Velleius, găsim și câteva capitole de istorie literară, ceea ce lipsește în Justin. De sigur că e prea puțin, dar existența lor înșiși ne arată, că aveă simțul vag al adevăratei istorii a civilizațiunii. El are ideea evoluțiunii literare, și stabilește una din legile ei esențiale: legea apogeului și decadenței. El ne arată perioada de perfecție, urmată de un prompt declin. Și în această privință, caută să găsească cauzele.

Cu toate calitățile sale serioase, Velleius nu e decât un scriitor de decadență. Ii lipsește, mai ales, sinceritatea morală și simplitatea literară. El nu e decât un lingușitor și un retor. Lingușirea apare, mai ales, în cartea II-a și bine înțeles, evenimentele sunt acolo povestite dintr'un anumit punct de vedere, nesincer.

Războaiele republice sunt pe scurt rezumate; cele ale lui Cesar, mai pe larg. Domnia lui August e povestită mai în amănunt; în sfârșit, evenimentele sub Tiberiu sunt narate cu cele mai mici amănunte, tocmai pentru a găsi prilej să lingușească pe împărat. Pentru aceasta, calcă în picioare adevărul istoric. Cesar e reprezentat ca având dreptul cu el. Lui Antoniu, nu-i recunoaște nici un merit, nici chiar cel al vitejiei; dimpotrivă, totul e mare și frumos la August și, mai ales, la Tiberiu. Sejan, de asemenea, e foarte laudat.

Pentru a plăcea publicului, Velleius presărează povestirea cu anecdote, privitoare la viața lui Cesar, lui Catul, Pompeiu, etc.

De multe ori, găsim în cartea sa, eleganță și fineță; câteodată însă abuzează de trăsăturile oratoriei. Cartea sa, dealtfel, e un izvor însemnat pentru evenimentele timpului său. Ea trebuie consultată însă cu precauțiune.

Manuscrisul descoperit la Murbach, în 1515, e reprezentat prin ediția princeps și printr'o copie.

Ed. princeps: Rhenanus, la Basel, 1520; ed. Kritz, 1840; C. Halm, 1876 și de Rockwood, 1893, pentru cartea II-a.

De consultat: Speckert, *Sinnrété de Velleius*, 1848.

C. *Velleius Paterculus und die aeltesten Nachrichten ueber die Varusschlacht*, uebers. und erl. von L. Wilser, Denkmaler deutscher geschichte. IV. Leipzig, 1920, 88 p.

Ĉ. Brackman, *Velleiana* în *Mnemosyne*, 1879, p. 410—414.

R. Rau, *Chronologie und Quellenfrage bei Vell. Paterculus*. Teză, Tübingen, 1922.

P. Thomas, *Notes critiques* în *Bulletin de la classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1918, p. 305—320.

VALERIUS MAXIMUS.

E contimporan cu Velleius Paterculus, și, cași dânsul, un curtizan fără scrupule, și un declamator, lipsit de geniu.

El e amicul lui Sextus Pompeius. Cartea sa, intitulată *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, a fost terminată pe la 31.

Posedăm două rezumate: unul din veacul al V-lea, făcut de Julius Paris, celălalt de Ianuarius Nepotianus.

Manuscrisele sunt numeroase. Cele mai bune sunt: un Bernensis și un Florentinus din veacul al IX-lea.

Ca ediții: Princeps, Strasbourg și Mayența, 1471; ed. Halm, Leipzig, 1865; Kempf, Leipzig, 1888. Aceasta din urmă e intitulată: *Valerii Maximi factorum et dictorum memorabilium*, l. IX, cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani epitomis.

L. Castiglioni, *Note critiche a Valerio Massimo* în *Bolletino di Filologia classica*, XXII, p. 99—107.

P. H. Damsté, *Lectiones Valerianae* în *Mnemosyne*, XLII, p. 152—164; 257—272.

N. Pirrone, *Un codice interpolato di Valerio Massimo* în *Ateneum*, 1917, p. 224—243.

O. Rossbach, *Zu Valerius Maximus und Livius* în *Philologische Wochenschrift*, 1922, p. 596—599.

J. Schnetz, *Zu Valerius Maximus* în *Philologus*, 1922, p. 421—423.

Th. Stangl, *Zu Valerius Maximus* în *Wochenschrift für Klassische Philologie*, 1914, p. 250—254.

Fr. Waltzer, *Zu Tacitus und Valerius Maximus* în *Philologische Wochenschrift*, 1921, p. 789—791.

În opera sa, Valerius Maximus e foarte lingușitor pentru Tiberiu și strămoșii săi, cari sunt divini, cerești. Se deosebește însă de Velleius, prin faptul că vorbește de rău de Sejan, despre care spune că e un mare scelerat. Defectele lui Velleius sunt încă și mai grave la Valerius Maximus. Într'o mare parte a operei sale, face morală. Anecdotele abundă deasemenea. Ca izvoare, el uti-

lizează pe Tit-Liviu, pe Cicerone, pe Sallustius, pe Pompeius Trogus, fără a se ridică însă până la concepția istorică a lor.

E totuși un izvor, pe care istoricul nu-l poate ocoli.

QUINTUS CURTIUS RUFUS.

E reprezentantul școlii romantice în istorie. Nu se cunoaște viața sa. În cartea sa, vorbește cu multă căldură despre un împărat, care a dat lumii pacea, turburată de luptele politice. Aceasta e o știre vagă, care ar putea să ne îndreptățească să-l punem sub August, Claudiu, sau sub Vespasian, Nerva, Septimius Sever, Gordian, Constanțiu sau Teodosiu. Ipoteza cea mai răspândită este aceea care îl pune sub Claudiu. Stella însă îl așează sub domnia lui Alexandru Sever. Opera sa e intitulată: *Istoria lui Alexandru*.

Q. Curtius pare primul istoric roman care ia ca subiect de tratare o istorie străină țării sale. Ar fi o explicație, că cece l-a determinat s'o facă e poate că istoria lui Alexandru are o valoare universală prin expansiunea hellenismului în lumea întreagă. Totuși acest lucru îl mișcă puțin pe Q. Curtius. Pentru el, Alexandru nu-i decât un cuceritor mare, care e demn de mare admirație.

Istoria dar ia aerul unui roman foarte interesant prin expunerea faptelor, de altfel exacte în cea mai mare parte. Q. Curtius, are ca izvoaie pe Timagene, pe Ptolemeu, pe Clitarh, cari au scris despre Alexandru cel Mare.

În opera sa, găsim multe amănunte, descripții pitorești de orașe, de fluvii, de munți, de popoare. Cât privește sentimentele, sunt cele cavalierești, tratate în felul romanelor. Stilul puțin declamator, nu-i lipsit de merite.

Pentru Q. Curtius, cași pentru istoricii precedenți, a scrie istoria e a găsi prilej a moraliză. Prin urmare și morala, această caracteristică a timpului, ține un mare loc în cartea sa.

Manuscrisele.—Sunt două clase: una din veacul al IX-lea și din al X-lea (Parisinus, fragmente din Zürich, Darmstadt, Viena și Würzburg, un Leidensis, Bernesis), și una recentă și interpolată.

Ediții: *Princeps*, Veneția, 1471; ed. Müttzell, 1841; C. Th.

Zumpt, Brunveig, 1849; Von Vögel, 1875—80; Dosson, Paris, Hachette, 5-e ed., 1895; E. Hedicke, ed. maior, Leipzig, 1908.

A se consultă: Chassang, *Histoire du roman dans l'antiquité*, Paris, 1852; Dosson, *Etude sur Q. Curce*, Paris, 1887.

L. Castiglioni, *Osservazioni critiche e grammaticali a Curzio Rufo*, vezi în *Berliner Philol. Wochenschrift*, 1914, 8.

F. R. Hiller, *De Curti Rufi Historiarum Alexandri orationibus*. Teză. Leipzig, 1921, 155 p.

R. B. Steele, *Quintus Curtius Rufus* în *American Journal of Philology*. (Opera lui Curtiu a putit fi scrisă subț Alexandru Sever).

F. Walter, *Zu Curtius* în *Berliner Philol. Wochenschrift*, 1918, 933—936.

În afară de acești istorici, au mai trăit în aceeaș epocă și alții, din ale căror opere avem numai fragmente, publicate în Peter, *Historicorum romanorum fragmenta*. Astfel, subț Tiberiu avem: pe *A. Cremutius Cordus*, autor al unei istorii a războaelor civile și a lui August, care i-a costat viața, în a. 25; pe *Anfidius Bassus*, care a scris o operă cuprinzând evenimentele de la războaele civile până la Claudiu, precum și un tablou al războaelor Germaniei. Subț Caligula, Claudiu și Neron, avem pe: *Cn. Lentulus Gaetulicus*, pe *M. Servilius Nonianus*, care tratează istoria în felul oratoric; pe *Corbulon*, pe *Suetonius Paulinus*, pe *Antistius Vetus*, autori de memorii. Subț Vespasian și Titus: pe *Mucienus*, amic lui Vespasian, care descrie călătoria acestuia în Orient; pe *Cluvius Rufus*, om foarte sincer, amic lui Verginius Rufus. El alcătuește unul din izvoarele lui Tacit. Apoi avem pe *Vipstanus Messala*, frate cu Regulus, care tratează istoria ca un pamflet politic; în sfârșit pe *Fabius Rusticus*.

FRONTINUS.

Dacă în această epocă, istoria adevărată nu-i decât foarte slab reprezentată, literatura științifică sau tehnică produce câteva opere de valoare.

Printre autori, cităm mai întâiu pe *Sextus Iulius Frontinus*, născut în a. 40, mort în 103. El fu guvernatorul Britaniei și, într'o campanie, învinse pe Siluri. Operele sale sunt curat științifice.

El scrie un tratat de măsurătoare, din care nu ne rămân decât câteva părți extrase. O operă intitulată „*Strategemicon*“ libri IV—în 4 cărți, dintre care al patrulea e suspect.

(Ed. de A. Dederich, Leipzig, 1855 și G. Gúndermann, Lpz., 1888).

În ea, autorul clasează un mare număr de strategeme tactice. El mai compune un tratat de apeducte, intitulat: *De aquis urbis Romae*, libri III.

(Ed. de Bücheler, Lpz., 1858).

În el găsim știri complete despre izvoarele, care alimentau orașul Roma. Aceste două cărți sunt modele de rapoarte administrative, clare, precise și studiate bine. Avem un singur manuscris păstrat la Mont-Cassin.

De aquaeductu urbis Romae, ed. F. Krohn, Teubner, 1922, 58 p.

E. Hedicke, *Zur Blattversetzung in Frontius Strategemata* în *Hermes*, 1920, p. 330—334.

Un alt erudit al epocii, e *Pomponius Mela*. El trăiește sub împărații Caligula și Claudiu. Scrie o enciclopedie geografică în 3 cărți, destul de exactă, din punctul de vedere științific, intitulată: *De situ orbis libri III*. Pomponius Mela a consultat pentru aceasta izvoare serioase, ca Hipparch, Hannon, Cornelius Nepos, etc.

Avem peste 60 de manuscrise, dintre care, singurul important, este un Vaticanus din veacul al IX-lea.

Ediții: G. Parthey, Berlin, 1867; C. Frick, Leipzig, 1880. Ediția aceasta e intitulată: *De chorografia libri*. Mai cităm ediția franceză, făcută asupra celei a lui A. Gronovius, cu note critice de C. P. Fradin, t. I—II, Paris, 1804.

Geographie des Erdkreises, übers. und erl. von H. Philipp. N. Hofer, *Zu alten Geographen* în *Rhein'sches Museum*, LXXIII, p. 342—350.

G. Wissowa, *Die Abfassungszeit der Chronographia des Pomponius Mela* în *Hermes*, 1916, p. 89—96.

Higinus Gromaticus, scrie și el o operă de măsurătoare, intitulată: *De limitibus, De munitionibus castrorum*, demnă de consultat.

Ed. C. L. Lange, Goetingen, 1848 și G. Gemoll, Leipzig, 1879. Bun de consultat este și studiul lui A. von Domaszewski, Leipzig, 1887, unde se aduc lumini noi. Vezi de asemenea, J. H. Holverda, *Hyginus und di Anlage der Kastelle* în *Archeäologischer Anzeiger*, 1915, p. 59—86.

Siculus Flaccus scrie *De condicionibus agrorum*, în care se găsesc știri despre agricultura timpului.

O carte însă mai însemnată despre agricultură o compune *L. Iunius Moderatus Columella* din orașul Gades. Ea poartă titlul *De re rustica* și se compune din 12 cărți.

În ea, găsim informațiuni, care ar putea interesa partea economică a unei istorii romane. Afară de știrile privitoare la cultura câmpului, se mai întâlnesc în această operă și unele știri istorice, în legătură cu agricultura.

Ediții: Ress, 1795, și Barberet, *De Columellae vita et scriptis*, 1888.

Opera quae extant, rec. V. Lundström, fasc. II. *Rei rusticae libros I et II continens*, Leipzig, 1917, 107 p.

OVIDIU.

Deși nu e istoric, e însemnat pentru istoria regiunilor noastre, pe care le descrie cu prilejul exilului său.

P. Ovidius Naso s'a născut în a. 43 la Sulmona. A fost elev al lui *Arellius Fuscus* și al lui *Porcius Latro*. Deși a studiat pentru a fi avocat, renunță la această meserie pentru a deveni poet. August l-a exilat, pentru o cauză, rămasă obscură, la Tomis, unde a și murit, în a. 17 sau 18 d. Chr.

Scrierile lui Ovidiu sunt însemnate pentru mitologie și istorie. În *Heroidele* și *Metamorfozele* sale, în poemele sale *Tristele* și *Ponticele*, scrise chiar în exil, istoricul spicuește știri interesante.

Tristele, în 5 cărți, sunt elegii fără destinație specială; cele 4 cărți de elegii *Ex Ponto* sunt adresate amicilor săi. Ovidiu a mai scris un *Panegeric al lui August* în limba getă și o *operă asupra morții lui August*, amândouă pierdute.

Manuscrise: Pentru „Triste“ există un *Laurentianus* din veacul al XI-lea; pentru „Pontice“ un fragment din *Wolfenbüttel* din veacul al VI-lea, un *Hamburgensis* și *Bavaricus*, din XI-lea secol.

Ediții: Editio princeps la Roma și Bolonia, în 1471; ed. lui Riese, 1871—1874; ed. Ehwald, 1897.

Pentru *Metamorfoze*, ed. Zingerle, 1884; pentru *Triste*, ed. Merke, 1837—41; pentru *Pontice*, ed. Korn, 1868.

Traducere franceză: Nisard, *Tristele* și *Ponticele*.

Bibliografie critică de R. Erwald pentru anii 1902—1913, în *Jahresberichte über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 167, p. 59—200, și de Levy pentru 1913—1922, în *Jahresbericht des Philologischen Instituts in Wien*, 1921, p. 98—102 și 142—152.

Ediții noi:

Metamorphose ex. iter. R. Mercii recognitione ed. R. Erwald, ed. maior, Teubner, 1915, 533 p.

Tristele, lib. V. Pont. IV, ed. R. Erwald et F. Levy, 1922, XVI+320 p.

Metamorphoseon l. I—V, rec. P. Fabri, Torino, 165 p.

Id., l. VI—X, X—XV. 1922—1923.

Metamorphosen, ed. K. Hoerber, Muenster, 1917.

Metamorphoseon libri XV, Lactantii Placidi qui dicitur narrationes fabularum Ovidianarum, rec. H. Magnus, Berlin, Weidman, 1914, XXIV+766 p.

Metamorphoseon ex libris excerpta, text latin cu o introducere și note în românește de A. Marinescu, București, Casa Școalelor, 1922, 224.

Metamorphoses, with an engl. transl. by Fr. J. Miller, London, 1916, 2 vol.

Le Metamorfosi espurgate, testo, costruz. e vers. a cura di C. Fumagalli, l. II—III, ed. III, ed. II, Milano, 1919, 114 p.

Tristium libri V, Ex Ponto libri IV, Halieutica, Fragmenta, recogn. G. Owen, Oxford, 1915, XI+22 p.

H. S. Gehman, *Ovid's experience with languages at Tomi*, în *Classical Journal*, XI, 50—55. Autorul arată, că la Tomis, Grecii vorbeau o limbă hellenă stricată. În acest oraș, se mai vorbea limba getică și dialectele bes, sarmat și scit. Aceste știri au fost deja culese de mine însumi în volumul tipărit, la Paris în 1918: O. Tafrafi, *La Roumanie Transdanubienne*.

A. E. Housman, *Ovid Ibis 512 and Tristia III, 6—8*, în *Classical Quarterly*, 1916, p. 31—38.

G. Némethy, *Commentarius exegeticus ad Ovidium*, Budapest.

Acelaș, *Ad Tristia*, 1913, 137 p.

Acelaș, *Ad Epistulas ex Ponto*, 1915, 86 p.

Acelaș, *Supplementum Comentariorum ad Ovidii Amores et Epistulas ex Ponto*, 1922, 47 p.

S. G. Owen, *On some passages of Ovid's Tristia*, în *Classical Quarterly*, 1914, p. 21—22.

Acelaș, *Notes on Ovids Ibis, ex Ponto libri and Halieutica*, în *Classical Quarterly*, 1914, p. 254—271.

J. P. Postgate *Notes on Ovid's Tristia and Ex Ponto*, în *Classical Quarterly*, 1916, p. 190—191.

A. Schneiderhan, *De Ovidii Ex Ponto IV, 16*, în *Korrespondenzenblatt für die höheren Schulen Württembergs*, 1920, p. 152—162. Autorul susține, că se poate atribui lui Flaccus reluarea Troes-

misului, lui Tuscus istoria lui Phyllis și Demophon, poetului care nu voește să fie numit, versurile 21 sq.; „invidus“ este poate Caminius Rebilus. (Tac. Ann. XIII, 30).

Pe lângă expresiunea durerilor și melancoliilor sale cam monotone, găsim—și aceasta are oarecare însemnătate pentru istoric—descripțiuni pitorești ale iernei și ale moravurilor populațiilor barbare. Ovidiu ne informează despre aspectul cetăților pontice, în special de Tomis, despre situația lor critică în mijlocul barbarilor, cari le atacau mereu; ne vorbește de nesiguranța vieții din interiorul Dobrogei, despre numele regiunilor învecinate, despre popoarele get, sarmat, etc.

PLINIU CEL BĂTRÂN.

C. Plinius Secundus e reprezentantul cel mai ilustru al științei romane. S'a născut la Coma, în 23, și a murit în 79, în erupția celebră a Vesuviului, când Pompei, Herculenum și Stabiae au fost îngropate de lavă. Pe atunci, Pliniu comandă o mică flotă, care se află lângă aceste țărături.

Pliniu e militar, financiar și savant. A avut un zel foarte mare pentru studiu și a depus o muncă neobosită în cercetările sale. A trăit pentru știință și a murit pentru ea; căci a stăruit să stee și să cerceteze studiind fenomenul erupției Vesuviului, pe când lumea fugia, casă scape. Din munca aceasta enciclopedică, a rezultat un mare număr de scrieri, și anume:

- 1.—*De jaculatione equestri*;
- 2.—*Bella Germaniae* (în 30 cărți);
- 3.—*De vita Pomponii Secundi*;
- 4.—*Studiosus*, în 3 cărți;
- 5.—*A fine Aufidii Bassi*, care eră o istorie romană în 30 cărți;
- 6.—*Dubius sermo*, în 8 cărți, perdut, dar utilizat de gramaticii posteriori. Fragmentele au fost reunite de către Beck, 1894.

Toate aceste opere s'a perdut. Nu ne-a rămas, decât a 7-a: *Naturalis historia*, în 37 cărți.

E o operă gigantică, care cuprinde mai mult de 20.000 de fapte, extrase din 2000 opere anterioare, scrise de

100 de autori diferiți. Cartea I-a e un sumar cu indicația izvoarelor; a două tratează despre univers; a III—IV-a de geografie; a VII—XI-a de fiziologie și zoologie; a XII—XIX-a de botanică; a XX—XXVII-a de botanică medicală; a XXVIII—XXXII-a de zoologie medicală; a XXXIII-a de mineralogie; a XXXIV—XXXVII-a de întrebuințarea mineralelor și de artele frumoase.

Pentru Pliniu cel Bătrân avem peste 200 de manuscrise, unele din veacul al V-lea—X-lea, dar necomplete, celelalte posterioare veacului al X-lea, dar complete.

Ediții: *Ed. Princeps*, Veneția, 1469; ed. de Detlefsen, 1866—72. O traducere franceză e în colecția de autori latini a lui Nisard. Mai e o traducere a marelui învățat filolog francez Littré. Studii și comentarii:

F. Danemann, *Plinius und seine Naturgeschichte in ihrer Bedeutung für die Gegenwart*, Jena, 1921, 251 p.

Pentru știri bibliografice mai complete vezi Marouzeau, *o. c.*, p. 305—306.

Opera lui Plinius e o enciclopedie, care interesează în primul loc istoria științelor. Dar autorul vorbește de toate și, din acest punct de vedere, e foarte interesant și pentru istoric, căci își presară opera cu multe ornamente. Mai ales pentru istoria orașelor vechi, e însemnată cartea II-a cu geografia sa; iar pentru istoria artelor, e unul din izvoarele principale. De asemenea, metafizica sa e interesantă pentru credințele și religiunea romană.

Pliniu, pe lângă erudiție, are și idei. Doctrina e o negație îndrăzneată a religiei timpului său. În privința aceasta, ca păgân a aruncat cele mai aspre critici păgânismului. El nu crede în zeii patriei sale. Ideia chiar a politeismului, i se pare ilocică.

Istoricul are de găsit în opera lui Pliniu multe informațiuni. Totuși, fiindcă ele vin din diferite izvoare, pe care autorul le-a consultat, trebuiesc primite cu precauțiune și supuse, ca totdeauna, unei critici severe.

S E N E C A.

Istoricul nu trebuie să ocolească pe acest filozof, în opera căruia poate găsi multe informațiuni, mai ales privitoare la viața socială și la ideile Romanilor.

L. Annaeus Seneca, fiul retorului Seneca și al Helviei, s'a născut la Cordoba, în anul 4. Fu senator sub Caligula. La un moment dat, fu exilat în Corsica, sub Claudiu. Agrippina îl rechemă în 41, și fu numit percepătorul lui Neron, în 49. În 56, fu numit consul. În quinquennium Neronis, e ministru. În 62, e disgrațiat, iar în 65, e ucis din ordinul împăratului.

Seneca e un filozof, care face parte din școala moraliştilor, care a înflorit sub August și Tiberiu. Activitatea sa a fost imensă. Sub Caligula, a scris:

1.—*De situ Indiae*;

2.—*De motu terrarum*;

3.—*De situ et sacris Aegyptiorum*. Aceste opere au fost pierdute.

4.—*Consolația Marciei*.

În exil a compus:

5.—*Consolația Helviei și a lui Pompeiu*;

6.—*Elogiul Mesalinei*; (pierdut).

Din prima perioadă, mai aparțin și operele:

7.—*De tranquillitate animi*;

8.—*De ira*;

9.—*De brevitare vitae*.

Sub Neron a scris:

10.—*De clementia*;

11.—*De vita beata*;

12.—*De beneficiis*;

13.—*De constantia sapientis*.

În timpul disgrației a compus:

14. *De otio*;

15.—*De providentia*;

16.—*Scrisori către Lucilius*;

17.—*Chestiuni naturale*;

18.—*Exhortationes* (pierdută);

19.—*De natura lapidum*;

20.—*De natura piscium*;

21.—*De forma mundi*;

22.—*De officiis*;

23.—*De immatura morte*;

24.—*De matrimonio*;

25.—*De amicitia*;

26.—*De remediis forluitarum*;

27.—*De superstitione*;

28.—*Philosophia moralis*;

29.—*Discursuri*;

30.—*De vita patris*;

31.—*Scrisori către Novatus, Caesonius, etc.*;

32.—*10 Dialogi*;

33.—*Ludus de morte Claudii*, un pamflet contra lui Claudiu.

S'a mai atribuit lui Seneca o corespondență cu Sf. Pavel, absolut apocrifă.

Manuscrite: pentru *Dialogi*: Ambrosianus (X sau XI s.); pentru „De clementia“ și de „de beneficiis“, un *Palatinatus* (VII s.). Pentru *Quaestiones naturales*, mai multe manuscrite din veacul al XIII-lea; pentru *Scrisorile sale către Lucilius*, manuscrite din al IX-lea și X-lea veac.

Ediții: 1.—Princeps, Neapoli, 1475;

2.—Tickert, 1842—45.

3.—Haase, 1852;

4.—Gertz, De beneficiis, De Clementia, 1876; Dialoguri, 1886;

5.—Hees. Scrisori către Luculus, 1890;

6.—Thamin et Lerroult, Cele dintâiu 16 cărți către Lucilius, 1896.

Bibliografie critică de la 1913 la 1921 de F. Levy, în *Jahresbericht des Philologischen Vereins*, 1921, p. 103—106, iar de la 1915—1921 de K. Muenschler, în *Jahresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 192, p. 109—214.

O bogată bibliografie se găsește în Marouzeau, *o. c.*, p. 339—347.

De clementia împreună cu scrisorile sunt opere, care trebuiesc consultate mai mult de istoric. Aici, va vedea el ideile, care au condus pe ministrul lui Nerone, în timpul Quienniului său. Seneca expune acolo teoria monarhiei absolute; dar adaogă, că prințul trebuie să se arate clement. Discută utilitatea represiunilor legale, fundamentul și restricțiunile dreptului de a pedepsi. Opera e scrisă de un om de stat și nu de un moralist. Programul politic expus de Nerone în prima sa întâlnire cu senatul, poartă pecetea acestor idei. Mai ales reies două idei: distincția între averea privată a suveranului și cea publică. Senatului îi va aparține înalta direcție a politicii in-

terioare; împăratul își rezervă puterea executivă și comandamentul militar.

Această tentativă însă nu reușește din cauza opoziției Agrippinei, lingușirilor curtezanilor, vițiilor lui Neron. Seneca își are partea sa de vină. El păcătuiește mai întâiu prin lipsa de tact, apoi prin slăbiciune.

Scrisorile către Lucilius preconizează silința de a nu ține seamă de lume și a suportă bătrânețea.

PETRONIUS.

Un alt scriitor, care trebuie consultat pentru studiul moravurilor romane din epoca sa, e *Petronius Arbitr.* El a fost adesea identificat cu un curtezan al lui Neron, C. Petronius, a carui moarte ne-o povestește Tacit. E o ipoteză probabilă, dacă nu sigură. Alții însă pun pe Petronius sub August și Tiberiu, alții sub Antoniu. Istoricul Niebuhr îl puneă sub Alexandru Sever. Petronius a scris o operă intitulată *Satiricon*, care trebuie pusă în opoziție cu *De clementia* a lui Seneca. Ambele sunt aproape contemporane și vorbesc de acelaș mediu. Ele sunt cu desăvârșire opuse. Pe când tendințele lui Seneca sunt eroice, la Petronius nu găsim, decât o morală josnică. Pe când primul caută să transforme caracterul contemporanilor săi, și mai ales al prințului, celuilalt îi place să noteze tot ce e mai josnic, mai abject, mai respingător. În romanul său, ca o parodie, Petroniu introduce tirade de morală stoică și le pune în gura personajilor celor mai ridicole sau mai ignobile. Scrierea sa e un roman realist cu versuri parodiate.

Două bucăți poetice mai lungi sunt intitulate *Trojae halosis* (cucerirea Troiei), în iambi, și *Bellum civile*, în hexametri. Cât privește povestirea, n'avem decât fragmente. Cel mai însemnat este *Banchetul libertului Trimalchion*.

Acesta este conservat de manuscrisul Trau (XV s.), descoperit în 1650. Celelalte extrase ne sunt cunoscute sub două forme: una neabreviată, copia lui Scaliger (la Leyden), cealaltă abreviată. manuscrisele din Berna (X s.) și Paris (XV s.).

Ediții: Bücheler (ed. major), 1862; ed. minor, 1871 și urm.; Friedlaender, *Cena Trimalchioni*, cu trad. germană și comentarii, 1891.

Opere de consultat: Collignon, *Pétrone*, Paris, 1892; E. Thomas, *L'envers de la société romaine d'après Pétrone* și G. Boissier, *L'opposition sous les Césars*, Paris.

Banchetul lui Trimalchion este o satiră vie. Trimalchion e tipul parvenitului. Un vechiu sclav, mai bogat decât un rege, se laudă că e erudit și generos; mănâncă cu muzică; dar în toate ocaziile se vede origina sa comună. Trimalchion poate fi Pallas sau alt libert al lui Claudiu.

Petroniu ne descrie toate mediile, toate lucrurile proaste, unde se adună toți vagabonzii, toate figurile de bandiți, de cârciumari hrăpăreți, de tineri scandalagii, de rețori famelici, de poeți decăzuți, de comisari ridicoli, toate profesiunile deochiate ale plebeculei romane.

Preocuparea acestei mulțimi e una: prânzul și gologanul. Autorul ne dă apoi toate zvonurile străzii, certurile, limbuția vulgului, incorecțiunile și trivialitățile pitorești, adică însăși viața din epoca lui Petroniu. Deasemenea în opera sa, găsim știri despre viața materială a poporului de sus și de jos.

Tot pentru cunoașterea societății romane din veacul I d. Chr., din punctul de vedere al sentimentelor, ideilor, și moravurilor ei, istoricul e dator să consulte mai ales doi poeți din acest timp: pe *Martial* și pe *Juvenal*.

MARTIAL.

M. Valerius Martialis s'a născut la Bilbilis în Spania, pe la a. 40 și a murit în 102 sau 104. A locuit în Roma, între 64 și 98, trăind pe la curtea lui Domițian, al cărui curtezan a fost.

A scris 14 cărți de epigrame, precedate de o carte *De spectaculis*. Cărțile X—XII au fost publicate după moartea lui Domițian.

Ediții: Princeps, Roma, 1470; ed. Schneidewin, 1853; Friedländer, 1886; Gilbert, 1886, tradusă în franțuzește de Nisard.

Opere de consultat: Nisard, *Les poètes latins de la décadence*, t. I; Boissier, *Le poète Martial*, în *Tacite*, Paris, 1903.

Liber de spectaculis; *Epigrammation I—XIV*, rec. C. Giarratano, în *Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum No. 28*, Paravia, 143, 197 și 195 p.

Martial e un adulator din cei mai cinici ai lui Domițian. O carte întregă e consacrată celebrării luxului nesăbuit de la curtea imperială, jocurilor date de acest prinț, luptelor de animale rare, decorurilor de feerie, etc. În celelalte, laudă când pe împărat sau legile sale pentru combaterea corupției morale, când pe seniorii săi cei mari.

În opera lui Martial, găsim multe amănunte, care interesează viața zilnică a Romanilor, lucruri privitoare la bucătăria lor, un întreg dicționar de bucate, amănunte relativ la cancanurile, la zvonurile orașului. Poetul înregistrează conversațiile profesorilor, ale brutarilor noapții, ale ferarilor, ale cămătarilor, ale preoților, ale cerșetorilor, etc. Găsim de pildă cum se petrece la orele 6—7 ziua la Roma: clienții veniau să salute pe patroni, la opt avocații răgușiau pledând; la amiază, mâncare, siestă, etc. Deasemenea întâlnim descriția vieții de la țară, prezentată în mod realist. Martial, dar, e un autor, pe care istoricul vieții sociale la Romani din această epocă, nu trebuie să-l piardă din vedere.

J U V E N A L.

Juvenal, nu mai puțin, poate să deie istoricului informațiuni prețioase.

D. Junius Juvenalis s'a născut la Aquinum, pe la 60, și a murit pe la 140. A fost declamator, apoi poet. Sub Traian sau Hadrian, a fost exilat, exil deguiat sub forma unei misiuni militare în Britania sau în Egipt. Exilul acesta de altfel e contestat de unii. Juvenal e, ca și Martial, un poet realist. A scris 16 satire în 5 cărți:

- În I-a vorbește despre vocațiunea satirei;
- În a II-a despre hipocriți;
- „ „ III-a „ încurcăturile Romei;
- „ „ IV-a „ un pește;
- „ „ V-a „ paraziți;
- „ „ VI-a „ femei;
- „ „ VII-a „ oamenii de literă;
- „ „ VIII-a „ nobleță;
- „ „ IX-a „ stricați;

In a	X-a	despre	dorințe;
„ „	XI-a	„	luxul mesei;
„ „	XII-a	„	întoarcerea unui amic;
„ „	XIII-a	„	remușcări;
„ „	XIV-a	„	educație;
„ „	XV-a	„	superstițiile Egiptului;
„ „	XVI-a	„	situația militară.

Aceste din urmă însă, au fost contestate de a fi ale lui Juvenal de către Ribbeck, în *Le vrai et le faux Juvenal*, 1865.

Se vede numai din enumerația satirelor lui Juvenal, câtă însemnătate prezintă ele pentru istoric. Bineînțeles că ele trebuiesc citite cu multă inteligență, pentru a scoate adevărul din ironie și din exagerări.

Ediții : Princeps, Veneția, 1470; ed. Mayer, 1881—86; Jahn, revăzută de Bücheler, 1893; Weidner, 1889.

Nisard, *Les poètes latins de la décadence*, I, p. 421 sq.

Hild, *Notes bibliographiques sur Juvénal*, 1884.

Martha, *Les moralistes sous l'empire romain*.

Bibliografie critică pentru anii 1908—1917, în *Jahresbericht über Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 175, p. 106—111; pentru anii 1913—1921 de F. Levy, în *Jahresbericht des Philologischen Vereins*, 1921, p. 110—111.

Satires, texte établis et trad. par P. de Labriolle et F. Villeneuve, Paris, Les Belles-Lettres, 1921, 200 p.

Les satires, traducere de Marinescu în românește. București, Casa Școalelor, 1922, 411 p.

Pentru o bibliografie mai completă vezi Marouzeau, *o. c.*, p. 213—215.

Cu venirea la domnie a lui Traian, situația istoricilor se schimbă. Libertatea liberei gândiri și mai ales a liberei exprimări, revine. Aceasta e de ajuns, casă favorizeze i-virea unor adevărați istorici, cari să spună adevărul fără ocol. Din domnia lui Traian, doi sunt foarte însemnați: *Pliniu cel Tânăr* și *Tacit*.

PLINIU CEL TÂNĂR.

C. Plinius Caecilius Secundus s'a născut la Como, în 62, și a murit pe la 113. A fost nepot și fiul adoptiv al lui Pliniu cel Bătrân. S'a urcat pe treptele magistraturilor romane destul de repede. Sub Traian, pe la anul

111—112 e numit guvernator al Bithyniei, în Asia Mică. Ca avocat, a pledat procesele lui Iunius Pastor și Vettius Priscus și în favoarea locuitorilor din Betica contra lui Boebius Massa, etc. Ca scriitor, a compus tragedii endecasilabe, distihuri, iambi, fără mult talent. A scris însă și proză și, în privința ei, e cu mult mai însemnat: 1.—*Un panegeric al lui Traian*, pronunțat ca mulțumire la numirea sa ca consul; 2.—10 cărți *de scrisori*, a zecea conține corespondența sa cu Trainn. Scrisorile către creștini au fost suspectate de unii autori, ca Dodwel, Aube, fără temei.

Manuscrise: 1. *Scrisorile*: un singur manuscris, conținând cele 10 cărți, pierdut însă de la începutul veacului al XVI-lea; un singur manuscris conținând cărțile I—X (Mediceus, IX sau X s.); mai multe manuscrise conținând scrisorile 1—100 (Florentinus, X s., Riccardinus X s.); mai multe manuscrise conținând cărțile I—VII și IX. 2° Panegyricul: ms. XV s.

Ediții: Ed. princeps, Veneția, 1471; Keil, 1870 și ed. *Plinii Caecilii Secundi libri X Epistularum ad Traianum liber, Panegyricus*, Rec. R. C. Kukula, ed. II, 1912. Totodată o traducere de Wielands: *Wielands gesammelte Schriften*, herausgegeben von der deutschen Kommission der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften, II Abteilung: überetzungen. 4 Bl. Plinius, Horaz, Lucrez, herausgegeben v. Naul Stachel. Berlin, 1913, Weidemann, V, 711.

A se consultă deasemenea Mommsen, *Etude sur Pline le Jeune*, trad. de Morel; Pellison, *Les Romains au temps de Pline le Jeune*; Variot, *De Plinio Juniore apud Christianos*, 1878.

Studii și comentarii mai noi:

Bibliografie critică de A. Kurfess, de la 1909 la 1921, în *Jahresberichte des Philologischen Vereins*, 1921, 112, 118; pentru 1922, *ibid.* 1923, p. 158—160.

Epistolae, ex. J. Bergman, Stockholm, 1915, 100 p.

Epistolarum libri IX. Epistol. ad Traianum liber, Panegyricus rec. R. C. Kukula, ed. 2 Teubner, 1912, XVI+426 p. *Anecdota from Plin's letters*, ed. with introd. by W. D. Lowe, Oxford, 1913, 96 p.

Epistolarum libri X, rec. E. T. Merrill, Leipzig, Teubner, 1922, 315 p.

V. Wilcken, *Plinius Reisen in Bithynien und Pontus*, în *Hermes*, 1914, p. 120—136.

Pentru știri mai complete vezi Marouzeau, *o. c.*, p. 306—308.

Pliniu are o însemnătate deosebită pentru cunoașterea societății și literaturii sub Traian. E unul din cei mai buni și mai gustați scriitori din epoca aceasta. El e cel

care exprimă mai bine gusturile, obiceiurile, sentimentele societății, în care a trăit. El ne conduce în toate locurile interesante ale Romei, de la senat până în sălile de lectură publică, în basilici și tribunale sau în bogatele vile, care se găseau pretutindeni în Italia.

Elocvența lui Pliniu, solemnă, și căutată, e mediocară pentru barou și convine mai bine panegericului. Panegericul lui Traian a avut un foarte mare resunet și în timpul său și în epocile următoare.

Laudele, pe care le aduce lui Traian, deși îi se par că pot displăcea împăratului, sunt bine meritate. Pliniu zice, că domnia lui Traian dovedește existența unei providențe binevoitoare. Ne descrie apoi figura lui Traian. Talia sa cea înaltă, frumusețea figurii, pasul său cel lung, care contribuie, să deie feții un aer de majestate.

Traian acceptând consulatul, i se mulțumește pentru devotamentul său; refuzându-l, e felicitat pentru dezinteresarea sa. Se luptă cu barbarii cu o mare bravură; și când se abține, o face din moderație, din prudență. Intrând la Roma, merge pe jos. El suprimă spectacolele de pantomine.

În scrisorile lui Pliniu, găsim informațiuni și mai prețioase. Cele mai însemnate sunt cele în care vorbește de ședințele senatului, de judecățile senatorilor, de magistrații concusionari. Cea mai însemnată carte e a X-a, în care sunt rapoartele lui Pliniu către Traian, în timpul guvernării Bithyniei, însoțite de răspunsurile împăratului. În ele, vedem cât de onest a fost Pliniu în guvernarea provinciei, câteodată timid și șovăitor. Traian, dimpotrivă, apare ca un suveran, care dă atențiune celor mai mici amănunte ale guvernului său și are un spirit net și sigur. La toate întrebările, are un răspuns imediat și precis. El se arată liberal, lăsând orașelor o oarecare autonomie. Respinge acuzările de lèse-majestate sau delațiunile anonime și practică oarecare toleranță față de creștini.

Corespondența aceasta ne arată, cam cum se trăia în provincie sub împărații cei buni.

În ea, mai aflăm informații despre lucrurile publice, de teatru, temple, băi, ce se executau, de dările municipi-

pale, de apeducte, etc. În scrisorile sale, Pliniu ne mai vorbește adesea și de politică, de senat, de tribunat, de viața mondenă, pentru care are descripții minunate, precum și de viața literară. Stilul lor e foarte îngrijit, plăcut, deși pe alocurea cam monoton.

T A C I T.

P. Cornelius Tacitus s'a născut cam pe la 55 (?) și a murit pe la 120. El a fost probabil fiul unui procurator al Belgiei, de care vorbește Pliniu cel Bătrân. A intrat în serviciul statului. A fost quaestor, vigintivir sau quindecenvir în 79, edil sau tribun în 81, praetor sub Domițian, consul în 97. A fost amicul lui Pliniu cel Tânăr. A mai fost elev al lui Aper și Iulius Secundus și a avut mari succese ca orator. Mai târziu, s'a consacrat istoriei.

S'a crezut, că s'a născut la Interamna (astăzi Terni), dar acesta nu deloc dovedit.

Despre viața sa, se știu relativ puține lucruri. Tacit, din cele ce spune în opera sa, *Dialogul oratorilor*, unde Messala opune corupției prezente vechile moravuri austere și curate, păstrate încă în provincii, a trebuit să fie crescut într-o familie provincială, în chip serios și onest și nu într-una mondenă, unde copiii nu aud decât vorbindu-se de curse, de teatre sau de scandaluri mondene. De la școală trece la forum, unde pledează sau declamă până la anul 77. În *Dialog*, nu se arată cum înțelege el arta oratoriei. E contra elocvenții sălbatece și sângeroase a delatorilor, e contra literaturii ușurate a retorilor. Oratoria sa ține de tradiția lui Cicero, ridicând elocvența la idei înalte și la sentimente energice.

Tacit în 77 se logodește cu fiica consulului Agricola și intră în viața politică. El trece prin toate gradele carierei oficiale. Subt Domițian și subt Traian, joacă la Roma sau în provincie un rol foarte activ, inițiându-se în toate ramurile administrației, justiției, finanțelor, războiului. Aici, capătă o experiență lucrurilor politice. Aceasta îl va face să scrie istoria cu cunoștințe tehnice serioase, ceace îl apropie de un Thucydide, de un Polybiu, Cesar sau Salustiu.

La curtea lui Domițian, Tacit a putut studia relele, de care sufereă societatea înaltă romană. A păstrat o foarte rea amintire, care i-a folosit. Și în toate actele celor de sus, el nu se lasă, ca Tit-Liviu, să fie înșelat de aparențe, ci caută se scruteze inimile, casă găsească egoismul secret și perversitatea sufletească înăscută.

Tacit a scris mai multe opere.

1.—*Dialogul oratorilor* a fost alcătuit probabil sub Titus sau sub Domițian. Unii au contestat autenticitatea acestei opere. Dar analogia ei cu alte scrieri ale lui Tacit, înlătură această îndoială. În ea, se pun față în față două tendințe: modernismul, susținut de Aper și conservatismul sau apărarea celor din trecut, susținut de Maternus, Secundus și Messala.

Opera are la sfârșit o lacună.

Manuscrise: Toate mss. vin direct de la cel din Fulda din veacul al VIII-lea, descoperit în 1457 la Hersfeld de către Enoch d'Ascoli și pierdut în urmă. Cele pe care le avem sunt din veacul al XV-lea și se împart în două clase.

Ediții: 1. Andresen, 1872;
2. Goelzer, Paris, Hachette, 1887;
3. Valmaggii, collectia Löscher.

2.—*De vita et moribus Julii Agricolae* a fost compusă pe la 98. E un elogiu istoric, pe care îl face Tacit socrului său. Opera aceasta este interesantă pentru tendințele ei politice și mai ales pentru știrile, ce ne dă despre Britania, pe care a pacificat-o și administrat-o Agricola.

Manuscrise: [Avem două manuscrise mediocre aparținând Vaticanului.

Ediții: Princeps, Milan, 1476;
Wex, 1852;
Kritz, 1876;
Ulrich, 1875;
Andresen, 1875;
Draeger, 1873;
O. Altenburg, Teubner, Leipzig;
Pichon, 1895,

3.—*De origine, situ, moribus ac populis Germanorum*, opuscul publicat între 98 și 100, împărțit în două părți, una generală, cealaltă studiând fiecare popor în parte.

Manuscrite: Aceleași mss. cași pentru dialog.

Ediții: Holtzmann-Holder, 1873; Schweizer-Sidler, 1884; Zernial, 1890, în *Monumenta Germaniae historica* ale lui Wolf, 1896, trad. de Paul Stefan, Leipzig, 1913, 55 pag. și o hartă. *Comentarii*: O. Altenburg.

4.—*Istoriile*, cuprinzând evenimentele de la căderea lui Neron până la urcarea pe tron a lui Nerva (69—96). Din nefericire, n'avem decât cele dintâiu 4 cărți și începutul celei de a 5-a.

Ediții: Historii Kiessling, 1840; Heraens, 1864—70; cărțile I—II, Goelzer, Paris, 1886.

Traduceri. Tacit: *The Histories* de W. H. Fife, 1912 și Nisard în franțuzește.

5.—*Annales* sau *Ab excessu Divi Augusti*, compuse între 115 și 117. Ele povestesc evenimentele de la moartea lui August până la căderea lui Neron. N'avem decât cărțile I—IV cu domnia lui Tiberiu, fragmente din V și VI tot cu Tiberiu, cărțile XI până la XVI, sfârșitul domniei lui Claudiu și Neron. Sfârșitul cărții a XVI-a lipsește.

Tacit a avut ca izvoare *Acta diurna*, memoriile Agripinei și ale lui Corbulon, pe Messala, pe Pliniu cel Bătrân, pe Fabius Rusticus, pe Cluvius Rufus, pe Aufidius Bassus.

Manuscrite: Două Medicee, IX s. și XI s. Primul conține începutul Annalelor, al doilea Annalele și Istoriile. Amândouă au fost descoperite în veacul al XIV-lea de către Pogge și Niccolo Niccoli.

Ediții: Nipperdey-Andresen, Jacob Constans et Girbal.

Ediții complete: Ed. princeps de Vendelin din Spira la Veneția, 1470; ed. Orelli, 1846—1859; Nipperdey, 1871—1876; Halm, 1884; C. Stegmann, Teubner, Leipzig, cu 4 hărți.

Traduceri franceze: Nisard și J. L. Burnouf, Paris, 1914, Garnier, I—II volume.

Studii asupra lui Tacit. Savanții serioși, cari au studiat pe acest mare istoric latin, sunt mai ales următorii:

în Germania, Nipperdey, C. Halm, C. Heräns, Dräger și M. Andresen; în Anglia, Furneaux; în Franța, E. Thomas, Nisard, Duchesne, Boissier, Martha și mai ales Fabia; în Italia, Valmaggi și Sabbadini (în Revista, 1900 și 1902).

Gerber și Greef au dresat un *Lexicon Taciteum*, care e un minunat instrument de lucru. Fabia este savantul, care prin excelență a studiat izvoarele lui Tacit în opera sa *Onomasicon*, precum și alte lucrări ale sale, ca *Les sources de Tacite*. J. Martha a publicat un studiu în *Revue des Cours et conférences*, (1894—95).

1). Prof. I. M. Marinescu a publicat un studiu asupra *Germaniei lui Tacit* (Craiova, 1914), servindu-se de autorii germani, cari s'au ocupat de istoricul latin. Bibliografia acestora se găsește în acest studiu a compatriotului nostru. Ea este însă insuficientă fiind necompletă. Lipsește mai ales bibliografia nouă și nu cunoaște de opera capitală a lui Fabia, despre *Izvoarele lui Tacit*.

Ca studii generale se recomandă :

1.—Nisard, *Les quatre grands historiens latins* ;

2.—Boissier, *Tacite*, Paris, 1903.

3.—Duchesne, *De Taciti, parum historicis artibus*, Paris, 1870.

Ediții și traduceri mai noi :

Bibliografie critică pentru anii 1904—1912 de K. Renne, în *Jahresbericht ueber die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 167, p. 201—279; pentru anii 1913—1914 de G. Andresen, în *Jahresbericht des Philologischen Vereins*, 1914, p. 70—96; pentru 1915, p. 146—186; pentru 1915—1916, ibid 1916, p. 68—101; pentru 1917, p. 84—114; pentru 1918, p. 95 și urm.; pentru 1918, *ibid.*, 1919, p. 19—33; pentru 1919—1920, *ibid.*, 1920, p. 50—64; pentru 1921, *ibid.*, 1922. p. 153—168; pentru 1922, *ibid.*, 1923, p. 128—151.

Oeuvres de Tacite, text și trad., în *Collection Guillaume Budé, Les Belles Lettres*, Paris.

Histoires par H. Goelzer, 1921, XXI+1004.

Annales par H. Goelzer, 1923, XXX+165 p.

Dialogue des Orateurs, Vie d'Agricola, La Germanie par H. Goelzer, H. Bornecque, G. Rabaud, 1922, 209 p.

Libri qui supersunt recog. C. Halm, ed. 5 cur. G. Andresen, Teubner. I. *Ab excessu divi Augusti quae supersunt*, 1913—1921, IV+202, 382+83 p.

II. *Historiae, Germania, Agricola, Dialogus*, 1914, 324 p.

The Annals of Tacitus, I—II, ed. by E. W. Bowen. Boston, 1913, XLV, 271 p.

Ab excessu divi Augusti, I—VI erkl. von K. Nipperdey, 11-e Aufl. von G. Andresen. Berlin, Weidmann, 1915, 446 p.

Histoires par H. Goelzer, Paris, Hachette, 1920, XCXII+311 și 473 p.

Histoires, transl. by G. Ramsay, London, 1915.

Agricola and Germania, ed. by W. F. Allen, revis. by K. Allen and G. L. Hendrikson. Boston, 1913, XV+173.

Agricola and Germania, ed. by J. H. Sleeman. Cambridge, 2009 p.

Dialogus de oratoribus mit Proleg., Text und Adnot. crit., exeget. und Krit. Komment. Bibliogr. und Index nominum et rerum A. Gudeman, 2-e Aufl., Leipzig, Teubner, 1914, VII+528 p.

La Vita Agricola, con note di F. Ramorino. Bologna, XI—82 p.

La Germania, comm. de V. Brugnola, Firenze, 1918, XI+73, ill. și hartă.

La Germania, annot. da L. Dalmasso, colle. di class. gr. et lat. No. 7. Città di Castello Lapi, 1913, 87 p.

Germania, herausg. von J. Fritsch, Wien, 1914, 52 p.

Germania, erkl. von A. Gudeman, Berlin, Weidman, 1916, 272 p.

Germania, erläut. von K. Muellenhof, Berlin, Weidmann, 1920, XXIV+767 p.

Studii și comentarii recente:

F. Arnaldi, *Le idee politiche, morali e religiose di Tacito*, Roma, 1921, 76 p.

Ph. Fabia, *Les prétoriens de Vitellius*, în *Revue de Philologie*, 1914, p. 32—73.

Acelaș, *Dilius Vocula. Nouvelle contribution à l'exégèse des Histoires de Tacite*, în *Studi Romani*, 1914, II, p. 153—188.

Acelaș, *L'irreligion de Tacite*, în *Journal des Savants*, 1914, No. 6.

J. J. Hartman, *Paradoxa Tacitea*, în *Mnemosyne*, 1919, p. 233—251.

K. Kramar, *Die Germanen des Tacitus und die Völkerwanderungen in der Urgeschichte der alter Welt*. Budweis Pribyl, 1914, 71 p.

K. Lingk, *De Taciti quod ad Christianos spectat testimonio*. Teză, Könisberg, 1913, p. 59—103.

K. Muellenhoff, *Die Germania des Tacitus* (Deutsche Altertumsk., IV), neuer Adr. von M. Roediger. Berlin, Weidmann, 1920, XXIV+767.

E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Lpz., Teubner, 1920, 505 p.

Fr. Pfister, *Tacitus als Historiker*, în *Wochenschrift für Klassische Philologie*, 1917, p. 833—839, 899 sq.

R. von Pohlmann, *Die Weltanschauung des Tacitus*. 2-e Auf. Muenchen, 1913, 132 p.

R. Walter, *Zu Tacitus und Apuleius*, în *Philol. Wochenschrift*, 1921, 22—24.

Acelaș, *Zu Tacitus und Valerius Paterculus*, ibid. 1921, 789—791.

Pentru mai multe știri bibliografice a se consultă Marouzeau, o. c., p. 367—375.

Opera.—Lăsăm la o parte *Dialogul oratorilor*, care nu-i o operă istorică.

În *Viața lui Agricola*, cași în *Historiile și Analele*, întâlnim un spirit istoric superior. Cași Polybiu și Sallustiu, Tacit caută să explice prezentul prin trecut. Explicarea însă pentru dânsul trebuie căutată în despotismul lui Do-

mișian și în evenimentele, care au urmat după caderea lui Neron.

Viața lui Agricola e opera, în care talentul lui Tacit suferă o transformare. El devine din orator, istoric. Scrierea aceasta e complexă. Caracterul ei a fost adesea discutat. Unii au văzut în ea o încercare istorică, alții o orățiune funebră, alții manifestul unui partid sau un fel de pamphlet politic. În realitate, toți au dreptate. În fond, nu e decât un panegeric, cum ne-o prezintă de altfel însuși Tacit.

Autorul a așteptat moartea lui Domițian, ca s'o scrie, deoarece Agricola nu eră agreat de acest împărat.

Tacit pentru a preaslăvi pe Agricola, întrebuințează toată arta oratorică. El ne arată pe socrul său ca pe un bun soldat, brav, cam posmorit, funcționar onest, plin de zel, dar fără prea mare inteligență. E un model de virtute și de onoare, pe care toți îl admiră și pe care împăratul îl respectă, temându-se de el.

În acest elogiu, s'ar putea găsi unele exagerări explicabile la un ginere, totuși acesta nu minte. Agricola pare a fi fost un om cu bun simț și drept. Politica sa în Britania a fost îndemănatecă și a urmat planurile lui Vespasian. În *Agricola*, vedem pe bunul funcționar, care are puțină inițiativă, dar care e foarte sârguitor. El e tipul magistratului roman din veacul I, reprezentând clasa mijlocie a oamenilor abili și muncitori, cari, sub Neron și Domițian, au știut să traiască și să facă să trăiască și imperiul. În opera aceasta, Tacit găsește câmp liber, casă și exprime sentimentele de ură împotriva despotismului trecut. Mai ales atacă pe Domițian, pe care îl credeă capabil de toate crimele: despot, laș, vanitos și crud.

Tacit însă nu-i mai puțin sever și cu opoziția acestui tiran. Republicanii intransigenți, cari trăesc și mor inutil, cari se închid într'o abținere deșartă și în contemplația unui trecut mort, i se par niște visători himerici și chiar primejdioși. Tacit nu dorește întoarcerea la forma de guvernământ republican, cecace i se pare o imposibilitate. El vrea numai, ca imperiul să fie în mâinile unor împărați buni, onești și moderați.

În scrierea sa, două mari fapte atrag atenția lui.

Pe deoparte curtea imperială, despotică și servilă, în care se concentrează întreaga viață romană, și lumea barbară, necunoscută, curioasă, amenințătoare.

La Roma, găsim un împărat tiran, bănuitor, crud, curtizani lingușitori, hipocriți, corupți, burghezi onești, descurajați sau apatici; iar în afară, o masă de barbari, divizați și nedisciplinați, ce-i drept, dar având cu ei vigoarea morală și fizică, dragostea țării și a familiei lor, sentimentul onoarei personale.

Tacit studiază în Agricola poporul britanic într'un chip absolut modern și științific, cu observațiuni asupra moravurilor, limbii, religiunii, climei și rassei.

În *Germania*, găsim aceeași metodă. Autorul se ocupă de originile, de tradițiunile Germaniei, de rassa, de limba, de clima, de moravurile Germanilor. Studiază natura lor fizică, starea lor socială, religiunea, viața privată. Pune în plină lumină trăsăturile, care domină rassa lor: sentimentul onoarei și independenței personale. Organizația viguroasă a familiei și a tribului, pasiunea războinică, atât de tare, încât tinerii adesea emigrează, casă se ducă la triburile, care sunt în războiu. Căsătoria chiar are un caracter războinic, femeia fiind asociată soțului, casă! ajute la războiu căși la pace.

Fiecare popor are calitățile sale: disciplina și ordinea la Cati, pacifismul la Chauchi, moliciunea la Cherusci, ferocitatea la Cimbri și la Arieni, civilizația pe jumătate la triburile vecine cu frontiera română, care cunosc întrebuințarea banilor și a vinului. Pe lângă aceasta, Tacit ne descrie și evenimentele politice, războaiele dintre Germani și Romani. În rezumat, el arată pe Germani ca un pericol permanent, de care trebuie să se teamă Romanii.

Opera lui Tacit.—Istoriile și Annalele se compun din 30 cărți, subdivizate în chip metodic. Mai întâiu, două mari grupuri: *Annalele*, adică istoria evenimentelor, pe care autorul nu le-a văzut, și *Istoriile*, care povestesc domnia Flavilor, războaiele civile din 69 și epoca contemporană. Deși expunerea e foarte științifică și foarte istorică, găsim totuși unele tendințe de a ponegri pe unii oameni și a culege cu complezență unele zvonuri și vorbe scandaloase pe socoteala lor. Dar acuzația, ce se aduce lui

Tacit de a fi fost mizantrop, nu-i întemeiată; căci el recunoaște și salută virtutea de câte ori o întâlnește. Totuși se resimte la dânsul un desgust, o amărăciune, provocată de scenele, pe care le observă și le descrie. S'a zis de aceea, că Tacit e cel mai trist dintre scriitorii latini.

Trăsătură caracteristică a lui e psihologia. El nu scrie, ca să facă o apologie, ca Cesar, sau să aibă subiect de dezvoltări oratorice ca Tit-Liviu, nici nu face știință politică ca Thucydide sau Polybiu, ci întreprinde o analiză morală și arată evoluția, schimbările, deformațiunile, prin care trece un suflet.

Tacit, atât pentru calitățile sale istorice, psihologice, științifice, iubire de adevăr, precum și pentru cele ale stilului său, e considerat, cu drept cuvânt, ca cel mai mare dintre istoricii latini.

F L O R U S .

Despre viața lui P. Annius Florus (sau Julius Florus) n'avem informațiuni. Nu cunoaștem nici un amănunt al ei. Probabil că Florus nu-i decât acelaș personagiu cu retorul și poetul, care e autor al unui fragment asupra lui Vergiliu.

Florus e reprezentantul gustului epocii sale, mai mult decât Tacit, care depășește epoca sa prin adâncimea psihologiei sale, prin reflexiunile sale morale, prin înălțimea imaginației sale și prin exactitatea povestirii. Florus scrie, potrivit gustului contimporanilor săi, cu o eleganță cam prețioasă, cu fineță, strălucitoare și căutată, cu expresii spirituale, căutate înadins.

El e autorul unei prescurtări de istorie, scrisă sub Antonini.

Ediții : Ed. Princeps, Paris, 1470 ; edit. Jahn, 1852 și Halm, 1854. De consultat sunt operele lui Bizos, *Flori historici de vero nomine*, 1877 și Monceaux, *Les Africains*.

E. Griset, *Contributi alla critico del testo della Epitome di Floro*. Torino, 1913, 47 p.

Fr. Wälter, *Zu Florus*, în *Philol. Wochenschrift*, 1923, p. 165.

O. Engelhardt, *Wer ist der Gewährsmann des Florus*, în *Wochenschrift für Klassische Philologie*, 1916, p. 766.

Opera lui Florus e plină de declamație, brodată în jurul unor subiecte istorice. Autorul concepe istoria altfel decât Tacit. El comentează faptele istorice, nu însă în chip filozofic, ci în chip patetic și exclamativ. Fiecare eveniment al istoriei romane e prezentat ca ceva miraculos, în care autorul găsește câmp liber, să-și exalte sentimentele sale patriotice și să le brodeze într'un stil literar prețios.

La început, Florus se miră de faptul, că Roma în timp de 700 de ani a putut avea o istorie așa de strălucită, care se confundă cu istoria omenirii. El se întreabă cu emfază, dacă mărirea poporului roman se datorește virtuții sau norocului.

Regii au fost folositori Romei și felurimea aptitudinilor lor a corespuns diverselor trebuințe ale fiecărei epoci. În povestirea războaielor Romei cu Latinii, autorul preaslăvește curajul, vitejia și norocul poporului ei. Dar năvălirile Gallilor au întrerupt această eră de prosperitate istorică. Ele trec, și Roma renaște mai frumoasă în construcțiunile ei. Roma se arată la înălțimea ei în războaiele cu Pyrrhus, și Florus exaltează virtuțile ei.

Se înșiră apoi, tot într'o povestire admirativă, războaiele punice și războiul împotriva Sclavilor. Totuși, când vine la războaiele civile, autorul nu poate să nu arate scăderile lor. Deasemenea recunoaște, că pe unele războaie Romanii le-au făcut pe nedrept, cum e cel al Numanției.

Dar aceste mici pete sunt eclipsate de strălucirea cuceririi universale.

Cartea lui Florus se sfârșește cu apoteoza lui August.

S U E T O N I U .

C. Suetonius Tranquillus s'a năcut pe la 75 și a murit pe la 160. A fost avocat sub Traian, secretar al lui Hadrian și amic al lui Pliniu. El a scris și în latinește și în grecește opere enciclopedice. Ele sunt următoarele:

1.—*Prata*, în care trată chestiuni romane și științe naturale, ca zoologie, botanică, mineralogie, etc.

2.—*De regibus*;

3.—*Historia ludicra*;

4.—*De virus illustribus*.

Din această din urmă operă ne-a rămas o mare parte, mai ales avem fragmente însemnate din capitolele *De grammaticis et rhetoribus*. Din această parte provin viețile lui Terențiu, Horațiu, Lucan și Persiu, care însoțesc manuscrisele operelor acestor poeți.

5.—Avem în întregime *De vita Caesarum*, de la Cesar la Domițian inclusiv, dedicat lui C. Septicius Clarus.

Manuscrise. Pentru Viețile Cesarilor avem ca manuscris 1°, un Memmianus (IX s.), 2° un Mediceus III (XI s.), 3° Medicei I și II (XIII s.), 4° un Parisinus (XII s.).

Ediții: 1.—Princeps, Roma, 1470;
2.—Edit. Roth, 1858;
3.—Fragmentede Reiffencheid, 1860.

Traduceri: Nisard, Colecția autorilor latini.

A se consultă: Mace, Essai sur Suetone, 1900.

Bibliografie critică pentru anii 1908—1920, în *Jahresbericht die Fortschritte der Klasischen Altertumswissenschaft*, t. 188, p. 92—94.

Ediții și traduceri noi:

De vita Caesarum libri VIII, rec. M. Ihm, ed. maior, Leipzig, Teubner, 1923, XVIII+360 p.

Suetonius, with an engl. transl. by J. C. Rolfe, London, 1914, 2 vol. 500+556 p.

Studii și comentarii:

Vita Domitiani, ed. J. Jansen, Teză. Groningen, 1919, 94 p.

Divus Titus, ed. with parallel passages and notes by H. Price-Menasha, 1919, 85 p.

Julius and Augustus by J. H. Westcott and E. M. Rankin, 1918, liv. et 373 p.

O. Crusius, *Ultima vox Augusti*, în *Philologus*, 1914, p. 320.

H. Mueller, *Suetons Verhältnis zu der Denkschrift des Augustus*. Progr. Alles Gymn. Würzburg, 1914, 84 p.

P. Thomas, *Ad Suetonium*, în *Mnemosyne*, 1921, p. 44—47.

Pentru o bibliografie mai completă, vezi Marouzeau, *o. c.*, p. 364—365.

Suetoniu, spre deosebire de Tacit, care e un istoric filozof și de Florus, care e un istoric retor, este un erudit. El caută în opera sa, în primul rând, cercetarea istorică și nu prezentarea faptelor într-un stil distins. Istoria sa se poate consultă cu mai multă încredere, decât a lui Florus, pentru că nu pune în ea idei personale, explicări admira-tive, ci fapte, pe care le scoate din imensa lui erudiție și din observațiile sale proprii.

În opera sa, se găsesc informațiuni prețioase asupra unui mare număr de subiecte: veștminte, instituțiuni romane, jocuri, biografii de personaje celebre, comparații gramaticale. Biografiile sale conțin multe informațiuni curioase. În biografia lui Terențiu, Suetoniu citează versuri de ale lui Cicerone și Cesar. Când vorbește de Horațiu, ne dă multe extrase din corespondența acestuia cu împăratul, care sunt foarte interesante, etc.

Datele acestea nu le întâlnim nicăiri aiurea, decât aici.

Cartea cea mai însemnată a lui Suetoniu e culegerea vieților împăraților de la Cesar la Domițian. Aici, Suetoniu inovează. El substituie biografia istoriei, ceea ce e conform cu noua stare de lucruri, când totul se concentrează în împărat. Opera sa e foarte interesantă, căci autorul ei, ca funcționar public și secretar al lui Hadrian, a fost inițiat în secretele arhivelor imperiale. El a putut consulta documente oficiale, scrisori, discursuri, etc. Ne citează de pildă, scrisori de ale lui August către Tiberiu și către Livia despre Claudiu; ne citează manuscrise ale lui August. Ne vorbește despre nașterea lui Caligula, bazându-se pe documentele arhivelor, așa cum ar proceda un istoric modern.

Felul acesta de a scrie istoria, are partea ei bună, e științific, dar la Suetoniu perde din frumusețea artistică. Totuși amănuntele, pe care ni le dă autorul, un cuvânt, un capriciu, o glumă a personagiului, pe care ni-l descrie, spun câteodată mai mult, decât o analiză psihologică minuțioasă. Și el ne dă atâtea lucruri amănunțite, încât ne ușurează sarcina de a cunoaște bine personagiul.

Aflăm din ele, că August, deși arată simplitate democratică, rezistă poporului la ocazie; Tiberiu, ipocrit, e sfidător și posomorit; Caligula e crud; Claudiu, prost și fricos; Neron iubește fastul și e romantic; Galba e avar și dur, Domițian, bănuitor și fricos.

Cași Tacit, Suetoniu ne arată momentul, în care se face la un împărat o transformare. De pildă, ne spune momentul, când Tiberiu s'a făcut mai crud; când Caligula a devenit mai monstruos; cum Domițian, după ce

a fost la început blând și dezinteresat, s'a prefăcut în crud și avid.

Suetoniu e foarte interesant, să fie consultat alături cu Tacit, pentru mulțimea amănuntelor, pe care ni le dă. Metoda sa biografică și dragostea pentru documente vor face epocă și va influența pe scriitori așa zisei *Historiei Augustae*, din veacul al IV-lea.

FRONTO ȘI AULUS GELLIUS.

În epoca lui Marcu Aureliu, întâlnim două personalități: pe Fronto și pe Aulus Gellius. dintre care cel din urmă ne interesează mai mult.

C. *Cornelius Fronto* e un african. S'a născut în Cirta, în Numidia, cam pe la a. 100 și a trăit până la 175. E preceptorul și amicul lui M. Aurelius și L. Verus. A fost magistrat, ajungând să fie numit consul pe la 143. De la el, ne-a rămas o corespondență însemnată cu M. Aurelius, în 10 cărți, cu Verus, în 2 cărți, cu Antonin cel Pios și amicii săi, în 2 cărți. Ne-au mai rămas deasemenea câteva opusculă;

- 1.—*De eloquentia*;
- 2.—*De bello parthico*;
- 3.—*De orationibus*;
- 4.—*Principia historiae*;
- 5.—*Laudes fumi et pulveris*;
- 6.—*Laudes negligentiae*;
- 7.—*De feriis alsiensibus*;
- 8.—*Arion*.

Fragmente palimpseste ale unui singur manuscris, descoperit de savantul Mai la Milan (1815), la Roma (1823 și 1846).

Ediția mai însemnată e a lui Naber, 1867.

A se consultă: Soupé, *De Frontonianis reliquis*, Paris, 1853; Boissier, *Marc Aurèle et les lettres de Fronto*, în „*La Revue des Deux Mondes*“, 1 april, 1868; Monceaux, *Les Africains*, p. 211—242.

The correspondance with Marcus Aurelius Antonius, Lucius Verus, Antoninus Pius and Various friends, ed. and transl. by C. R. Haines, London, Heinemann.

E. Hauler, *Zu Frontos Principia historiae*, în *Wiener Studien*, XXXVIII, p. 166—175.

Fronto a fost un personajiu foarte însemnat și primul ca dată dintre marii scriitori, originari din Africă. Ca consul, eră în relații cu lumea imperială și pronunță discursuri, care avură mari succese. Ca om de litere, a impus admirație tuturor. În lupta între societatea păgână și creștinism, care se ridică, el a jucat un rol destul de activ, căci a rostit un discurs, care a făcut zgomot și unde se rezumă toate calomniile, inventate împotriva creștinilor. Acestui discurs, i-a răspuns unul din primii apoloșiști creștini, Minucius Felix.

Insemnătatea pentru istorie a lui Fronto, care e un retor și un istoric, e faptul, că a fost amicul lui M. Aurelius și L. Verus. Ei i-au trimis multe scrisori, cari sunt foarte interesante. Împăratul complimentă câte odată în chip superlativ pe autor și-i spune în chip familiar diferite lucruri, îi cere sfaturi, îi povestește călătoriile sale, boalele sale, viața intimă de la palat. Fronto merge adesea la palat și ne descrie și el mici întâmplări din familia imperială.

Restul operei sale nu prezintă interes, decât pentru istoria retoricii.

Aulus Gellius, scriitor contemporan cu Fronto, e unul din auditorii și admiratorii săi entuziaști. S'a născut pe la 130, a fost elevul lui Antonius Iulianus, al lui T. Castricius, Favorinus și Fronto.

În opera sa, în 20 de cărți, intitulată *Noctes Atticae*, se arată un admirator respectuos de tot ce e vechiu: cuvinte, moravuri, cărți antice. Ca concepție de a scrie, el se aseamănă cu profesorul său, Fronto. Admiră forma retorică, dar e mai erudit, mai bun cercetător decât el.

Ediții: Princeps, Roma, 1469; Ed. Hertz, 1883—86 (2 ediții: major et minor).

A se consultă: Fabre, *A. Gellius de latinis scriptoribus, quid judicaverit*, 1848; Monceaux, *Les Africains*, 244—264.

Bibliografie critică pentru anii 1908—1920, în *Jahresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*, t. 188, p. 95—98.

P. H. Damsté, *Ad. A. Gellii N. A. lib. I—V*, în *Mnemosyne*, 1919, p. 288—298.

Acelaș, *ibid.* 1920, 80—89, 193—204.

Acelaș, *ibid.* XLII, 91—92.

Aulus Gellius a citit foarte mulți autori antici. Ei l-au interesat atât din punctul de vedere al filologiei, cât și din punct de vedere istoric. În opera sa, *Noctes atticae*, compusă pentru a amuza pe copiii și pe amicii săi, el ne transportă într-o lume de savanți sau de pedanți; pentru cari gramatica e singurul exercițiu intelectual, singura lor plăcere; o altă lume sunt filozofii, cari nu sunt mai puțin moderați decât primii.

Cartea lui A. Gellius are toate defectele erudiției. N'are mai întâiu plan. E o înșirare mai mult de note și de extrase.

În cartea aceasta, găsim unele anecdote picante, unele particularități istorice, ca asupra lui Cesar și Scipion; unele legende, care toate pot interesa și informa pe istoric. Deasemenea găsim multe informațiuni asupra filozofiei, criticii literare, filologiei.

Dar cecece interesează mai mult pe istoric în opera lui Aulus Gellius sunt informațiunile, pe care le dă asupra instituțiilor vechi și explicarea unor particularități curioase. De pildă, felul cum se alegeau Vestalele, ce sunt divinațiunile judiciare, cine sunt senatorii pedarii, ce diferență există între adoptio și adrogatio, între lege și plebiscit, între municipii și colonii, care sunt datoriile flaminilor, etc. Aproape toate aceste informațiuni sunt luate din izvoare bune și merită încredere.

AUTORII INTERESÂND CREȘTINISMUL.

Pentru cunoașterea chestiunilor, privitoare la mișcarea și dezvoltarea creștinismului, la atacurile contra lui și apărarea lui, pentru cunoașterea instituțiilor primitive creștine, a ideilor filozofice și a religiunilor contimporane, istoricul trebuie să consulte pe următorii scriitori latini:

- 1.—*Tertullian din Cartagina* (150—230);
- 2.—*Minucius Felix*, african, contimporan cu Tertullian;
- 3.—*Fericitul Cyprian*, episcopul Cartaginei, între 200—255;
- 4.—*Arnobiu*, retor din timpul lui Dioclețian;

5.—*Lactanțiu*, născut în Nicomedia, preceptorul lui Crispus, fiul lui Constanțiu;

Firmicus Maternus, care a trăit subț fiii lui Constanțiu.

Opere generale de consultat pentru istoria creștinismului :

1.—J. A. Moehler, *Histoire de l'église*, trad. franceză de abatele P. Bélet, Paris, 1868, t. I—III.

2.—Fr. X. Kraus, *Histoire de l'église*, trad. franceză, Paris, 1904, a 9-a ed. 1904; t. I—III.

3.—L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'église*, Paris, 1907, t. I—II.

4.—A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, ed. II-a, Leipzig, 1907.

Asupra creștinismului la Roma :

5.—De Bogle, *L'église et l'Empire romain au IV-ème siècle*.

6.—De Rossi, *Roma Soterranea*, Roma, 1877.

7.—Aubé, *Les persécutions de l'Eglise jusqu'à la fin des Antonins*, 1875.

8.—Aubé, *Les Chrétiens dans l'Empire romain*, 1881.

9.—Jacques Zeiller, *Les Origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

10.—O. Tafrali, *Thessalonique dès origines au XIV-e siècle*, Paris, 1919.

11.—Paul Monceaux, *Histoire de la littérature latine*, Paris, 1924.

Textele sfinților Părinți au fost publicate în marile și cunoscutele colecții ale lui Migne, *Patrologia graeca*, 160 de volume și *Patrologia latina*. Un alt mare număr de alte texte au fost publicate în diferite reviste străine, în special de Bollandiști.

TERTULLIAN.

Acest mare apologet creștin, Q. Septimius Florens Tertullianus, a trăit în Cartagina între 150—230. Opera sa e din toate punctele de vedere interesantă, atât pentru cunoașterea ideilor religioase ale timpului, cât și a luptei ce-a dat creștinismul pentru a triumfă. Istoricul, care vrea să pătrundă spiritul și societatea creștinilor din epoca aceasta, nu trebuie să neglijeze opera acestui mare prelat. Ea a fost păstrată în două serii de manuscrise: I-a familie cuprinde trei manuscrise din sec. IX—XI; a doua un mare număr de manuscrise din veacul al XIV-lea.

Ediții: Princeps, Rhenanus, Basel; ed. Oehler, 1853; ed. Reifferscheid și Wissova, în *Corpus* din Viena (incep. 1890 în curs de publicație).

Iata titlurile scrierilor lui Tertullian: 1) *Apologeticus*; 2) *De testimonio animae*; 3) *De cultu feminarum II*; 4) *De pallio*; 5) *De patientia*; 6) *De paenitentia*; 7) *De oratione*; 8) *De baptismo*; 9) *De spectaculis*; 10) *Ad uxorem*; 11) *Ad martyres*; 12) *Adversus Iudaeos*; 13) *De corona militis*; 14) *De praescriptionibus haereticorum*. După anul 202, Tertullian a scris: 15) *De fuga*; 16) *De exhortatione castitatis*; 17) *De virginibus velandis*; 18) *De monogamia*; 19) *De pudicitia*; 20) *De anima*; 21) *De carne Christi*; 22) *De resurrectione carnis*; 23) *Scorpiace*; 24) *Ad Scapulam*; 25) *De jejunio*; 26) *Adversus Praexean*; 27) *Adversus Hermogenem*; 28) *Adversus Marcionem*; 29) *Adversus Valentinianos*. In total 29 de opere.

Cărți de consultat despre Tertullian:

1.—*Tertullian*, de Treppel; 2.—De Margerie, *De Tertulliano*, 1855; 3.—Boissier, *La fin du paganisme*, I, p. 221—269; 4.—Monceaux, *Histoire littéraire de L'Afrique chrétienne*, Paris, 1902; 5.—Guignebert, *Tertullien*, Paris.

Pentru o bibliografie mai numeroasă, vezi Marouzeau, *o. c.*, p. 377—381.

MINUCIUS FELIX.

Un alt apărător al doctrinei creștine, contemporan cu Tertullian, originar tot din Africa, este Minucius Felix. Se deosebește de dânsul prin aceea, că nu adoptă severitatea, obicinuită la Tertullian, pentru cei pe cari îi muștră sau căută să-i convingă. El e blajin, surâzător. Mica sa scriere, un dialog, intitulat *Octavius*, a făcut poate tot atât de bine cât voluminoasa operă a lui Tertullian. In dialogul acesta, vorbesc Caecilius Natalis, păgân, Octavius Ianuarius, creștin, și autorul însuși. Caecilius se lasă convins și se convertește la creștinism.

Teza creștină și obiecțiunile păgânilor sunt cu claritate și cu artă prezentate. Minucius nu caută, să micșoreze valoarea obiecțiunilor păgâne, nici să exagereze apărarea creștinilor. Octavius e un personajiu, blând și bine crescut, care caută să convingă pe adversarul său, nu să-l insulte. Argumentele sunt bine alese, chiar din autori ve-

chi, ca Vergiliu, filozoful Thales din Milet, etc. Minucius prezintă creștinismul ca o religie filozofică, cu dogme foarte simple și o morală superioară și omenească.

Avem un manuscris unic: un *Parisinus*, (IX s.).

Ediții: Editio princeps, Roma, 1543; ed. Kayser, 1863; ed. Halm, în *Corpus* al Vienei, 1867.

A se consultă: Boissier, *La fin du paganisme*, p. 251—290; Renan, *Marc Aurèle*, p. 389; Monceaux, *Hist. Litt. de L'Afrique chrétienne*.

Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur von C. Synnerberg, Helsingfors, 1914, 27 p.

C. M. Buizer, *Quid Minucius Felix in conscribendo dialogo Octavo sibi proposuerit*. Teză. Amsterdam, 1915.

E. Buonaiuti, *Il culto d'Iside a Roma e la data dell' Ottavio*, în *Athaeneum*, 1916, p. 91—94.

Th. Reinach, *Minucius Félix et Tertullien*, în *Revue de l'Histoire des Religions*, LXXXIII, p. 69 sq.

L. Valmaggì. *Minucio Felix et Tertullianus*, în *Mnemosyne*, 1923, p. 223—228.

Pentru știri bibliografice mai complete, a se vedea Marouzeau, o. c., 248—250.

CYPRIANUS.

Fericitul Cyprian a oscilat de la intrasigența lui Tertullian la toleranța lui Minucius Felix. El este primul din scriitorii creștini, care e în acelaș timp și șef de biserică. Thascius Caecilius Cyprianus a fost, în adevăr, episcop al Cartaginei între 200 și 255. Scrierile sale sunt:

1.—*Ad Donatum*; 2.—*Quod idola dei non sint*; 3.—*Ad Quirinum (Testimonia adversus Judaeos)*; 4.—*De habitu virginum*; 5.—*De catholicae Ecclesiae unitate*; 6.—*De lapsis*; 7.—*De Dominica oratione*; 8.—*De mortalitate*; 9.—*Ad Fortunatum*; 10.—*De opere et elemosynis*; 11.—*De bono patientiae*; 12.—*De zelo et livore*; 13.—*O predică*; 14.—*81 de scrisori*; 15.—*Protocolul Conciliului Cartaginei asupra botezului ereticilor*.

Manuscrite: Sunt foarte numeroase. Cele mai vechi sunt: *Seyurianus*, *Tourinensis*, *Aurelianensis*, din sec. VI și VII. Pentru Scrisori, un *Bobiensis* din sec. VI.

Edițiuni: Princeps, Roma, 1471; ed. Hartel în *Corpus* din Viena, 1868—71.

Scientifiche Schriften, I: Traktate. Des Diakons Pontius Leben des hl. Cyprianus, übers. von J. Baer, Kempten, 1918, LXII + 354 p.

J. Boulet, *St. Cyprien, évêque de Carthage et martyr. Notice biographique; Lettre à Donatus sur la grâce de Dieu; Traité de la vanité des idoles; Règles de conduite pour les vierges; Les trois livres des témoignages à Quirinus*. Avignon, 1923, 280 p.

H. Delehay, *Cyprien d'Antioche et Cyprien de Carthage*, in *Analecta Bollandiana*, 1921, p. 314—332.

P. Monceaux, *Saint Cyprien, évêque de Carthage* (210—258). Paris, 1913, 199 p.

Pentru o bibliografie mai completă, vezi Marouzeau, *o. c.*, p. 100—101.

Istoricul primilor secolii ai creștinismului va putea găsi în Cyprian prețioase știri atât asupra evenimentelor istorice, cât, mai ales asupra doctrinei creștine.

ARNOBIUS.

Arnobius a fost un retor din timpul lui Dioclețian. El s'a născut la Sicca și a scris vreo șapte cărți, intitulate *Adversus nationes*. În I-a, arată scopul general al operei; în a II-a, se ridică cu tărie în contra filozofilor păgâni; în a III-a și a IV-a, atacă mitologia; V—VII-a e contra cultului.

Avem un singur manuscris, un *Parisinus* din al IX-lea s.

Ediții: Princeps, Roma, 1543; ed. Hildebrand, 1844; Reiffencheid în *Corpus* al Vienei, 1875.

C. Brakman, *Arnobiana*, Leiden, 1917, 65 p.

F. Gabarron, *Arnobé, son oeuvre*. Paris, Champion, 1921, 79 p.

C. J. Hiden, *Die Erzählung von der grossen Göttermutter bei Arnobius; Randbemerkungen zu Arnobius Adversus nationes; De casuum syntaxi Arnobii*. Helsingfors, 1921, 16, 29 și 90 p.

W. Kroll, *Arnobius studien*, în *Rheimisches Museum*, LXXII, p. 63—112.

Vezi Marouzeau, *o. c.*, p. 44.

Și acest autor este foarte interesant pentru cunoașterea creștinismului primitiv.

LACTANTIUS.

Caecilius sau Caeliu Firmianus Lactantius a fost un profesor de retorică la Nicomedia și preceptor al lui Crispus, fiul lui Constantin cel Mare. A scris mult, dar o mare parte din opera lui s'a pierdut. Unele din scrierile, atribuite lui, sunt apocrife. Cele autentice sunt: 1.—*De ira Dei*; 2.—*De opificio Dei*; 3.—*Institutiones divines*, în 7 cărți (și anume: I. De falsa religione, II. De origine erroris; III. De falsa sapientia, IV. De vera sapientia, V. De justitia, VI. De vero cultu, VII. De vita beata); și 4.—*Ēpitome Institutionum*.

Manuscrise: un *Bononiensis* și un *Sangallensis* din sec. VII; mai multe din sec. VIII și IX. Altele mai numeroase sunt mai recente.

Ediții: Princeps, Subireo, 1465; ed. Bünemann, 1739; Bradt și Laubmann, în *Corpus* din Viena, 1895.

Schriften: *Von den Todesarten der Verfolger. Vom Gottes. Auszug aus den göttlichen Unterweisungen. Gottes Schöpfung*, übers. von A. Hartl und A. Knappitsch. München. 1919, XX + 288 p.

De mortibus persecutorum, rec. J. B. Pesenti, Bilychnis, 1923, 74.

S. Brandt, *Zu Lactanz*, în *Philologus*, 1922, p. 131—142.

P. Batiffol, *Les oracles de l'Apollon de Claros cités par Lactance*, în *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France*, 1915, p. 149.

Th. Stangl, *Lactantiana*, în *Rheinisches Museum*, 1915, p. 225—252; 441—471.

Vezi și Marouzeau, *o. c.*, p. 215—216.

Istoricul, pe lângă chestiunile referitoare la doctrina creștină, va găsi în Lactanțiu și știri privitoare la împărații, cari au persecutat pe creștini, la Dioclețian, la Galeriu și mai ales la Constantin cel Mare. În cartea lui Lactanțiu, se găsesc informațiuni foarte curioase, relatine la acest împărat, care nu se întâlnesc nicăiri aiurea.

J. FIRMICUS MATERNUS.

Iulius Firmicus Maternus e un alt autor creștin, care a compus o carte intitulată *De errore profanarum religionum* (ed. Halm, Viena, 1867), dedicată fiului lui Constan-

tin. În ea, ni se expun erorile cultelor păgâne și ni se arată, cât sunt de imorale și primejdioase. Ni se dau unele știri prețioase despre aceste culturi. Firmicus Maternus atacă mai ales culturile orientale, mai ales pe cel al lui Mithras, care, după cum se știe, eră cel mai primejdios rival al creștinismului în acel moment. Nu cruță nici cultul Isidei, al Cybelei, al lui Sabazius, care și ele păreau a face concurență mare noiei doctrini creștine. Firmicus Maternus arată influența lor conrumpătoare asupra moravurilor și dovedește superioritatea creștinismului.

Firmicus Maternus, *Matheos libri VIII*, ed. W. Kroll und F. Skutsch, in soc. assumpto K. Ziegler, fasc. 2 libros IV posteriores continens, Lpz. Teubner, LXX—558 p.

C. Clemen, *Zu Firmicus Maternus*, in *Rheinisches Museum* LXXIII, p. 350—358.

P. Batiffol. *Le canon de la messe a-t-il Firmicus Maternus pour auteur?*, în *Revue des sciences religieuses*, 1922, p. 113—126.

P. Thomas, *Ad Firmicus Maternum*, în *Mnemosyne*, 1921, p. 64—65.

Vezi și Marouzeau, *o. c.*, p. 132—133.

SCRIITORI DE PANEGERICA.

În sec. al III-lea și al IV-lea, apare un grup de scriitori, cari cultivă genul literar al panegericelor, după imitarea panegericului lui Traian de Pliniu cel Tânăr, alături de cel al istoriei. Panegericii se înmulțesc mai ales după reformele lui Dioclețian. Acești autori sunt mai cu seamă originari din Gallia, unde se găsesc mai multe școale, ca cea din Marsilia, Narbonne, Tulusa, Bordeaux, Autun, Reims, Trèves.

Avem mai multe panegerice. Astfel: 1.—două discursuri, rostite la Trèves în 289—291 în onoarea împăratului Maximian; 2.—4 discursuri, rostite în 296, 297, 310 și 311 pentru restabilirea școalelor, elogiul lui Constanțiu Chlorus, elogiul lui Constantin, etc.; 3.—trei panegerice pentru Constantin cel Mare, din care unul e datorit autorului *Nazarius*, în 321; 4.—un panegeric al lui Iulian Apostatul, dușmanul creștinismului, de către *Claudius Mamertinus*, în 362; 5.—un altul al lui Theodosiu

cel Mare de către *Latinus Pacatus Drepanius* din Bordeaux, în 389.

Ediții: princeps, Viena, 1513; ed. lui Boehrens, 1874.

A se consultă: Jung, *De scholis romanis in Gallia Comata*, 1855; Boissier, *La fin du paganisme*, vol. II, p. 213—230; R. Pichon, *Les derniers écrivains profanes*, Paris, 1906.

Un alt grup de scriitori este al celor ce au compus așa numita „*Historia Augusta*“, precum și al compilerilor.

HISTORIA AUGUSTA.

E o operă colectivă, la care au colaborat vreo 6 autori. Asupra lor n'avem informațiuni. Subt Dioclețian, sunt *Achius Spartianus*, *Vulcacius Gallicanus* și *Trebellius Pollio*, iar la începutul secolului al IV-lea, *Flavius Vopiscus*, *Aelius Lampridius*, și *Iulius Capitolinus*. *Spartianus* a scris viețile lui Hadrian, a lui Septimiu Sever, a lui Pescennius Niger, a lui Antonin cel Pios, a lui Marc Aureliu, a lui Verus, a lui Albinus și a lui Macrin. *Gallicanus* a scris viața lui Avidius Cassius, a lui *Trebellius Pollio*, pe cele ale lui Valerian, Gallian, ale celor 30 de Tirani, a lui *Claudius Vopiscus*, pe cele ale lui Aurelian, Tacit, Probus, Carus și a fiilor săi. *Lampridius* a scris viețile lui Heliogabal și Alexandru Sever. *Iulius Capitolinus* pe cele ale Maximinilor și Gordienilor.

Biografiile acestea au fost unele dedicate lui Dioclețian, altele lui Constantin. Unii autori, mai ales Dessau, atribue acestei compilațiuni o origine posterioară și văd în ele niște scrieri apocrife cu tendințe politice de la sfârșitul veacului al IV-lea. Totuși ele au consultat izvoare din timpul lui Dioclețian, pe care nu le putem găsi aiurea.

Manuscrise: Bambergensis (IX s.); Palatinus (XI s.).

Ediții: Princeps de Accursius, Milan, 1475; ed. Peter, 1884.

A se consultă: Lécrivain, *Etudes sur l'Histoire Auguste*, 1904.

Bibliografie critică pentru 1906—1915 de E. Hohl, în *Jahresbericht für Altertumswissenschaft*, t. 171, 95—144.

Scriptores Historiae Augustae, with an engl. transl. by D. Magie, I, London, 1922, XXXVII—493 p.

S. H. Ballou, *The manuscript tradition of the H. A.* Lpz., Teubner, 1914, 89 p. 3 pl.

A. von Domaszewski, *Die Topographiè Roms bei den Scriptoribus Historiæ Augustæ*, în *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaft*, 1916, 7, Heidelberg 1916, 15 p.

J. Geffcken, *Religionsgeschichtliches in der Historia Augusta*, în *Hermes*, 1920, 279—295.

J. Hasebrook, *Die Faelschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptoribus Historiæ Augustæ*. Tezã, Heidelberg, Berlin, 1916.

E. Hohl, *Zur Textgeschichte der Historia Augusta*, în *Klio*, XV, 78—98.

Acelaş, *Ueber den Ursprung der Historia Augusta*, în *Hermes*, 1916, p. 154—163.

L. Homo, *La grande crise de l'an 238 ap. J.—C. et le problème de l'Histoire Auguste*, în *Revue historique*, CXXX, p. 209—264 și CXXXI, p. 1—38.

J. Schwendemann, *Der historische Wert der vita Marci bei den Scriptoribus Historiæ Augustæ*, Heidelberg, 1923, 205 p.

W. Soltan, *Julius Capitolinus*, în *Berliner Philologische Wochenschrift*, 1917, p. 1541—1544.

Acelaş, *Zu den Scriptoribus Historiæ Augustæ*, *ibid.* 1918, p. 1047—1056.

Acelaş, *Der echten Kaiserbiographien: Der Weg zur Lösung des Problems der Scriptoribus Historiæ Augustæ*, în *Philologus*, LXXIV, p. 384—445.

A. Woldt, *De scriptorum Historiæ Augustæ copia verborum et facultate dicendi*. Tezã, Greifswald, 122 p.

Biografiile acestea sunt imitate după modelul dat de Suetoniu. Fiind comandate de împărații Dioclețian și Constantin, ele nu pot fi sincere cât privește laudele către aceștia și către strămoșii lor. De pildă, Trebellius Pollio face un elogiu hiperbolic al lui Claudiu II, de la care descind Constanțiu și Constantin și totuși are precauția să zică, că nu „face curte lui Constanțiu“.

Ca scop mai general, *Historia Augusta* a fost scrisă pentru a face să se aprecieze mai bine reformele lui Dioclețian, față de starea de lucruri anterioară. Împărații sunt de două categorii: împărați răi, plini de desfrâu și cruzi, cei mai mulți, și împărați buni, mai rari. Dioclețian reacționează împotriva celor răi și realizează tendințelor celor buni.

În „*Historia Augusta*“, nu găsim nici stil, nici idei, nici chiar fapte prea importante. Ea este însă plină de amănunte și, în aceasta, confundă biografia privată cu istoria politică. Din punctul de vedere al amănuntelor, ele sunt

foarte prețioase. Ele ne descriu până și povestirile, care anunțau moartea sau urcarea pe tron a împăraților, trăsăturile feței lor, gusturile lor în literatură sau chiar în arta culinară, mâinile lor. Scriitorii sunt conștienți de altfel de aceasta. Astfel Vopiscus zice, că culege lucrurile frivole pentru că „curiozitatea nu disprețuiește nimic“ (*curiositas nihil recusat*). Scriitorii aceștia însă au respectul amănuntului precis și cultul documentului. Pozițiunea lor oficială le-a permis, să poată face cercetări în arhive. Și în privința aceasta, aceste știri au mai multă valoare istorică, decât frumoasele discursuri ale Tit-Liviu sau Tacit. Amănuntele, pe care ni le dau, sunt materiale foarte prețioase pentru o istorie adevărată, mai ales că sunt cinice. Fără „*Historia Augusta*“ n'am cunoaște piesele de arhivă, consultate de istoricii anteriori, ca de pildă de Marius Maximus, n'am cunoaște fizionomia și tradiția orală a curții, etc.

EUTROPIUS ȘI SEXTUS RUFUS.

Tendința de compilare se continuă. Astfel avem o *Prescurtare a istoriei romane*, compusă de Eutropius, comandată de împăratul Valens. Ea e intitulată: *Breviarium ab urbe condita*, în 10 cărți.

Manuscrise. 2 clase: 1.—Gothanus (IX s.); Fuldensis (perdut). 2.—ms. interpolate: Leidensis (X s.), Bertinianus (IX sau X s.).

Ediții: Princeps, Roma, 1471; ed. Hartel, 1872; Droysen, 1879.

Compendio di storia romana, con note di P. Parducci (Coll. di class. gr. e lat., 12). Città di Castello, 1913, 178 p.

E. Hohl, *Kennt Eutrop einen Usurpator Trebellianus*, în *Klio*, 1914, p. 280—284.

Eutropius promite împăratului, să povestească sumar faptele istoriei romane, ceea ce și face. Nu pune nici o considerațiune personală, ci lasă numai scheletul faptelor. Dintr'o astfel de operă, bine înțeles că amănuntul e exclus. În voința de a prescurta, autorul perde chiar din vedere unele fapte de o însemnătate capitală, cum e de pildă convertirea la creștinism a lui Constantin cel Mare.

Opera lui Eutropius nu se recomandă, decât prin simplitatea și limpezimea stilului. Altfel, e un rezumat sec și incolor al istoriei romane.

O altă prescurtare, comandată tot de Valens, e a lui

Sextus Rufus sau *Rufius Festus*, intitulată *Breviarium rerum gestarum populi romani*. E un rezumat și mai mic, decât precedentul. Istoria romană se reduce într'un tablou cronologic al diverselor cuceriri cu indicația generalilor, cari le-au realizat.

Manuscrise. 2 clase: 1.—Gothanus, acelaș cași pentru Eutropius și alte mss. din veacul X și XII. 2.—ms. din veacul VII și IX, necomplete și interpolate.

Ediții: Princeps, Neapoli, 1470; ed. Forster, 1874 și Wagner, 1886.

JULIUS OBSEQUENS.

Din aceeași epoca, e și opera lui *Julius Obsequens: Liber Prodigionum*, care cuprinde minunile, ce au avut loc între 249 și 12 a. Chr.

Ediția lui Jahn, 1853.

AURELIUS VICTOR.

Scriere mai interesantă e a lui *Aurelius Victor*, de origine african. I se atribue pe nedrept mai multe opere; autentice nu sunt decât două: *Caesares*, un fel de culegere de biografii în genul *Istoriei Augustae*, care merg până la moartea lui Constantin și o *Epitome*, care merge până la moartea lui Theodosiu. Aceasta din urmă are un caracter mai mult anecdotic.

Ediția: Schroeter, 1829—31.

A se consultă: Monceaux, *Les Africains*, p. 413—424.

În operele sale, Aurelius Victor face să reiasă trăsăturile caracteristice ale fiecărui personaj. El nu se ocupă numai de persoana împăratului, ci ne arată și raporturile sale cu societatea din timpul său, indică reformele și modificările juridice ale lui M. Aurelius, procedeele administrative ale lui Dioclețian, etc. Are și considerații psihologice asupra unora din împărați și prin aceasta face istorie și nu numai biografie.

AMMIANUS MARCELLINUS.

Cel mai însemnat istoric al epocii, care se ridică deasupra compilațiunilor timpului său, e *Ammianus Marcellinus*. El s'a născut în Antiochia pe la 330—400.

A fost ofițer al lui Iulian și a scris pe la 390 o istorie, care continuă pe Tacit. Ea cuprinde 31 de cărți. Nu ni s'a păstrat cărțile I—XIII, care merg de la anul 96—353. Posedăm numai cărțile XIV—XXXI, care ne povestesc evenimentele de la 353—378 (data morții lui Valens).

Manuscrise: Fragm. lui Herofeld și Fuldensis din veacul IX și X; alte mss. din veac. XIV și XV.

Ediții: Princeps, Roma, 1474; ed. lui Eyssenhardt, 1871 și a lui Gardhausen, 1874—1875.

A se consultă: Dantremer, *Ammien Marcellin*, 1900.

Ediții, traduceri și studii noi:

Resum gestarum qui supersunt, rec. C. U. Clark, II, 1, libri XXVI—XXXI, Berlin, Weidmann, 1915, VIII+p, 380—600.

Auszüge aus Ammianus, übers. von W. Reeh, 2-e Aufl. Leipzig, 1923, 152 p.

C. Brakman, *Ammianea*, în *Mnemosyne*, 1919, p. 100—110.

V. Gardhausen, *Studien zu Ammianus Marcellinus*, în *Berliner Philologische Wochenschrift*, 1917, p. 1471—1480.

H. Hagendahl, *Studia Ammianea*. Teză. Upsala, 1921.

W. Klein, *Studien zu Ammianus Marcellinus*, în *Klio*, Beih. XIII. Leipzig, 1914, 130 p.

Acelaș, *Ammianus Marcellinus, sein Werk und seine Quellen*, în *Klio*, Beih. XIII. Teză. Berlin, 1914, 64 p.

A. Klotz, *Die Quellen Ammians in der Darstellung von Julians Perserzug*, în *Reinisches Museum*, 1916, p. 461—506.

P. Thomas, *Notes critiques sur Marcellin*, în *Revue de l'Instr. Publique en Belgique*, 1914, 157—158 și în *Mnemosyne*, 1921, p. 68—69 (examinare critică a cap. XIV, 8, 6, XV, 5, XVI, 5, 7, XVII, 4, 15, XXI, 13, 3, XXVIII, 4, 32).

Weinstein, *Quibus in rebus Ammianus respexerit Sallustium et Tacitum*, Praga 34. Rădăuți, 1913—1914, 31 p.

Încă de la început autorul ne arată cum concepe el istoria: „Obicinuită—zice el—a umblă pe înălțimile afacerilor publice, ea nu trebuie să caute cu minuțiozitate lucrurile mici și banale“. Opera sa ține mijlocia între biografia specială, cum ar fi „*Historia Augusta*“ și rezumațele prea sumare ca cele ale lui Eutropius și Aurelius Victor.

Autorul studiază istoria imperiului de la urcarea pe tron a lui Neron până la moartea lui Valens. Opera lui Marcellin, după cum am spus, e o urmare a lui Tacit. El încearcă să-l imiteze, dar îi este bineînțeles, foarte inferior. Lucrarea sa e foarte interesantă, mai ales în partea, în care

ni se povestesc campaniile militare, unde a luat parte autorul însuși, cum e expediția lui Iulian împotriva Perșilor. În partea aceasta, unde ne dă multe amănunte, istoria sa se aseamănă cu Comentariile lui Cesar. Imitând pe Polybiu, Ammian Marcellin introduce în istoria sa și lucruri aparținând științelor auxiliare, geografiei, astronomiei, balisticii, fizicii. Ne descrie, de pildă, Syria, Gallia, ne dă amănunte curioase asupra obeliscilor, hieroglifelor; vrea să ne explice cutremurile de pământ; ne descrie ciuma după tratatele medicale, visurile etc.

În opera sa, mai face morală și portrete. Ne zugrăvește pe Galli, gălăgioși și căutători de ceartă; pe Aquitani, mai civilizați și mai comercianți; pe Perși, efemi-nați și lași. Ne arată crimele, care bântuiau societatea romană, desfrâul, venalitatea, nebunia curselor, rafinăria luxului nobililor, grosolănia plebei. Și totuși iubește Roma. Ne dă apoi informațiuni asupra luptelor creștinilor împotriva păgânilor. În toate, aduce o judecată sănătoasă, care ne arată pe omul înțelept și cu bun simț. El e un istoric filozofic, în acelaș timp un cetățean pasionat, mișcat dureros de rușinile și de discordiile patriei sale. Păcat că stilul său lasă de dorit.

Q. AURELIUS SYMMACHUS.

Un alt scriitor însemnat din veacul al IV-lea e *Simmach*.

Q. Aurelius Symmachus (345—405), a fost prefect al Romei în 384 și consul la 391. A fost în relații cu cei mai mari oameni din epoca sa, cu Ausoniu, Stilichon, Theodoros, Probus, etc. și chiar cu creștini, cu episcopii contemporani. A fost un mare orator, care a compus Panegericele lui Valentinian I și ale lui Gratian, o *Relatio* în afacerea Victoriei, 9 cărți de scrisori și o carte de corespondență oficială.

Manuscrisele pentru discursurile sale, fragm. palimpseste, VI s.; un Parisinus, IX s.; un Palatinus, XI s.; pentru *Relationes*, un manuscris, întrebuințat de Gelenius, în ed. Basel, 1549, pierdut de atunci; 2 mss. din XI s.

Ediții: Princeps, Strasburg, 1510; ed. Scheek, *Monumenta Germaniae historica*, t. VI, 1883.

Scrisorile și rapoartele sale oficiale au fost conservate de fiul său, în 10 cărți. În ele, găsim pe cele adreseate lui Valentinian, Grațian, Theodosiu, Arcadius și Honorius. Această corespondență ne introduce în lumea înaltă, literată și politică din veacul al IV-lea. Dar lipsesc informații principale. Citindu-le cineva, nu ar bănuși, că imperiul se sbate cu două rele: cu barbarii și cu creștinii. Totuși, scrisorile sunt interesante prin informațiile răzlețe ce se găsesc în ele. Scrisoarea a X-a e mai însemnată pentru chestiunile privitoare la creștinism, căruia autorul îi recunoaște dreptul de existență.

Diferenții istorici din perioada creștină și dela începutul evului mediu.

De timpuriu, creștinii au simțit nevoia, să aibă pe istoricii lor, casă poată mai bine apăra transformarea, pe care o săvârșiau în ideile lumii. Ei au avut tendința de a creștiniza oarecum istoria, tendința care apare în același timp cu triumful creștinismului. Ea se manifestă deja în opusculul, atribuit lui Lactanțiu, *Moartea persecutorilor*. În aceasta, se vede prima încercare de a se interpreta într'un sens religios istoria omenească. În ea, însă, găsim că pasiunea religioasă sau politică ține prea mult loc, ceea ce strică imparțialității istorice.

În veacul al IV-lea, se alcătuesc lucrări preparatorii pentru literatura istorică. Se fac studii de erudiție și de cronologie, care sunt consacrate laolaltă istoriei sacre și istoriei popoarelor păgâne. Ruffin și Hieronym traduc în latinește *Cronica*, scrisă în grecește, a lui Eusebiu. Hieronym, în opera sa *De viris illustribus*, face un tablou al dezvoltării bisericii, enumerând pe toți aceia, cari au jucat un rol însemnat. El mai face istorie în prefețele și comentariile sale asupra cărților Sfintei Scripturi. Toate acestea nu sunt, decât materiale, necesare istoriei viitoare. Pentru a le pune în ordine, trebuie o doctrină, o filozofie a istoriei. *Fericitul Augustin* s'a însărcinat cu aceasta în opera sa, *Cetea lui D-zeu* (De civitate Dei), scrisă după a. 410.

Romanii, în adevăr, acuzau pe creștini de a fi responsabili de decadența imperiului, în epoca Fericitului

Augustin, născut în 354 la Thagasta, episcop al Hipponiei, mort în timpul asediului acestui oraș, în 430.

Ediții: principeș, Basel, 1506; ediția completă, în Patrologia latină; ed. Wehrich și Zycha, în „Corpus“ al Vienei.

L. Bertrand, *Saint Augustin*, Paris, 1913, 462 p.

P. Monceaux, *Histoire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*.

Bibliografia nouă a acestui mare autor este foarte numeroasă. A se vedea pentru aceasta Marouzeau, *o. c.*, p. 48—54.

În timpul Fericitului Augustin, se puneă în mod net chestiunea: religiunea creștină e oare cauza tuturor relelor și decadenței imperiului roman? Pentru a răspunde la aceasta, Fericitul Augustin scrie *Cetatea lui D-zeu*.

Voind să apere doctrina creștină, autorul se ridică până la o filozofie a istoriei. În primele 5 cărți, ne arată că răul, de care suferă imperiul, nu-i așa de mare cum se pretindeă. Roma a trecut prin alte timpuri mult mai grele. Ea se laudă de a fi primit stăpânirea lumii, ca o răsplată din partea zeilor săi. Nu, căci adevăratul D-zeu i-a dat-o. Dealtfel, puterea nu-i un bine, suferința nu-i un rău: de acolo vine, că necredincioșii sunt adesea puternici, iar creștinii adesea persecutați. Cu acest prilej, autorul, în prima parte a operei sale, reia toată istoria lumii antice din punctul de vedere creștin. Ea se poate socoti ca o predică uriașă despre ambițiunea și vanitatea măririi omenești.

În cele 5 cărți următoare, Fericitul Augustin răspunde la întrebarea, dacă religiunea păgână e sau nu bună din punctul de vedere moral. El discută noua concepție a păgânismului, cea a stoicienilor și a neoplatonicienilor. Reia toate argumentele apologiștilor creștini împotriva zeilor și-a demonilor. Apoi, expune propria sa concepție, aceea a celor două cetăți, una divină, alta umană, care de la Cain și Abel coexistă și luptă una împotriva alteia, una fiind însuflețită de spiritul de abnegație și de sacrificiu, cealaltă de spiritul de ură și de egoism. După ce tratează chestiuni privitoare la suflet, la liberul arbitru, la metafizica creștină, vine la istoria terestră a cetății lui D-zeu. Parcurge toată istoria Evreilor și dă probe istorice adevărului creștinismului. În sfârșit, atinge problemele invierii, a judecății de apoi și a existenței viitoare, etc.

În toată această operă, găsim mai întâiu o filozofie a istoriei, o apologie a creștinismului, o metafizică, o morală, o demonstrare a Providenței și un număr de informațiuni istorice, de amintiri, de erudiție, profană sau sacră. Cartea e scrisă într'un stil viu, de o forță prodigioasă, plină de elocvență. Absorbit de datoriile sale de episcop, Fericitul Augustin n'avu timpul să adâncească mai mult studiile istorice: El le dădu totuși un avânt, care va produce roade. El lăsă sarcina de a întemeia adevărata istorie creștină la doi din discipolii săi: lui Sulpicius Severus și lui Paulus Orosius.

SULPICIOUS SEVERUS.

Sulpicius Severus, gal de origină, e un preot din Aquitania, care a trăit între 365—425. A compus o *Istorie sacră* (Cronică) în 2 cărți.

Avem un manuscris unic: un Palatinus din veacul al XI-lea. Editio princeps, Basel, 1556.

Die Sulpicius ueber den hl. Maximus. Bibl. Kirchenwäter, XX Muenchen, XII+236 p.

H. Delehaye, *Saint Martin et Sulpice Sévère*, în *Analecta Bollandiniana*, XXXVIII, p. 5—137.

L. Rigaud, *Sulpice Sévère et sa villa de Primuliae à Saint-Sever de Rustan.* Tarbes, 1914, 390 p.

Sulpicius a mai scris o *Viață a Sf. Martin, Dialoguri, scrisori către Eusebius, Aurelius și Barsala.* Ed. în *Patrologia latina* și ed. Halm, 1886.

A se consultă: Boissier, *La fin du Paganisme*, t. II.

În *Istoria Sacră*, se povestesc faptele de la creația lumii până la consulatul lui Stilichon. În ea, nu trebuie să ne gândim, că am putea găsi dizertații istorice sau descripții de moravuri. Autorul voinde să atingă toate chestiunile, nu se oprește mult asupra lor; el le rezumă. Istoria sa e un rezumat, conform cu procedeele abreviatorilor, foarte bine scris însă. Pentru timpurile contemporane, autorul se întinde mai mult. Povestește lupta Bisericii contra ereziilor, mai ales contra celor ale lui Arius și Priscillian și ne arată rolul fericitului Martin, apostolul Gallilor. Despre acesta, cum am văzut, a mai vorbit și într'o carte specială, consacrată vieții acestui apostol.

PAULUS OROSIUS.

Paulus Orosius e un preot spaniol, contemporan cu precedentul. A scris o *Istorie*, care merge de la creația lumii până la a. 417 și a dedicat-o Fericitului Augustin. Opera aceasta, cu intențiune apologetică, are multe imitațiuni din Tit-Liviu. A mai scris două tratate de polemică: unul îndreptat împotriva partizanilor lui Priscillian și Origen (mss. din Laon, din veacul al VIII-lea sau IX-lea; ediție în Corpus din Viena, 1888); celălalt, *De libero arbitrio*, contra Pelagianilor (ms. din sec. IX și X; ed. Zangemeister).

Editio princeps, Augsburg, a. 1471; ed. din *Patrologia latina*; ed. Zangemeister, în Corpus din Viena, 1882.

A se consultă: Sauvage, *De Orosio*, 1872 și Boissier, *La fin du paganisme*, t. II.

L. Laurand, *Une reminiscence de Cicéron dans Orose. Recherches de sciences religieuses*, IX, 1918, p. 252.

J. Svennung, *Orosiana (Syntaktische, semasiologische und kritische Studien zu Orosius)*. Teză, Upsala, 1922, 201 p.

În istorie, Paul Orosiu trece în revistă toate epocile. Imitând pe Fericitul Augustin, caută să scoată în relief adevărul, că toate epocile au mizeriile și rușinile lor. Pentru aceasta, culege în documentele trecutului toate războaiele, epidemiile, foametele, cutremurile de pământ, inundațiunile, erupțiunile, crimele paricide, desfrâurile, în sfârșit toate relele, de care poate suferi omenirea. Concepția sa istorică e pe de o parte pesimistă, pe de alta apologetică. El trece în revistă istoria veche: imperiile Orientului, cu enormele turme de sclavi, cu rușinoasele vărsări de sânge și măcări; Grecia, pe care autorul nu vrea s'o vadă în frumusețea ei, ci o arată plină de crimă și de suferință. Și ne dă exemple: certurile dintre Atrizi, frații cari se omoară, Eteocle și Polynice, luptele împotriva Perșilor, rivalitățile intestinale. Istoria romană, în sfârșit, plină și ea de dolii și de sânge. Mai întâiu, lupte neîncetate cu popoarele vecine, luptele apoi cu Cartagina și cu Orientul; luptele civile. Seria Cesarilor sanguinari și criminali, războiul cu Barbarii. Toate națiunile și toate epocile trec pe dinaintea noastră cu crimele și relele lor și autorul gă-

sește prilej, să constate triumfător, că nici una n'a fost mai favorizată, decât ceea în care trăia el.

Cu siguranță că aceasta nu putea fi o adevărată istorie. Nu se povestesc evenimentele în mod imparțial, ci totul se aranjează pentru demonstrarea unei teze. Multe lucruri se omit. Avându-se o astfel de tendință, adevărul se alterează. Paul Orosiu admite câteodată ca adevărate multe lucruri, care nu sunt deloc. Câteodată ia unele chestiuni fără însemnătate și le dă un relief extraordinar. Totuși el a consultat izvoare bune, profane și sacre, citează pe Tit-Liviu, Tacit, Sallustiu, Trog Pompeiu. Dar nu spune pe acești autori unei critici severe. Intre două versiuni ale aceluiaș fapt, el alege totdeauna nu pe cea care e mai verosimilă, ci pe cea mai tristă. Chiar în judecata faptelor exacte nu e totdeauna echitabil.

Dacă din punctul de vedere a apărării creștinismului, opera lui Orosiu alcătuește o capo-d'operă a veacului al V-lea, din punctul de vedere a istoriei științifice, ea lasă de dorit. Istoricul e dator să-o consulte, căci poate găsi în ea unele informațiuni, dar trebuie să fie precaut și să-o utilizeze cu spirit critic.

SALVIANUS.

Salvianus eră un preot din Marsilia. El a compus cu aceiaș intențiune ca Orosiu un tratat intitulat: *Adversus Avaritiam* și unul *De gubernatione Dei*.

Ediții : Princeps, Pierre Pithon, 1850 ; *Patrologia latina* ; ed. Halm, 1877 ; ed. Pauly (Corpus, Viena), 1883.

A se consultă : Roux, *De Rutilii Itineraris et Salviani opere*, 1841 ; Boissier, *La fin du paganisme*, t. II, 410—422.

A. Kaufmann, *Ein Verteitiger göttlicher Vorschung in 5 Jahrh.* Pastor Bonus, 1918, XXXI—60 p.

J. P. Waltzing, *Tertullien et Salvien*, în *Musée. Belge*, 1920, p. 39—43.

Opera sa, *Guvernul lui D-zeu*, a fost scrisă ca să se răspundă aceloră, cari murmurau împotriva Providenței, pentru relele ce le suferia imperiul din pricina năvălirilor continue ale barbarilor. În ea, găsim două idei: evenimentele lumii sunt guvernate de voința divină și al doi-

lea, apararea Providenței de reproșurile ce i se aduc, de data aceasta de creștini, căci păgânii au dispărut.

Istorici la începutul evului mediu.

I. *Magnus Felix Ennodius*, 473—521, episcop al Paviei, a scris *Viața lui Epiphaniu, Panegericul lui Theodoric, Itinerarii*, etc.

Ediții: Hartel, în Corpus din Viena, 1882 și Vogel, în Monumenta Germaniae historica, 1885.

II. *Fl. Cassiodorus Magnus Aurelius Senator* (480—575), consul în 514. A scris o *cronică*, care merge de la creațiune până la a. 519. Operă sa, cu mult mai însemnată, e *Istoria Goților*, din nenorocire perdată. Totuși avem rezumatul ei făcut de *Jordanis* (Jornandès), operă de o mare importanță, care trebuie consultată la orice pas, când e vorba de evenimentele ultimilor secolii ai imperiului. Opera lui Jordanis e intitulată: *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*.

Ediția C. A. Cloys, Stuttgart, 1861 și ed. Nisaret, Paris, 1869.

Aurelius Senator a mai scris și *Variae* în 2 cărți, în care găsim scrisori interesante, precum și alte scrieri, nu cu subiect istoric.

Ediții: Garet, 1679 și 1729, reproducă în *Patrologia latina*; ed. operei *Variae* a fost făcută de Mommsen, în 1894.

A se consultă: Boissier, *La fin du paganisme*, t. I.

Jordanis Gotengeschichte nebst Auszügen aus seiner Römischen Geschichte in deutscher Bearbeitung von W. Martens, 3-e Aufl.: Die Geschichtschreiber der Deutschen Verzeit, V, Leipzig, 1913.

The Gothic History of Jordanes, in english version with introd. and comm. by Ch. Chr. Mierow. Princeton Univ. Pr. 1915, 188 p.

S. Reinach, *Les funéraires d' Alaric*, în *Revue archéologique*, 1915, I, 13—19.

Un alt autor, demn de consultat e *Sidonius Apollinaris*, poet, literat, om politic, ministru al împăratului, apoi episcop la Clermont, în Franța. În scrisorile și poemele sale, istoricul poate să găsească informațiuni referitoare la căsătoriile șefilor Germaniei și descrițiuni interesante despre populațiunile, care veniau la curtea regelui Teodoric.

The letters of Sidonius, transl. by Q. M. Dalton, 1915, 2 vol. CLXXXIV+86+268 p.

C. Brakman, *Sidoniana*, în *Mnemosyne*, 1920, p. 97—100.

W. Deonna, *Le puits de Gévaudan*, în *Revue archéologique*, 1916, II, 313—316.

De aici încolo, autorii latini, cari urmează aparțin istoriei evului-mediu.

II. EPIGRAFIA LATINĂ.

Istoricul nu poate firește neglija această știință ajutătoare pentru cunoașterea antichității din perioada romană. Inscriptiunile sunt izvoare de mâna întâia, izvoare sigure și, prea adesea ori, unice. Epigrafia aruncă vii lumini asupra unor perioade, unor religii, unor orașe, unor personaje, despre care în zădar am căutat să găsim știri aiurea. Tot ea ajută adesea filologia, atât în privința stabilirii textelor vechi, cât mai ales pentru cunoașterea dialectelor sau a limbii populare dintr'o regiune oarecare. Despre utilitatea ei s'au scris multe opere. Cităm pe unele din ele:

1.—Ph. Le Bas, *Dissertation sur l'utilité de l'épigraphie pour l'intelligence des auteurs anciens*, Paris, 1829;

2.—E. Desjardins, *Nécessité des connaissances épigraphiques pour l'intelligence de certains textes classiques*, în *la Revue de philologie*, 1877;

3.—Am. Couraud, *De l'épigraphie juridique*, Paris, 1878;

4.—*Utilité de l'épigraphie latine pour l'établissement de certains textes*, Douai, 1885;

5.—R. de la Blanchère, *Histoire de l'épigraphie romaine*, 1887.

Un admirabil tratat de epigrafie latină e datorit d-lui René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1890 (a 2-a ed. 1914; mai este una mai recentă, a III-a).

Inscriptiunile au început să fie culese încă din secolul al XV-lea. Avem o sumă de culegeri vechi, din care prima e datorită lui Desiderius Sprethus, *De amplitudine, de vastatione et de institutione urbis Ravennae*, 1489. În Cagnat, se poate găsi lista acestor culegeri vechi.

Toate aceste inscripțiuni au fost adunate și publicate sub direcția lui Th. Mommsen într'o monumentală operă, intitulată *Corpus inscriptionum latinarum consilio et auctoritate academiae litterarum regiae Borussicae editum*, 1861, care e încă în curs de publicare.

Iată titlul și conținutul fiecărui volum :

- I. *Inscriptiones antiquissimae ad. C. Caesaris mortem*, 1863;
- II. *Inscriptiones Hispaniae Latinae*, 1869;
- III. *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum*, Illyrici, 1873;
- IV. *Inscriptiones parietariae Pompeinae*, 1871;
- V. *Inscriptiones Galliae Cisalpiniae*, 1872—1877;
- VI. *Inscriptiones Urbes Romae*, 1876—1886;
- VII. *Inscriptiones Britanniae*, 1876;
- VIII. *Inscriptiones Africae*, 1881;
- IX. *Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni*, 1883;
- X. *Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae*;
- XI. *Inscriptiones Aemaliae, Umbriae, Etruriae*, 1888;
- XII. *Inscriptiones Galliae Narbonensis*, 1888;
- XIII. *Inscriptiones trium Galliarum et duarum et duorum Germaniarum*;
- XIV. *Inscriptiones Latii Antiqui*, 1888.

Tomul IV supplementum conține tot ce n'a apărut în celălalt volum, referitor la Moesii, la Dacii. Mai toate inscripțiunile, găsite în Țara noastră până la apariția acestui volum, sunt publicate aici.

Savanții italieni, cu colaborarea tuturor erudiților specialiști străini, au întreprins acum în urmă publicarea unui nou Corpus, mai comod și mai exact, decât cel german. Inscripțiunile, ce nu sunt conținute în aceste volume, au apărut sau o să apară în suplimente ale fiecărui tom. Ele se publică de altfel în *Ephemeris epigraphica*, din care au apărut mai multe volume. Un mare număr au fost publicate și se publică în reviste speciale, din care cităm :

Germania :

- 1.—*Hermes*;
- 2.—*Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden in Rheinlande*;
- 3.—*Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift und Kunst*;
- 4.—*Mitteilungen des Kaiserlichen deutschen archeologischen Instituts, Atena*;
- 5.—*Reinisches Museum*.
- 6.—*Archaeologische Zeitung*, etc.

Austria : *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich*, din care s'au publicat foarte multe inscripțiuni latinești și grecești, găsite în țara noastră.

Franța și Algeria :

- 1.—*Bulletin archéologique du comité des travaux historiques*;
- 2.—*Bulletin de correspondance hellénique*;
- 3.—*Bulletin de la société de géographie et d'archéologie de la province d'Oran*;

- 4.—*Comptes-rendus des réunions de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* ;
- 5.—*Comptes-rendus des réunions de l'Académie d'Hippone* ;
- 6.—*Mélanges d'archéologie et d'histoire publiés par l'Ecole française de Rome* ;
- 7.—*Mémoires de la Société des Antiquaires de France* ;
- 8.—*Réceuil des notices et mémoires de la Société archéologique de Constantine* ;
- 9.—*Revue archéologique* ;
- 10.—*Revue épigraphique du midi de la France* ;
- 11.—*Revue des Pyrénées et de la France méridionale. Italia* .

- 1.—*Buletino della commissione archeologica comunale di Roma* ;
- 2.—*Buletino dell' imperiale Instituto archeologica germanica* ;
- 3.—*Buletino dell' Instituto di diritto romano* ;
- 4.—*Buletino di archeologia christiana*, redactat de de Rossi ;
- 5.—*Notizi e degli sclavi di antichità comunicate alla reale Accademia dei Lincei* ;

Grecia : Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.

Bulgaria :

- 1.—*Sbornic din Sofia* ;
- 2.—*Izvestija na Varnescoto Arheologicesco Drujestvo, Varna*.
- 3.—*Izvestija (Bulletin de la Soc. archéolog. bulgare)*,
1910 sq.
- 4.—*Izvestija (Bulletin de l'Institut archéologique bulgare)*,
1921 sq.

România :

- 1.—*Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie*, subț direcția lui Gr. G. Tocilescu, 1881 și urm. ;
- 2.—*Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, București, 1908 și urm. ;
- 3.—Gr. G. Tocilescu, *Monumentele Epigrafice și sculpturale*, București, 1902, t. I—II ;
- 4.—Acelaș, *Fouilles et Recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900.
- 5.—V. Pârvan, revista *Dacia* ;
- 6.—Acelaș, *Țara noastră*, București ;
- 7.—Acelaș, *Știri noi din Dacia Malvensis*, București, 1913 ;
- 8.—Acelaș, *Tropaeum Trajani* în *Buletinul comis. Mon. Ist.* ;
- 9.—*Histria*, București, 1916 sq.
- 10.—Acelaș, *Descoperiri Nouă în Scythia Minor*, Buc. 1913.
- 11.—Acelaș, *Cetatea Ulmetum*, I—IV, Buc. 1912—1915.
- 12.—O. Tafrați, *Arta și Arheologia*, 1927 și urm.

III. HĂRȚI ȘI ITINERARIU.

Printre acestea, un loc de frunte îl ocupă așa numită *Tabla lui Peutinger*, după numele savantului, care a descoperit manuscrisul.

De consultat :

Peutinger, *Die Weltkarte des Kastorius, gennant die Peutingerische Tafel*, ed. D. K. Müller, Ravensburg, 1888.

Die Peutingersche Tafel oder Weltkarte des Castorius, mit kurzer Erklärung und Faksimile, von K. Müller, Stuttgart, 1916, 16 p.

Die Peutinger Tafel, articol du Realexikon de Lübckler.

H. Gross, *Zur Entschung der T. P.*, Teză. Berlin, 1913, 110 p.

E. König, *Peutingerstudien* K. 1 und 2: Habilitat.—Schritt. Muenchen, 1913, 63 p.

K. Miller, *Itineraria romana, Römische Reisewege an der Hand des Tabula Peutingeriana*.

F. Philippi, *Zur Peutingerschen Tafel*, în *Rheinisches Museum*, 1914, p. 40—55.

L. Steinberger, *Zur Tabula Peutingeriana*, în *Philologus*, 1914, p. 158—159.

Insemnate sunt și alte itinerarii, între care cele mai cunoscute sunt al lui Antonin, al lui Grațian, etc.

Studii :

Fr. Cramer, *Buruncum und die Numnordnung im Antoninischer Itinerar*.

G. Wheeler, *Notes and documents. Textual errors in the Itinerary of Antoninus*, în *English historical Review*, XXXV, p. 337.

Th. A. Buenger, *The itineraries*, în *Classical Weekly*, X, p. 98—110.

K. Miller, *Itineraria Romana. Roemische Reisewege an der Hand der tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart, 1916, 992 p. + 32 hărți.

L. Steinberger, *Zum Itinerar Kaiser Gratians im Jahre 579*, în *Mitteilungen zur geschichte der Medizin und der Naturwissenschaft*, 1919, p. 84.

G. M. Columba, *La questione soliniana e la letteratura geografica dei Romani*, în *Atti Acad.*, Palermo, 132 p.

IV. NUMISMATICA.

Un mare număr de reviste și monografii, pe care ne abținem de a le enumera. La noi, *Buletinul Societății Numismatice române*, București, 1906 sq.

Istorici, cronografi și geografi greci

	Pag.		Pag.
Aelian	112	Chaereos	69
Aeneias	114	Chares din Mytilena	68
Agatharhos din Cnyd	136	Charon din Lampsaca	24
Agathemeros	146	Chronicon Paschale .	133
Agathias din Myrina	131	Clitarh	68
Alatas	148	Crateros	148
Alkinios	69	Cyneas	69
Amyntas	65	Demetrios din Skepsis	65
Anaximandru	138	Demochares din Atena	69
Anaximene din Lampsaca	68	Dexippos	120-121
Androtion	66	Dicearhos	67
Anonimul bizantin	115	Diocles	69
Antiochos din Syracuza	25	Diodor din Sicilia	79-83
Apellas din Pont	148	Diodot din Erythrea	65
Apollodor	65	Diognete	65
Apollodor (altul)	114	Dion Cassius	115-118
Apollodor din Damasc	112	Dionysiu din Halicarnas	83-86
Appian	105-108	Dionysiu din Bizanț	145
Aratos din Sicyona	64	Dimos	65
Aristobulos	67	Diylos din Atena	69
Aristodemos din Theba	148	Duris din Samos	64, 65, 69
Arrian	100-105	Ephoros	55-57
Artemidor din Ephes	146	Eratosthene din Cyrene	65, 137
Asclepiodotos Filozoful	114	Eumene din Cardia	65
Asinius Quadratus	120	Eunapios din Sardes	122-123
Beton	65	Eusebiu	124-127
Bemarchios din Cesareea	122	Eustathius din Epiphania	129
Berosiu	66-67	Eustochios din Cappadocia	122
Cadmos	22	Eutyhianos din „	122
Callimah	64	Flavius Josephus	88-92
Callinicos	120	Hannibal	64
Callisthene din Olynt	68	Hecateu din Milet	23
Callistratos din Tyr	120	Hegesias	69
Candidus din Isauria	129		
Capiton din Lycia	129		

	Pag.		Pag.
Hegesippos . . .	65	Pherekyde din Leros	24
Heliodoros . . .	148	Philinos . . .	69
Hellanicos din Mytilena	24	Philistos . . .	54-55
Herennius Philon . . .	113	Philochoros . . .	64
Hereos . . .	65	Philochoros, autor al unei attide . . .	66
Hernolaos . . .	147	Philochoros din Atena	147
Herodian . . .	118-120	Philon din Alexandria	87-88
Herodot . . .	25-35	Phlegon din Tralles	113
Hesiod . . .	10,16-19	Phylarchos . . .	69-70
Hieronym din Cardia	69	Plutarh . . .	94-100
Hippys din Rhegium	25	Polemon . . .	140
Homer . . .	12-16	Polyaemos . . .	112
Idomeneu din Lampsaca	67	Polybiu . . .	72-78
Ioan Lydul . . .	132	Porphyrios din Tyr	120
Iron Ktesibios . . .	114	Possidonios . . .	140
Isidor din Charax . . .	143	Praxagoras din Atena	122
Istios . . .	64	Praxagoras . . .	146
Istros . . .	66	Priscos Panites . . .	129
Iulius Sextus Africanus	120-122	Procopios . . .	130
Juba . . .	94	Proxen . . .	69
Krateros . . .	64	Ptolemeu . . .	143
Logografi . . .	20-25	Pyrrhus, regele Epirului	64
Magnus din Canhe	122	Pytheas din Marsilia	135
Malalas . . .	132	Scylax din Caryanda	22
Malchos . . .	129	Skymnos din Chios	137
Manethon . . .	66-67	Sosibios . . .	64-65
Marcian . . .	146	Sosylos . . .	69
Mariu din Tyr	144	Ștefan dni Bizanț . . .	113, 145
Megasthene . . .	134	Stobeu . . .	94
Menandru . . .	131	Strabon . . .	139
Menippos din Pergam	143-146	Sylla . . .	161
Neanthes din Cyzic	64	Timeu . . .	70-72
Nearchos . . .	134	Theon . . .	94
Nicolae din Damasc	92-94	Theopompos	57-62
Nicomachos . . .	120	Thucydide . . .	35-40
Nymphis . . .	69	Timosthene . . .	135
Olympiodor din Theba (Egypt)	123	Xanthos din Lydia . . .	24
Onesicritos din Astypaleea	68	Xenophon . . .	40-54
Pansanias . . .	108-112	Xenophon, istoric alexandrin	69
		Zenon . . .	65
		Zonaras . . .	117
		Zosimos . . .	127-129

Istorici, cronografi și geografi romani

	Pag.		Pag.
Achius Spartianus	225	Herrenius Senecio	185
Acilius Glabrio	159	Hyginus Gromaticus	192
Aelius Lampridius	225	Hieronymus	231
A. Crenutius Cordus	191		
Amlenus Rusticus	185	J. Firmicus Maternus	223
Ammianus Marcellinus	228	Jordanis	236
Antistius Vetus	191	Julius Capitolinus	225
Appius Claudius	155	Julius Obsequens	228
Arnobius	222	Junius Graechanus	161
Aufidius Bassus	191	Justinus (v. Pompeius	
Aulus Gellius	216	Trogon)	186
Aurelius Victor	228	Juvenal	201
Augustin (Fericitul)	231		
		Lactantius	223
Caelius Antipater	161	Latinus Pacatus Drepanius	225
Caesar—Cesar	170	Lucinus Macer	161
Caton cel Bătrân	160	Livius Andronicus	158
Cicerone—M. Tullius		L. Calpurnius Piso Frugi	160
Cicero	165	L. Cassius Hemina	160
Cincius Alimentus	159	L. Cornelius Sisenna	163
Claudius Mamertinus	224	L. Junius Moderatus	
Cluvius Rufus	191	Columella	193
Corbulon	191	L. Valerius Antias	162
Cn. Lentulus Gaeticulus	191	Lutatius Catulus	161
Cornelius Nepos	163		
Cremutius Cordus	185	M. Servilius Nonianus	191
Cyprianus	221	M. Terentius Varro	164
		M. Velleius Paterculus	187
Ennius	159	Magnus Felix Ennodius	236
Eutropius	227	Martial	200
		Minucius Felix	220
Fabius Pictor	159	Mucienus	191
Fabius Rusticus	191		
Faunius	160	Naevius	159
Flavius Vopiscus	225	Nazarius	224
Fl. Cassiodorus Magnus		Nicostrat	161
Aurelius Senator	236		
Fronus	212	Ovidiu	193
Fronto C. Cornelius	216		

	Pag.		Pag.
Paulus Orosius . . .	234	Seneca . . .	196
Petronius . . .	199	Sextus Frontinus . . .	191
Pompeius Trogus . . .	186	Sextus Rufus . . .	227
Pomponius Mela . . .	192	Siculus Flaccus . . .	193
Postumius Albinus . . .	159	Sidonius Apollinaris . . .	236
Pliniu cel Bătrân . . .	195	Suetonius Paulinus . . .	191
Pliniu cel Tânăr . . .	202	Suetonius (C. Suetonius Tranquillus) . . .	213
Q. Claudius Quadrigarius . . .	162	Sulpicius Severus . . .	233
Q. Aurelius Symmachus . . .	230	Tacitus . . .	205
Quintus Curtius Rufus . . .	190	Tertullian . . .	219
Ruffinus . . .	231	Titus Livius . . .	179
Sallustius Crispus . . .	176	Trebellius Pollio . . .	225
Salvianus . . .	235	Valerius Maximus . . .	189
Sempronius Asellio . . .	161	Vipstanus Messala . . .	191
Sempronius Tuditanus . . .	161	Vulcacius Gallicanus . . .	225

INDEX ALFABETIC

al numelor proprii

- Abdera : 82.
Abel : 232.
Abraham : 88.
Acheeni : 73, 97.
Achile : 12, 16.
Acilius Glabrion : 159.
Achiuș Spartianus : 225.
Acropola Atenei : 7, 136.
Acusilaos : 22, 24.
Aedesios : 123.
Aegialea : 110.
Aegos Potamos : 111.
Aelian : 112.
Aelius (analist) : 85.
Aelius Gallus : 140.
Aelius Lampridius : 225.
Aemalia : 238.
Aeneias : 114, 159.
Africa : 28, 29, 80, 106, 116, 130, 144, 177, 217, 238.
Agatarchos : 136.
Agathemeros : 146.
Agathias : 131.
Agathocle : 70, 71, 81.
Agesilas : 42, 43, 44, 46, 52, 53, 99.
Agis : 95, 98.
Agricola : 208, 209, 210, 211.
Agrippa : 143.
Agrippina : 197, 199, 207.
Agyrium : 79.
Ahaia : 97, 110, 120.
Aigioleea : 110.
Alani : 102, 104, 105, 131.
Alaric : 128, 236.
Alatas : 148.
Albinus : 225, 226.
Alcibiade : 51, 99, 186.
Alcinoos : 15.
Alexandru cel Mare : 5, 58, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 80, 81, 82, 88, 95, 99, 100, 104, 105, 120, 121, 133, 134, 140, 190, 191.
Alexandru Sever : 117, 190, 199, 225.
Alexandru (Tatăl lui Dionysiu din Halicarnas) : 83.
Alexandru Polyhistor din Milet : 78.
Alexandrini : 29, 39.
Alkinios : 69.
Allobrogi : 174.
Allia : 79.
Alpi : 141.
Ammacus : 84, 85.
Amaseea : 140.
Amasoane : 80.
Ameis : 26.
Amlenus Rusticus : 185.
Ammon : 109.
Ammian Marcellin : 228, 229, 230.
Ammon (templu) : 25.
Ammonios (platonician) : 96.
Amphictioni : 111.
Amphipolis : 37.
Amyntas : 65.
Anabasa : 44.
Analele pontificale : 154, 155.
Anastasiu (împ.) : 129, 130, 132.
Anaxagoras : 57.
Anaximandru : 138.
Anaximene din Lampsac : 68, 82.
Andromachos, tatăl lui Timeu : 70.
Andronicus (Livius) : 158.
Androtion : 66.
Antalcidas : 52.

- Anthedon : 111.
 Antias (Lucius Valerius) 162.
 Antigon Gonatas : 64.
 Antigon : 159.
 Antiochos : 25.
 Antiochos din Ascalon : 165.
 Antiochos din Syracusa 24, 25, 36.
 Antiohia : 63, 104, 125.
 Antipater : 104.
 Antipater, tatăl scriitorului Nicolae
 din Damasc : 92.
 Antistius Vetus : 191.
 Antium : 85.
 Antonina : 131.
 Antonini : 100, 101, 186, 199.
 Antonin : 93, 99, 105, 106, 117, 169,
 188, 240.
 Antonin cel Pios : 216, 225.
 Antonius Julianus : 217.
 Anytos : 29.
 Apellas din Pont : 148.
 Aper : 205, 206.
 Apollodor ; 65, 81, 112, 114.
 Apollodor din Atena : 78.
 Apollodor din Damasc : 112.
 Apollon : 9, 11, 56, 111, 223.
 Apollon (cult) : 7.
 Appolonia : 124.
 Apollonide Lydianul (general) : 49.
 Appian : 95, 191, 104—108.
 Appius Claudius : 155.
 Apulia : 238.
 Aquinum : 201.
 Aquitania : 233.
 Aquitani : 230.
 Arabi : 92.
 Arabia : 80, 106, 142.
 Arachosia : 143.
 Aratos : 75, 98.
 Aratos din Sicyona (strateg la A-
 cheeni) : 64.
 Arcadia : 52, 110, 231.
 Arcadieni : 49.
 Arcadiu : 123, 127, 128.
 Arcesilas : 138.
 Archeloos : 92.
 Archidamos : 39.
 Asclepiodotos : 114.
 Ardeea : 156
 Argiene : 24.
 Arginuse : 24.
 Argos : 10, 13, 22, 65, 109, 110, 114.
 Arhimede : 144.
 Arius : 233.
 Ariacos : 48.
 Arianism : 122.
 Arieni : 211.
 Arion : 216.
 Aristide : 95, 99.
 Aristobulos : 67, 105.
 Aristodemos : 140, 148.
 Ariston : 138.
 Aristotel : 22, 25, 68.
 Armenia : 48, 49, 130, 140.
 Arnobius : 218, 222.
 Arpinum : 165.
 Arrian : 63, 67, 95, 100, 101,
 102-103, 105, 108, 115, 135,
 137, 140.
 Artaferme : 23.
 Artaxerxe : 24, 44, 95.
 Artemidor : 111, 142, 146.
 Artemidor din Ephes : 146.
 Artemis din Ephes : 45.
 Artemisa : 28.
 Ascalon : 127.
 Ascea, patria lui Hesiod : 18.
 Asinius Pollion : 118.
 Ateneu : 61, 66, 70, 137.
 Athanasie : 125.
 Atlantele ; 86.
 Atlantic (Oceanul) : 135.
 Atlantis : 24.
 Attal : 110.
 Athhide : 25.
 Athhide (cronici ateniene) : 65, 66.
 Atticus : 163.
 Attila 129.
 Aufidus Bassus : 191, 195, 207.
 August : 79, 91, 92, 93, 94, 95,
 106, 117, 120, 127, 143, 164,
 179, 180, 181, 185, 188, 190,
 191, 193, 197, 199, 207, 208,
 213, 214, 215, 216.
 Augustin (Fericitul) : 231, 232, 233,
 234.

- Aulis**: 16, 22.
Aulius Crematius Codrus: 191.
Aulus Gellius: 58, 216-218.
Aurelian: 121, 225.
Aurelius: 233.
Aurelius Fuscus: 193.
Aurelius Victor: 228, 229.
Ausoni: 230.
Autun: 224.
Avari: 131.
Avidius Cassius: 225.
- Babylon**: 16, 29, 33, 35, 91.
Babylonia: 48.
Balbus: 166.
Balkanica (Peninsula): 141.
Banous; 89.
Barhari: 30, 32, 36.
Barsala: 233.
Bel: 66.
Belgi: 173.
Belgia: 172, 205.
Balisariu 172, 205.
Belisariu: 131.
Bemarchos: 122.
Beoția: 10, 22, 33, 67, 81, 96, 110, 136.
Beoțieni: 49.
Berosiu: 66, 67.
Berytos: 113.
Betica: 203.
Beton: 65.
Bilbilis în Spania: 200.
Bithynia: 101, 104, 115, 117, 203, 204.
Bizanț: 148.
Boebius Massa: 203.
Bordeaux: 224.
Bosforul: 29, 103, 145
Bosforul Cimerian: 103.
Brahmani: 134.
Brasidas: 37.
Bretoni: 173.
Brindisi: 165.
Britania: 80, 141, 172, 174, 191, 201, 206, 210, 238.
Britanice (insule): 135.
Bruttii: 238.
- Bruțius**: 90, 154, 166, 169, 181 185.
- Cadmos din Milet**: 22, 23.
Cadix: 135.
Caecilius Natalis: 220.
Caesar: 81, 93, 99, 117, 118, 164, 165, 166, 168, 169, 170-176, 177, 179, 181, 186, 188, 206, 212, 215, 218, 230, 238.
Caesarea: 88, 122, 124, 125, 126.
Caesonius: 198.
Cain: 232.
Calabria: 238.
Caigula: 87, 88, 91, 117, 191, 192, 197, 215.
Callicrates: 73.
Callimach: 64, 66, 137, 138.
Callisthene: 82.
Callisthene din Olynt: 68, 82.
Callistratos: 120.
Calpurnius (analist): 85, 179.
Cambyse: 80.
Camil: 99.
Caminius Rebilus: 195.
Campania: 238.
Chanaan: 9.
Canhe: 122.
Cannae: 75.
Candidus din Isauria: 129.
Cântece Saliene: 155
Cântece arvale: 155.
Capitolul: 155.
Capiton din Lycia: 129.
Cappadocia: 102, 103, 122, 123.
Capua: 116, 184.
Caracalla: 116.
Carduci (munți): 48.
Caria: 22, 140.
Cartagina: 72, 74, 75, 101, 106, 136, 156, 161, 162, 183, 187, 218, 219, 221, 222, 234.
Cartaginezi: 80, 81.
Carus: 225.
Caryanda în Caria: 22.
Casiteride (insule): 34.
Caspica (marea): 102.
Cassius Apronianus (tatăl lui Dion Cassius): 115.

- Cassius (Dion) : 119, 120, 185.
 Castorius : 240.
 Castricius (T.) : 217.
 Cati : 211.
 Catilina : 165, 167, 168, 176, 177, 178.
 Caton Censorul : 99.
 Caton din Utica : 99.
 Caton cel Bătrân : 85, 99, 155, 157, 158, 160, 163, 165, 166, 168, 171, 175, 176, 179, 183.
 Catul : 163, 188.
 Caucas : 141.
 Cecilius : 84.
 Celți ; 34, 160.
 Celtibere (insule) : 80.
 Celtica : 106, 141.
 Ceres : 156.
 Chaereos : 69.
 Chaldeea : 80.
 Chara : 143.
 Chares din Mytilena : 68.
 Charondas : 80.
 Charon din Lampsaca : 24.
 Chauchi : 211.
 Cheroneea : 96, 97.
 Cherusci : 211.
 Chios : 13, 57, 58, 114.
 Christos : 140.
 Chrysanthos : 122.
 Cicerone : 27, 71, 72, 74, 94, 98, 155, 157, 161, 163, 165-170, 173, 177, 179, 182, 190, 205, 215, 234.
 Cilicia : 115, 165, 170.
 Cimbri : 211.
 Cimon : 37, 38, 98.
 Cincinatus : 183.
 Cincius Alimentus : 159.
 Circe : 15.
 Cirenaica : 29.
 Cirta : 216.
 Cition : 137.
 Claudiu : 87, 91, 117, 166, 181, 190, 191, 192, 197, 198, 200, 207, 215.
 Claudiu II. : 123, 226.
 Claudius Mamertinus : 224.
 Claudius Vopiscus : 225.
 Clearh : 47, 48.
 Clement din Alexandria : 66, 78.
 Clelia : 154.
 Celon : 39.
 Cleomene : 98.
 Clermont : 236.
 Clitarh : 68, 82, 190.
 Clodius : 174.
 Cluvius Rufus : 191, 207.
 Cnid : 52, 58.
 Cneius Lentulus Gaetulicus : 191.
 Cneius Pompeius : 84.
 Cnossos : 7.
 Coelius : 166.
 Coelius Antipater : 161, 182.
 Columella (L. Junius Moderatus) : 193.
 Coma : 195.
 Commod : 116.
 Conon : 62.
 Constantin Chlorus : 224.
 Constantin cel Mare : 5, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 223, 224, 225, 226, 227, 228.
 Constantin : 122, 190.
 Constantinopol : 5, 117, 130.
 Constantin Porphyrogenetul : 75, 93, 117, 147.
 Copais : 111.
 Corbulon : 191, 207.
 Cordova : 175, 197.
 Corinth : 7, 45, 74, 75, 104, 109, 110.
 Coriolan : 99.
 Cornelius Nepos : 61, 64, 98, 163, 164, 192.
 Coroneea : 43, 44, 52.
 Corsica : 197.
 Cortona : 27.
 Cotys (regele Bosforului Cimmerian) : 103.
 Cois (tiran) : 60.
 Crassus : 99, 168.
 Crateros : 148.
 Cremutius Cordus : 185.
 Cressus : 29, 30, 80.
 Creta : 5, 6, 7, 8, 9, 80.
 Crispus (fiul lui Constantin) : 219.
 Cristobul : 50.

- Cristobul: 50
 Cronos: 18.
 Crotoniați: 29.
 Ctesias: 31, 51, 52, 82.
 Cume: 56.
 Cunaxa: 47.
 Curiști: 154.
 Curius: 183.
 Cybela: 224.
 Cyklade: 6, 9.
 Cyneas: 69.
 Cyrene: 137.
 Cyprianus, 218, 221, 222.
 Cypru: 8, 9, 29.
 Cyriac din Ancona: 148.
 Cyrus: 29, 43, 47, 48, 53, 80, 186.
 Cyrus cel Tânăr: 43, 81.
Daci: 106, 107.
 Dacia: 106, 118, 238.
 Dacia Malvensis: 239.
 Dalmația: 115, 117.
 Damasc, 92, 112.
 Danaios: 23.
 Dariu, 22, 23, 30.
 Dejotarus: 167.
 Delium: 111.
 Delfi: 11, 43, 95, 97, 99, 109, 111, 136, 148.
 Delta: 33.
 Demarat cel Drept: 26.
 Demeter 101, 109.
 Demochares: 69
 Demetrius Poliorcetui: 99.
 Demetrius din Skepsis: 65.
 Demetrius, prieten al lui Dionysiu din Halicarnas: 83, 84.
 Demostene: 58, 61, 66, 69, 85, 94, 147, 195.
 Deucalion: 23, 24.
 Dexippos: 115, 120, 121, 123.
 Diadohi: 69, 82.
 Dicearhos: 69, 136.
 Dimini: 90.
 Dinios: 65.
 Diocles: 69.
 Dioclețian: 127, 128, 218, 223, 224, 225, 226, 228.
 Diodor din Sicilia: 22, 55, 57, 69, 78, 79, 81, 82, 83, 101, 135, 136.
 Diodoros, fiul lui Xenofon: 44, 45.
 Diodot din Erythrea: 65.
 Diogene Laertul: 38, 43, 45.
 Diogen: 69.
 Diognete: 65.
 Dion Cassius: 102, 115, 118.
 Dion din Syracuza: 104.
 Dionysiu cel Bătrân: 54, 55, 60, 70.
 Dionysiu cel Tânăr: 54, 55.
 Dionysiu: 55, 83.
 Dionysiu din Byzant: 145.
 Dionysiu Cyclograful: 82.
 Dionysiu din Halicarnas: 21, 37, 53, 60, 66, 69, 70, 78, 83, 85, 86, 107, 118, 159.
 Dionysiu din Sicilia: 81.
 Dioscurias: 103.
 Diyillos din Atena: 69.
 Dobrogea: 195.
 Dodona: 147.
 Dolabella: 166.
 Domițian: 185, 200, 201, 205, 206, 210, 214, 215.
 Damisistratos, tatăl lui Theopompos: 57.
 Donatus, 221, 222.
 Dotion: 147.
 Duris: 65, 69.
 Duris din Samos: 64, 69, 79, 82.
 Dyrachium: 165.
 Dyrne: 147.
Edueni: 174.
 Ephes: 52, 58, 146.
 Egina: 68.
 Egos Potamos: 51.
 Eion: 37.
 Eleeni: 45.
 Elefantina: 29, 32.
 Elian: 104.
 Elida: 110.
 Elis: 44.
 Eneida: 154.
 Ennius: 159.
 Eolia: 56.
 Epaminonda: 52, 111.

- Epaphnoditos**: 91.
Ephoros: 54, 55, 56, 57, 58, 61, 71, 79, 82, 99, 112, 140.
Epictet: 102.
Epicur: 67.
Epiphanius: 73, 123.
Epir: 102, 141, 162.
Eracliu: 133.
Eratosthene: 65, 130, 135, 137, 138, 139, 141, 142, 146.
Erythrea: 65.
Eschil: 34, 83.
Eschine: 85.
Essenieni: 88, 92.
Eteocle: 234.
Ethiopia: 80, 132, 136.
Etruria: 238.
Eubeea: 9, 97.
Eubulos: 45, 61.
Euclide: 144.
Euftrat: 48, 134.
Eumenes: 73, 98.
Eumenes din Cardia: 65.
Eumolpos: 11.
Eunapios: 122, 123, 128.
Euripide: 83.
Entropius: 227, 228, 229.
Eusebiu: 66, 78, 88, 120, 124, 127, 233.
Eustathius din Epiphania: 129.
Eutyhianos: 122.
Evagoras: 81.
Evagrius: 127.
Evrei: 78, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 232.
Fabius: 74, 183.
Fabius (analist): 85.
Fabius Maximus: 99.
Fabius Pictor: 181.
Fabius Rusticus: 191, 207.
Fabretti: 148.
Falconerius (Octav.): 148.
Farsei: 89, 92.
Farnabaze: 43, 52.
Fastele Capitoline: 157.
Faunius: 160.
Favorinus: 217.
Fenicia: 29, 32, 113, 142.
Fericite (insule): 144.
Filesia, soția lui Xenofon: 44.
Filip: 56, 58, 59, 60, 61, 79, 81.
Flavi: 211.
Flaccus (Siculus): 88, 193.
Flavius Cassiodorus Magnus Aurelius Senator: 236.
Flavius Iosef: 66, 86, 88, 89, 90, 92, 93.
Flavius Ferminus Lipiconus: 170.
Flavius Vopiscus: 225.
Flionta: 52.
Florus: 212, 213.
Fortunatus: 221.
Frigieni: 10.
Fronton: 105, 216, 217.
Frugi (L. Calp. Piso): 160.
Fulvius: 184.
Gabieni: 156.
Gabinus: 168.
Galba: 98, 143, 215.
Galeriu: 223.
Galilea: 89, 90.
Gallati: 73, 110.
Galli: 81, 102, 106, 111, 156, 162, 213, 233.
Gallia: 74, 168, 171, 172, 176, 224, 230.
Gallia Cisalpina: 238.
Gallia Comata: 225.
Gallia Narbonensis: 238.
Gallian: 120, 225.
Gallicanus: 225.
Garis: 90.
Gaza: 127.
Gelius (analist): 85.
Germani: 172, 173, 174, 206, 209, 211.
Germania: 143, 191, 195, 207, 208, 209, 211, 236, 238.
Geți: 236.
Gordian: 119, 190, 225.
Goți: 121, 129, 130, 236.
Gournia (Creta): 8.
Gracchi: 161.
Gracchus (C.): 98.

- Gracchus : 95, 98.
 Grațian : 230, 231, 240.
 Gryllos, fiul lui Xenofon : 43, 44, 45.
 Hadrian : 97, 102, 193, 105, 112, 113, 144, 201, 213, 215, 225.
 Haghia Triada : 6.
 Halicarnas : 21, 22, 28, 60, 78, 83, 85, 85, 159.
 Halimunt : 38.
 Hannibal : 64, 77, 106, 182, 184.
 Hannon : 192.
 Harpalos : 58.
 Hecateu : 22, 23, 24, 31, 34, 82, 134.
 Heegesippos 65.
 Hegesandros, tatăl lui Hecateu 23.
 Hegesias : 69.
 Helicon : 10, 111.
 Heliodoros : 148.
 Heliogabal : 225.
 Hellanicos din Mytilena : 24.
 Hellanicos : 25, 59, 65.
 Hellen : 23.
 Helvidius Priscus : 185.
 Helveți : 174.
 Helvia, mama lui Seneca : 97.
 Hemina L. Cassius : 160.
 Hera : 24.
 Heracle : 23, 127.
 Heracleea Pontului : 114.
 Heracleea : 103, 143.
 Heraclide : 67.
 Heraclizi : 23, 56.
 Herculanium : 195.
 Herenius Philon : 113.
 Hereos : 65.
 Hermogenes : 220.
 Hermolaos : 147.
 Hermos : 109.
 Herod cel Mare : 90, 91, 92, 93, 94.
 Herod Agrippa : 9.
 Herod Atticus : 109.
 Herodian : 115, 118, 120.
 Herodot : 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 56, 58, 59, 60, 62, 112, 113, 134.
 Herrenius Senecio : 185.
 Heruli : 120.
 Hesiod : 10, 11, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 139.
 Hieron II : 50, 70.
 Hieronymus : 124, 231.
 Hieropetra (Creta) : 8.
 Hieronym din Cardia : 69, 79.
 Himerios : 123.
 Hipparh : 142, 192.
 Hipponia : 232.
 Hippys din Rhegium : 25.
 Hispania : 238.
 Homer : 8, 9, 13, 14, 15, 16, 18, 138, 139, 142, 154.
 Honorius : 231.
 Horațiu Cocles : 154.
 Horațiu : 153, 214, 215.
 Horați : 154.
 Hyperide : 85, 121.
 Hyginus Gromaticus : 192.
 Hymnurile homerice : 20.
 Iacob : 88.
 Iberia : 106.
 Idomeneu din Lampsaca : 67.
 Ierusalim : 88, 89, 90.
 Iesus Christos : 88, 90.
 Iliada : 13, 14, 15, 16.
 Ilion : 136.
 Ilios : 9.
 Ilium : 82.
 Illyria : 106, 107, 143.
 India : 80, 100, 141.
 Indian (oceanul) : 80.
 Indieni : 135.
 Indii : 68, 134.
 Indus : 134.
 Interamna (Terni) : 205.
 Ioan Lydul : 132, 133.
 Ioco (peșteră) : 8.
 Ionia : 22, 29, 30, 106, 110.
 Ionieni : 18.
 Iordanis (Jornandes) : 236.
 Iosef : 88.
 Iosef Flavius : 147.
 Iosif, mitropolit al Ungaro-Vlahiei : 124, 126.

- Ipsus: 63.
 Isaac: 88.
 Ischia (insula): 88.
 Ischomah: 50.
 Iseu: 85.
 Isidor din Charax: 143.
 Isis: 95, 98, 224.
 Isocrate: 56, 58, 61, 70, 85.
 Istios: 64.
 Istros (scriitorul): 45, 66, 111.
 Istros (fl.): 34.
 Ithaca: 9.
 Iulian: 128.
 Iulian Apostatul: 122, 124, 229.
 Iulian din Cappadocia: 123.
 Iulis: 156.
 Iulius Agricola: 206.
 Iulius Capitolinus: 225.
 Iulius Celsius Constantinus: 170.
 Iulius Obsequens: 228.
 Iulius Secundus: 205.
 Iulius Sextus Africanus: 113, 133.
 Iunius Graechanus: 161.
 Iunius Pastor: 203.
- Janus: 181.**
 Jotopata: 90.
 Juba (rege și istoric): 94.
 Iudaei: 220.
 Iudeea: 90.
 Jugurtha: 176, 177, 178.
 Justin: 186, 187.
 Justinian: 130, 131, 132.
 Juvenal: 200, 201, 202.
- Kleops: 35.**
 Korakos: 7.
 Kyme: 13.
- Lacedemona: 37, 45, 147.**
 Lacedemonieni: 43.
 Laconia: 65, 110.
 Lactanțiu: 124, 219, 223, 231.
 Lactantius Placidus: 194.
 Laelius: 162.
 Lagizi: 63.
 Lagos, tatăl lui Ptolemeu: 63.
 Lampridius: 225.
- Lampsaca: 24, 67, 68, 82.
 Latinus Pacatus Drepanius: 225.
 Latini: 98, 156, 186, 213.
 Latium: 86, 153, 238.
 Lentullus: 78, 166, 175.
 Leonidas: 32.
 Leontium: 61.
 Lepreon: 45.
 Leros: 24.
 Lestrygeni: 61.
 Leuctra: 70.
 Libanios: 123.
 Libri magistratum: 156.
 Libri pontificales: 155.
 Libya: 27, 74, 106, 140.
 Licinius: 126.
 Licinius Macer: 161.
 Ligarius: 167.
 Ligure (ins.): 80.
 Ligurii: 160.
 Lineu: 11.
 Livia: 215.
 Logografi: 20, 21.
 Lombarzi: 131.
 Lucan: 214.
 Lucania: 238.
 Lucian: 29, 31, 136.
 Lucilius: 197, 198, 199.
 Lucius Verus: 112.
 Lucullus: 98.
 Lutatius Catulus: 161.
 Lycortas, tatăl lui Polybiu: 73.
 Lycurg: 51, 53, 95, 99.
 Lydia: 24, 29, 93.
 Lydieni: 24.
 Lygdamis II: 28.
 Lysandru: 98.
 Lysias: 85.
- Macedonia: 58, 63, 65, 70, 73,**
 81, 106, 141.
 Macedonieni: 5.
 Macer: 156.
 Macer (Licinius) analist: 85.
 Macrin: 116, 225.
 Magnus: 122.
 Magnus Felix Ennodius: 236.
 Malalas: 132.

- Malchos : 129.
 Manethon : 66, 69.
 Manilia : 167.
 Manilius : 168.
 Manlius : 183.
 Mantinea : 45, 51.
 Marathon : 26, 32, 111.
 Marcellus : 99, 166, 167, 168.
 Marcia : 197.
 Marcian : 129, 146.
 Marcianus din Ieraclea : 103.
 Marcio : 220.
 Marcus, fiul lui Cicerone : 169.
 Marcu Aureliu : 106, 112, 115,
 116, 117, 119, 144, 216, 217,
 225.
 Mariu din Tyr : 144.
 Marius : 99, 106, 161, 178.
 Marius Maximus : 227.
 Marsilia : 138, 175, 224, 235.
 Martial : 200, 201.
 Mateiu, tatăl lui Flavius Iosephus :
 89.
 Maternus : 206.
 Maternus J. Firmicus : 219, 223,
 224.
 Mauriciu (impărat) : 131.
 Mausolos : 58.
 Maximian : 224.
 Maximus : 123.
 Mazdeism : 26.
 Megalopolis : 52; 73.
 Megara : 65.
 Megarida : 110.
 Meghastene : 134, 135.
 Melitida : 38.
 Melos : 6.
 Memfis : 35.
 Menandru : 131, 132.
 Menidi : 6, 8.
 Menippos : 164.
 Menippos din Pergam : 103, 143,
 146.
 Menodot din Perinth : 82.
 Menon : 48.
 Mesageți : 30.
 Mesenia : 80, 110.
 Mesenieni : 73.
 Mesopotamia : 142, 143.
 Messalla : 205, 206, 207.
 Messalina : 197.
 Metellus : 160, 166, 179.
 Milet : 22, 23, 65, 78.
 Milo : 167.
 Miltiade : 37, 164.
 Minucius Felix : 217, 218, 220, 221.
 Mithras : 224.
 Mithridate : 106, 142, 186.
 Mitylena : 24, 68.
 Mochos : 9.
 Moesia : 238.
 Moise : 88.
 Molon din Rhodos : 165.
 Moneta (templu) : 156.
 Mont Cassin : 192.
 Mummius : 187.
 Munda : 172.
 Munihia : 110.
 Murena : 167.
 Museu : 11.
 Muzele : 10, 11.
 Mycene : 5, 6, 7, 9, 110.
 Myrina : 131.
 Naevius : 159.
 Narbona : 224.
 Naupact : 36.
 Naxos : 70.
 Nazarius : 224.
 Neanthes din Cyzic : 64.
 Nearh : 100, 134.
 Neoptolem din Tarium : 148.
 Neron : 89, 90, 91, 96, 191, 197,
 198, 199, 207, 210, 215.
 Nerva : 190, 207.
 Niceea : 115, 125.
 Nicias : 39, 99.
 Nicolae din Damasc : 78, 92, 94,
 112.
 Nicomachos : 120, 179.
 Nicomedia : 101, 102, 219, 223.
 Nicopolis din Epir : 102.
 Nicostrat : 161.
 Niger : 226.
 Nonianus (M. Servilius) : 191.
 Norricum : 143.

- Novatus : 198.
 Numa : 159, 160, 162.
 Numa Pompiliu : 99, 183.
 Numancia : 75, 161, 213.
 Numidia : 106, 216.
 Numizi : 102.
 Nymphus : 69.
 Nysa : 140.
- O**ctaviu : 166.
 Octaviu (August) : 93.
 Octavius Ianuarius : 220.
 Odisseia : 12, 13, 14, 15, 154.
 Odysseus : 16.
 Olen : 11.
 Olymp : 10, 29, 68, 80, 109, 110, 123.
 Olynt : 68.
 Onesicritos din Astypaleea : 68.
 Orchomenos : 5, 6, 7, 9, 111.
 Orfeu : 11.
 Origen : 234.
 Osiris : 95.
 Ossau : 49.¹
 Ostrogoți : 130.
 Othon : 98.
 Ovidiu : 193, 195.
 Oxyrinchos : 62.
- P**alestina : 8, 121, 125, 142.
 Pallas, libert : 200.
 Pallena : 65.
 Palyaemos : 112.
 Pamphil : 124, 125.
 Pamphos : 11.
 Pandionide, trib atenian : 102.
 Pandora : 17.
 Panion : 129.¹
 Pannonia : 117, 143.
 Panopeea : 111.
 Panyasis : 28.
 Paphos : 66.
 Parți : 104, 115, 120, 143.
 Parthia : 106, 107.
 Paul Emiliu : 74, 99.
 Paulus Orosius : 223, 234, 235.
 Pausanias (generalul) : 32.
 Pausanias : 26, 38, 108—112, 136.
- Pausanias din Antiochia (istoric și
 retor) : 109.
 Pavel, Sf. : 198.
 Pelagieni : 234.
 Peleus : 16.
 Pelion : 61, 67.
 Pelopidas : 98, 111.
 Pentateuc : 87.
 Perdiccas : 65.
 Pergamul : 63, 103, 110, 116, 143, 146.
 Pericle : 57, 94, 99.
 Periut : 56, 82.
 Perseu : 73.
 Perși : 23, 30, 32, 53, 130, 131, 132,
 230.
 Persia : 28, 29, 33, 81, 82, 88, 141.
 Persic (golful) : 141.
 Persiu : 214.
 Pertinax : 116.
 Pescenius Niger : 225.
 Petronius : 199, 200.
 Phaleron : 110.
 Pharsala : 165, 172, 175.
 Pherekyde din Leros : 24.
 Phidias : 57.
 Philadelphia : 129.
 Philamnon : 11.
 Philinos : 69.
 Philscos : 70.
 Philistos : 54, 55.
 Philochoros : 62, 64, 66, 147.
 Philon din Alexandria : 86, 87, 88.
 Philopoemen : 73, 75, 76, 99.
 Philostrate : 109.
 Phlegon din Tralles : 113.
 Phocea : 24.
 Phocida : 111.
 Phocion : 99, 121.
 Phoestos : 6.
 Photios : 104, 106, 118, 127, 128, 129,
 132, 146.
 Phtiotida : 13.
 Phylacopi din Melos : 6.
 Phylarchos : 69, 70.
 Phyllis : 195.
 Pictor Fabius : 159.
 Picenum : 238.
 Pieria : 10.

- Pindar : 20, 34, 111.
 Pisistrate : 80.
 Pison : 167, 168.
 Plataea : 26, 27, 32, 111, 159.
 Plateeni : 114.
 Platon : 50, 55, 58, 84, 87, 96.
 Plaut : 164.
 Pliniu : 94.
 Pliniu cel Bătrân : 195, 196, 205, 207.
 Pliniu cel Tânăr : 202—205, 213, 224.
 Plotin : 123.
 Plutarh(pseudo) : 67.
 Plutarh : 24, 31, 33, 38, 54, 55, 69, 78, 94, 95, 96, 97, 98-100, 107, 140, 183.
 Polemon : 136, 137.
 Polemon Periegetul : 111, 147.
 Polion : 170.
 Polyaeos : 192.
 Polybiu : 27, 28, 30, 56, 57, 61, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 107, 114, 118, 128, 135, 138, 140, 141, 142, 147, 159, 162, 182, 183, 184, 186, 190, 205, 209, 212, 230,
 Polynice : 234.
 Pompei : 99, 195, 238.
 Pompeiu : 83, 164, 165, 166, 167, 168, 172, 175, 178, 188, 189, 197.
 Pomponius Laetus : 165.
 Pomponius Mela : 192.
 Pomponius Secundus : 195.
 Pontul Euxin : 43, 49, 100, 102, 103, 105, 137, 146, 193, 194, 203.
 Poppea : 90.
 Porcius Latio : 193.
 Porphyron : 123.
 Porphyrios din Tyr : 120.
 Porsenna : 154, 156.
 Posidonios : 82, 140, 142, 146.
 Praeneste : 101.
 Praexea : 220.
 Priscillian : 233, 234.
 Priscos Panites : 129.
 Priscus : 123.
 Probus : 225, 230.
 Procopios : 130, 131.
 Prohaereos : 123.
 Prohaerescos : 123.
 Prometeu : 4.
 Praxageros : 122, 146.
 Proxen : 48, 49, 69.
 Proxenos (gen.) : 43.
 Psytaleia : 26.
 Ptolomeu : 58, 64, 65, 66, 73, 105, 138, 143, 144, 145, 190.
 Ptolomeu, fiul lui Lagos : 63.
 Ptolomeu Evergetul : 70.
 Ptolomeu Philadelphul : 110, 135.
 Publicola : 99.
 Pyrena : 34.
 Pyrrhus : 70, 71, 75, 99, 110, 213.
 Pyrrhus, regele Epirului : 64, 69.
 Pythagora : 23, 72, 80.
 Pytheas din Marsilia : 135, 138.
 Pythia : 95.
 Pytho : 11.
 Python : 56.
 Quadratus Asinius : 120.
 Quadrigarius Q. Claudius : 162.
 Quinctius : 168.
 Quintilian : 173.
 Quintus, fratele lui Cicerone : 168.
 Q. Aurelius Symmachus : 230.
 Quirinus : 221, 222.
 Rabirius Postumus : 167.
 Ramses : 35.
 Ravenna : 237.
 Reate : 164.
 Regilla : 154.
 Regulus : 191.
 Rhodos : 61, 72.
 Rin : 141, 174, 224.
 Roetia : 143.
 Romulus : 99, 154, 156, 159, 183.
 Roscius : 165, 166.
 Roscius Amerinus : 168.
 Roşie (Marcu) : 136.
 Rufus Q. Curtius : 190, 191.
 Rufus Melitius : 84.
 Rutilius : 177, 235.
 Ruffinus : 231.

- Sabazius** : 224.
Sabine : 154, 183, 184.
Sabini : 156, 238.
Sadducei : 92.
Salamina : 32.
Salamis : 26.
Sallustiu : 118, 173, 176, 179, 190,
 205, 209, 229, 235.
Salonic : 165.
Salvianus : 235.
Samaria : 88.
Samnium : 81, 106, 238.
Samos : 28, 65, 82.
Sanchoniathon : 113.
Santorin : 7.
Sazarini : 131.
Sardes : 122.
Sardinia : 109.
Sarmati : 102.
Scapte-Hyle : 38.
Scaurus : 177.
Scillonta : 44, 45.
Scipion : 74, 75, 76, 162, 175, 188,
 218.
Scipion Africanul : 72, 159.
Scipion Emilianul : 161, 162, 187.
Sciți : 30, 102, 121.
Scylax : 22.
Scythia : 27, 30, 80.
Scythia Minor : 239.
Sebennyț : 66.
Secundus : 206.
Sejan : 187, 189.
Seleucia : 140.
Seleucus Nicator : 134.
Sempronius Asellio : 161, 162.
Sempronius Tuditanus : 161.
Seneca : 196, 199.
Septicius C. Clarus : 214.
Septimius Severus : 225.
Sertorius : 98, 186.
Servius : 154, 156.
Sesonchosis (rege) : 79.
Sestos : 30.
Stobeu : 94.
Seuthes : 49.
Sever Alex. 116, 120, 121.
Sever Septimius : 116, 190.
Sextus : 167.
Sextus Iulius Africanus : 121, 125.
Sextus Rufus : 227, 228.
Sfacteria : 36.
Sfântul Martin : 233.
Sf. Maximus : 233.
Stinxul : 33.
Sicilia : 9, 25, 39, 55, 57, 69, 70,
 71, 80, 81, 82, 83, 106, 114, 141,
 149, 165.
Sicyona : 55, 109, 111, 136.
Sidon : 60, 113.
Sidonius Apollinaris : 236, 237.
Silenos : 182.
Sini : 144.
Siphnos : 111.
Sipyl : 109.
Sisenna L. Cornelius : 163.
Sisenna : 177.
Skolotos (rege) : 26.
Skimnos din Chios : 137.
Smirna : 13, 116.
Socrate : 42, 43, 46, 47, 50.
Solon : 80, 90, 99.
Sosibios : 64, 65.
Sosius Senecion : 98.
Sosylos : 69.
Sosylos din Ilium : 82.
Spata : 6.
Spania : 74, 100, 106, 160.
Spanioli : 160, 175.
Sphoungaras (Creta) : 8.
Stabiae : 195.
Stephan din Byzanț : 24, 113, 119,
 145, 146.
Stesimbrote din Thasos : 57.
Stilichon : 230.
Strabon : 21, 22, 32, 134, 135, 137,
 138, 139, 140—143.
Straton din Sidon (tiran) : 60.
Suetoniu : 171, 213—216, 226.
Suetonius Paulinus : 191.
Suevi : 173.
Suidas : 22, 25, 64, 67, 94, 109,
 127, 129.
Sulmonia : 193.
Sulpicius : 168.

- Sulpicius Severus : 233.
 Suza : 29.
 Sybaris : 29.
 Sylla : 78, 98, 106, 161, 162, 163,
 167, 175, 177, 178.
 Syncellos : 66.
 Syphax : 162.
 Syracuse : 24, 25, 36, 54, 55, 60,
 70, 81, 104.
 Syria : 100, 106, 109, 129, 140,
 142, 230.
 Tacit : 28, 61, 177, 180, 191, 199,
 202, 205, 209 - 212, 213, 214,
 215, 216, 225, 227, 229, 235.
 Tamyris : 11.
 Tanagra : 111.
 Tanais (fl.) : 102.
 Tarent : 158.
 Tarpeea 160.
 Tarquini : 154.
 Tarquinius : 156.
 Tarsul : 63.
 Tatian : 66.
 Teches (munte) : 48.
 Terențiu : 171, 214, 215.
 Tertullianus : 218 - 221, 235.
 Tesalia : 10, 67.
 Thagasta : 232.
 Thales din Milet : 221.
 Thapsus : 172.
 Thasos : 57.
 Theba : 8, 43, 44, 45, 52, 110,
 111, 123, 148.
 Themistocle : 26, 99.
 Themistogen Siracuzanul (Xeno-
 fon) : 47.
 Theodora : 131.
 Theodoros : 230.
 Theodoric : 236.
 Theodosiu II : 127, 128, 129,
 Theodosiu al Mare : 129, 224, 228,
 231.
 Theodosiu : 190, 125.
 Theon (istoric) : 94.
 Theopompos : 54, 55, 57, 59, 60,
 61, 62, 82.
 Theramene : 52.
 Thermopyle : 32, 97.
 Thesalia : 81.
 Theseu : 98, 99.
 Thessalonica : 219.
 Thimbron : 43, 44.
 Thoutmes : 35.
 Thracia : 43, 141.
 Thracea : 185.
 Thucydide : 20, 21, 22, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 33, 35, 36, 37,
 38, 39, 40, 51, 54, 55, 56, 58,
 62, 77, 82, 84, 99, 118, 119,
 147, 183, 178.
 Thule : 141.
 Thurii : 29.
 Thurium : 29.
 Tiberiu : 91, 98, 117, 141, 185,
 187, 188, 189, 191, 197, 199,
 207, 215.
 Tiberiu împ. biz. : 131.
 Tigru (fl.) : 48.
 Timagene : 190.
 Timeu : 66, 70, 71, 74, 86, 82,
 137, 147, 159.
 Timoleon : 81, 99, 104.
 Timosthene : 135.
 Timoxena, soția lui Plutarh : 97.
 Tiron, sclavul lui Cicerone : 166.
 Tiryns : 9.
 Tisaferne : 43, 48.
 Titus : 88, 89, 90, 91, 99, 191, 206.
 Tit-Liviu : 85, 107, 118, 154, 161,
 162, 173, 179-185, 190, 206,
 212, 227, 234, 235.
 Titus Pomponius Atticus : 166.
 Tomis : 193, 194.
 Thracia : 11, 37, 129.
 Traian : 90, 97, 102, 104, 105,
 106, 112, 113, 144, 201, 202,
 203, 204, 205, 213, 224.
 Tralles : 113.
 Trapezunta : 103.
 Trebellius Pollio, 225, 226.
 Trèves : 224.
 Trimalchion : 199, 200.
 Troia : 5, 6, 7, 9, 12, 38, 49, 65,
 78, 80, 113, 139, 149.
 Troeni : 65.

- Trogus Pompeius : 235.
 Tulusa : 224.
 Tropaeum Trajani : 239.
 Tuscus : 195.
 Tyr : 120, 125, 144.
 Tyrannion : 140.
 Tyreniene (insule) : 80.
 Tyrins : 5, 6.
- Ulysse** : 12.
 Ulmetum : 239.
 Umbria : 238.
 Uranos : 80.
 Utica : 99.
- Vafio** : 5.
 Valens : 228, 229.
 Valentinian : 220, 230, 231.
 Valeria : 128.
 Valerianus : 225.
 Valerius Antias : 184.
 Valerius din Antium (analist) : 85.
 Valerius Maximus : 163, 186, 189, 190.
 Valerius Paterculus : 209.
 Vandali : 130,
 Varro : 98, 118, 164, 165.
 Vasiliki (Creta) : 8, 9.
 Vatinius : 168.
 Veji : 156.
- Velleins M. Paterculus : 186, 187, 188, 189.
 Vergilius : 182, 212, 221.
 Virginius Rufus : 191.
 Verres : 165, 166, 168.
 Verus L. : 216, 217, 225.
 Vespasianus : 88, 89, 90, 91, 190, 191, 210.
 Vesuviu : 195.
 Vettius Priscus : 203.
 Victorianus : 179.
 Vidua : 149.
 Vipstanus Messala : 191.
 Vitelius : 209.
 Voconți : 181.
 Vopiscus : 227.
 Vulcacius Gallicanus : 225.
- Xanthos din Lydia** : 24.
 Xenofon : 23, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 58, 62, 85, 102, 104.
 Xenofon (altul) : 69.
 Xerxes : 30.
 Xiphilinos : 117.
- Zenon** : 65, 84, 137.
 Zeus : 10, 11, 12, 18.
 Zonaras Ioan : 117.
 Zosimos : 123, 127-129.
-

TABLA DE MATERII

I. ISTORICII GRECI

	Pag.
<i>Diviziunea istoriei Grecilor</i>	5
<i>Bibliografie</i>	6
A. Perioada Arhaică	6
B. Epoca clasică	
<i>Poemele homerice</i>	10
<i>Bibliografia sumară homerică</i>	14
<i>Hesiod</i>	16
<i>Bibliografia hesiodică</i>	17
<i>Logografii</i>	20
<i>Herodot</i>	
Bibliografie	25
Biografie	27
Opera lui Herodot	29
Metoda și critica lui Herodot	33
<i>Thucydide</i>	
Bibliografie	35
Biografie	36
Opera lui Thucydide	38
<i>Xenofon</i>	
Bibliografie	40
Biografia	42
Spiritul lui Xenofon	45
Operele lui Xenofon	47
<i>Retorica în istorie</i>	54
<i>Philistos</i>	54
<i>Ephoros</i>	55
<i>Theopompos</i>	57
C. Istoricii perioadei alexandrine și romane	62
Primul grup	63
Al II-lea grup	65
Al III-lea grup	67
Al IV-lea grup — Istoria generală	67

	Pag.
<i>Timeu</i>	70
<i>Polybiu</i>	72
<i>Diodor din Sicilia</i>	79
<i>Dionysiu din Halicarnas</i>	83
<i>Istoricii Evrei în limba greacă</i>	86
<i>Philon din Alexandria</i>	87
<i>Flavius Iosepsus</i>	88
<i>Istoricii secolului I</i>	93
Plutarh	
Bibliografie	94
Biografie	96
Istoria subț Antonini	100
<i>Arrian</i>	101
<i>Appian</i>	105
<i>Pausanias</i>	108
<i>Scrieri militare.</i>	112
Istoricii secolelor al II și III-lea	
<i>Dion Cassius</i>	115
<i>Herodian</i>	118
Istoricii secolului al III și a IV-lea	200
Istoricii creștini	
<i>Iulius Sextus Africanus</i>	121
<i>Eusebiu</i>	124
Ultimii istorici greci, cari trăesc pe la sfârșitul helle-	
nismului, de la împărații Arcadiu la Heracliu	
<i>Zosimos</i>	127
<i>Alii istorici</i>	129
<i>Procopios</i>	130
<i>Agathias și Menandru</i>	131
<i>Malalas și Ion Lydul</i>	132
<i>Geografii</i>	133
<i>Strabon</i>	139
<i>Ptolemeu</i>	143
II. Textele Epigrafice	147
Colecțiuni de consultat	149
Reviste	151
Tratate de epigrafie	152
III. Numismatica	152

IZVOARELE LATINE

Pag.

I. Istoricii și istoriografii latini	153
<i>Epoca I</i>	
A. Perioada antehellenică	153
B. Perioada influenței hellenismului	157
<i>Cornelius Nepos</i>	163
<i>M. Terentius Varro</i>	164
<i>Cicerone</i>	165
<i>Cesar</i>	170
<i>Sallustiu</i>	176
Istoricii lui August	179
<i>Tit-Liviu</i>	179
Istoria veacului I-ii	185
<i>Pompeius Trogus</i>	186
<i>M. Velleius Paterculus</i>	187
<i>Valerius Maximus</i>	189
<i>Quintus Curtius Rufus</i>	190
<i>Frontinus</i>	191
<i>Ovidiu</i>	193
<i>Pliniu cel Bătrân</i>	195
<i>Seneca</i>	196
<i>Petronius</i>	199
<i>Martial</i>	200
<i>Juvenal</i>	201
<i>Pliniu cel Tânăr</i>	202
<i>Tacit</i>	205
<i>Florus</i>	212
<i>Suetoniu</i>	213
<i>Fronto și Aulus Gellius</i>	216
Autorii interesând creștinismul	218
<i>Tertullian</i>	219
<i>Minucius Felix</i>	220
<i>Cyprianus</i>	221
<i>Arnobius</i>	222
<i>Lactantius</i>	223
<i>J. Firmicus Maternus</i>	223
Scriitorii de panegerice	224
<i>Historia Augusta</i>	225
<i>Eutropius și Sextus Rufus</i>	227
<i>Iulius Obsequens</i>	228
<i>Aurelius Victor</i>	228
<i>Ammianus Marcellinus</i>	228
<i>Q. Aurelius Symmachus</i>	230

	Pag.
Diferiți istorici din perioada creștină și de la începutul evului mediu	231
<i>Sulpicius Severus</i>	233
<i>Paulus Orosius</i>	234
<i>Salvianus</i>	235
Istorici la începutul evului mediu	236
II. Epigrafia latină	237
III. Hărți și itinerarii	240
IV. Numismatica	240
V. Numele autorilor	241

E R R A T A

Pag.	7	la linia	30	în loc de		să se cit.	
"	8	" "	41	" " "	<i>Minoau</i>	" " "	<i>Minoan</i>
"	9	" "	15	" " "	<i>istoire</i>	" " "	<i>histoire</i>
"	15	" "	1	" " "	<i>t. I</i>	" " "	<i>t. VI</i>
"	17	" "	11	" " "	<i>Odysée</i>	" " "	<i>Odyssée</i>
"	24	" "	26	" " "	<i>questaiiones</i>	" " "	<i>quaestiones</i>
"	25	" "	15	" " "	<i>Ataxerxe</i>	" " "	<i>Artaxerxe</i>
"	29	" "	24	" " "	<i>Siracuză</i>	" " "	<i>Syracuză</i>
"	29	" "	29	" " "	<i>tradiție</i>	" " "	<i>tradiția</i>
"	30	" "	3	" " "	<i>Olimpia</i>	" " "	<i>Olympia</i>
"	31	" "	1	" " "	<i>Scylia</i>	" " "	<i>Scythia</i>
"	31	" "	4	" " "	<i>anecdote</i>	" " "	<i>anecdotele</i>
"	31	" "	20	" " "	<i>contiporanilor</i>	" " "	<i>contimporanilor</i>
"	35	" "	9	" " "	<i>miniciuna</i>	" " "	<i>minciună</i>
"	41	" "	38	" " "	<i>multiplicară</i>	" " "	<i>multiplică</i>
"	42	" "	22	" " "	<i>Kyron</i>	" " "	<i>Kyrou</i>
"	43	" "	29	" " "	<i>Heltenică</i>	" " "	<i>Hellenica</i>
"	43	" "	32	" " "	<i>Cirus</i>	" " "	<i>Cyrus</i>
"	43	" "	35	" " "	<i>l'a</i>	" " "	<i>l-a</i>
"	43	" "	38	" " "	<i>Teba</i>	" " "	<i>Theba</i>
"	44	" "	36	" " "	<i>Țebani</i>	" " "	<i>Thebani</i>
"	45	" "	11	" " "	<i>Olimpia</i>	" " "	<i>Olympia</i>
"	45	" "	20	" " "	<i>Tebei</i>	" " "	<i>Thebei</i>
"	45	" "	25	" " "	<i>Tebei</i>	" " "	<i>Thebei</i>
"	47	" "	13	" " "	<i>Grylbos</i>	" " "	<i>Gryllos</i>
"	48	" "	4	" " "	<i>Siracuzanul</i>	" " "	<i>Syracuzanul</i>
"	48	" "	23	" " "	<i>Babiloniei</i>	" " "	<i>Babyloniei</i>
"	51	" "	8	" " "	<i>întristă</i>	" " "	<i>întristă</i>
"	51	" "	40	" " "	<i>Licurg</i>	" " "	<i>Lycurg</i>
"	52	" "	38	" " "	<i>Ctsias</i>	" " "	<i>Ctesias</i>
"	53	" "	20	" " "	<i>Tebei</i>	" " "	<i>Thebei</i>
"	53	" "	40	" " "	<i>urmat</i>	" " "	<i>desăvârșit</i>
"	54	" "	8	" " "	<i>Licurg</i>	" " "	<i>Lycurg</i>
"	54	" "	26	" " "	<i>Thepompos</i>	" " "	<i>Theopompos</i>
"	55	" "	1	" " "	<i>S'racuza</i>	" " "	<i>Syracuză</i>
"	55	" "	7	" " "	<i>Siracūza</i>	" " "	<i>Syracuză</i>
"	55	" "	30	" " "	<i>Dioniciu</i>	" " "	<i>Dionysiu</i>
"	56	" "	36	" " "	<i>Groecorum</i>	" " "	<i>Graecorum</i>
"	56	" "	36	" " "	<i>astfel</i>	" " "	<i>altfel</i>

Pag.	56	la linia	18	în loc de	Polibiu	să se cit.	Polybiu
"	56	"	"	20	"	"	"
"	57	"	"	1	"	"	"
"	60	"	"	2	"	"	"
"	60	"	"	10	"	"	"
"	60	"	"	35	"	"	"
"	61	"	"	36	"	"	"
"	63	"	"	31	"	"	"
"	64	"	"	34	"	"	"
"	68	"	"	13	"	"	"
"	69	"	"	1	"	"	"
"	69	"	"	13	"	"	"
"	73	"	"	22	"	"	"
"	73	"	"	20	"	"	"
"	74	"	"	26	"	"	"
"	80	"	"	26	"	"	"
"	81	"	"	37	"	"	"
"	85	"	"	30	"	"	"
"	90	"	"	24	"	"	"
"	92	"	"	15	"	"	"
"	97	"	"	4	"	"	"
"	97	"	"	24	"	"	"
"	99	"	"	7	"	"	"
"	101	"	"	37	"	"	"
"	102	"	"	22	"	"	"
"	106	"	"	32	"	"	"
"	107	"	"	30	"	"	"
"	109	"	"	8	"	"	"
"	109	"	"	22	"	"	"
"	110	"	"	9	"	"	"
"	111	"	"	17	"	"	"
"	112	"	"	26	"	"	"
"	133	"	"	16	"	"	"
"	141	"	"	7	"	"	"
"	144	"	"	17	"	"	"
"	145	"	"	23	"	"	"
"	151	"	"	14	"	"	"
"	155	"	"	18	"	"	"
"	161	"	"	37	"	"	"
"	162	"	"	3	"	"	"
"	162	"	"	8	"	"	"
"	163	"	"	14	"	"	"
"	163	"	"	39	"	"	"
"	164	"	"	18	"	"	"
"	165	"	"	4	"	"	"
"	165	"	"	32	"	"	"
"	166	"	"	2	"	"	"
"	168	"	"	1	"	"	"

Pag.	la linia	9	în loc de	să hotărește	să se cit.	se hotărește
„ 168	„	28	„	<i>Pro Sextio</i>	„	<i>Sextio</i>
„ 169	„	29	„	<i>De officiis</i>	„	<i>De officiis</i>
„ 170	„	15	„	<i>Dix Annés</i>	„	<i>Dix Années</i>
„ 170	„	12	„	<i>Marouzean</i>	„	<i>Marouzeau</i>
„ 170	„	14	„	<i>Marouzean</i>	„	<i>Marouzeau</i>
„ 170	„	41	„	<i>Questiones</i>	„	<i>Quaestiones</i>
„ 172	„	14	„	1515	„	1915
„ 172	„	17	„	1812	„	1912
„ 172	„	24	„	<i>Marouzean</i>	„	<i>Marouzeau</i>
„ 172	„	32	„	<i>tesalienă</i>	„	<i>tesaliene</i>
„ 173	„	35	„	<i>issit</i>	„	<i>iscusit</i>
„ 175	„	15	„	<i>opriat</i>	„	<i>oprimat</i>
„ 175	„	41	„	<i>Satlustiono</i>	„	<i>Sallustiono</i>
„ 177	„	12	„	<i>Marouzean</i>	„	<i>Marouzeau</i>
„ 177	„	17	„	<i>Insă</i>	„	<i>însă</i>
„ 178	„	39	„	<i>corupție</i>	„	<i>corupția</i>
„ 179	„	4	„	<i>prejudcăfile</i>	„	<i>prejudecăfile</i>
„ 179	„	6	„	<i>corupție</i>	„	<i>corupției</i>
„ 179	„	19	„	<i>historieus</i>	„	<i>historiens</i>
„ 181	„	12	„	<i>anil</i>	„	<i>anii</i>
„ 183	„	8	„	<i>Tohimnius</i>	„	<i>Tolumnius</i>
„ 186	„	9	„	<i>(un unchiu)</i>	„	<i>un unchiu</i>
„ 187	„	11	„	<i>messaper</i>	„	<i>messenger</i>
„ 188	„	5	„	<i>înșiși</i>	„	<i>însăși</i>
„ 188	„	17	„	<i>republice</i>	„	<i>republicii</i>
„ 188	„	38	„	<i>Sinrérté</i>	„	<i>Sincérité</i>
„ 191	„	1	„	<i>Bruveig</i>	„	<i>Brunsw eig</i>
„ 191	„	10	„	<i>putit</i>	„	<i>putul</i>
„ 191	„	19	„	<i>Ânfidius</i>	„	<i>Aufidius</i>
„ 192	„	7	„	<i>strategeme</i>	„	<i>stratageme</i>
„ 192	„	36	„	<i>Higinus</i>	„	<i>Hyginus</i>
„ 197	„	4	„	<i>perceptorul</i>	„	<i>preceptorul</i>
„ 199	„	15	„	<i>Antoniu</i>	„	<i>Antonini</i>
„ 203	„	9	„	<i>Trainn</i>	„	<i>Traian</i>
„ 205	„	16	„	<i>nu deloc</i>	„	<i>nu e deloc</i>
„ 205	„	35	„	<i>capătă o experiența</i>	„	<i>capătă experiența</i>
„ 208	„	6	„	<i>cunoaște de opera</i>	„	<i>cunoaște opera</i>
„ 222	„	1	„	<i>Schrlften</i>	„	<i>Schriften</i>
„ 232	„	6	„	<i>crétienne</i>	„	<i>chrétienne</i>
„ 238	„	37	„	<i>Reinisches</i>	„	<i>Rheinisches</i>

DE ACELAȘ AUTOR

Lucrări privind antichitatea.

1. *Muzeul Luvru: Antichități egyptene, chaldeene și asyriene*, în „Literatura și Arta Română”, București, 1906—1907.
2. *Topographie de Thessalonique*, avec une préface de Charles Diehl, Paris, 1912.
3. *La Roumanie Transdanubienne*, Paris, 1918.
4. *Thessalonique dès origines au XIV-e siècle*. Paris, 1919.
5. *Une métope inédite du monument d'Adam-Clissi*, în *Revue archéologique*, Paris, 1909.
6. *La cité pontique de Callatis (Mangalia)*, în *Revue archéologique* 1925 și (completată) în *Revista Arta și Archeologia*, 1927.
7. *La cité pontique de Dionysopolis (Balçicul)*. Paris, 1927.
8. *Manual de istorie antică*. București, ed. III-a 1926.
9. *Manual de istoria artelor de la origini la Renaștere*. București, ed. II-a, 1926.

Prețul 200 lei